

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Дінтану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия Религиоведение

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Religious Studies

№4 (36)

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

KazNU Science · ҚазҰУ Ғылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ДИНТАНУ СЕРИЯСЫ №4 (36) желтоқсан

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

29.07.2015 ж. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті

Қуәлік №15490-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Борбасова Қ.М. (Қазақстан)

Тел.: +7 701 168 0292

E-mail: bm.karlygash@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Абжалов С.Ө., филос.ғ.к., қауымд.профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Мейрбаев Б.Б., филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Құрманалиева А.Д., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Альжанова Н.Қ., PhD доктор, аға оқытушы (Қазақстан)

Сатершинов Б.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Затов Қ.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Муминов Ә.Қ., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Демеуова А.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Лусиан Туреску, Конкордия университетінің профессоры, PhD, дінтанушы (Канада)

Луиза Райан, Шеффилд университетінің профессоры, дінтанушы (Ұлыбритания)

Мухаметшин Р.М., саяс.ғ.д., профессор (Ресей)

Мухетдинов Д.В., саяс.ғ.к., теол.ғ.д., профессор (Ресей)

Челеби И., Мармара университетінің профессоры, исламтанушы (Түркия)

Хизметли С., PhD, профессор (Қазақстан, Түркия)

Алиева Зохра, PhD, Әзірбайжан ҰҒА қауымд. профессоры (г. Баку, Азербайджан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Байжума С., магистр (Қазақстан)

Дінтану сериясы журналында қоғам үшін өзекті діни мәселелерді арқау еткен зерттеулер жарияланады.

Жоба менеджері *Гульмира Шаккозова*

Телефон: +7 701 724 29 11

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Ұлжан Молдашева

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 8,0 б.т.

Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2023

U. Tungatova* , N. Aljanova , D. Utebayeva , T. Yuldashev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: tungatovauljan@gmail.com

INTEGRATING 'SECULARISM AND FUNDAMENTALS OF RELIGIOUS STUDIES' INTO THE MANDATORY CURRICULUM OF SECONDARY EDUCATION IN ALMATY, KAZAKHSTAN: A CASE STUDY

This article addresses pertinent issues related to the study of religion, the training of specialists, and the development of educational materials. The primary focus of the research lies in evaluating the implementation and impact of the subject "Secularity and Fundamentals of Religious Studies" within the educational system of Kazakhstan, with a specific emphasis on its execution in Almaty, a pivotal cultural and commercial hub in the country. The purpose of the study is to comprehensively assess the implementation and impact of this subject in the education system, as well as identify possible improvements. The authors emphasize the evaluation of the subject's perception, analysis of educational materials, and the collection of proposals for its optimization. Tasks encompass understanding the objectives of the subject, analyzing current educational materials, investigating students' opinions, determining teachers' needs, and gathering suggestions for refining the educational course. The scholarly and practical significance of the research lies in understanding the impact of the educational subject "Secularity and Fundamentals of Religious Studies" on the formation of religious tolerance, prevention of the spread of destructive ideologies, and the enhancement of religious literacy. The methodology involves surveys and discussions with 63 secondary school teachers in Almaty. In conclusion, it can be noted that the introduction of the subject "Secularity and the Fundamentals of Religious Studies" into the educational process helps to increase religious literacy, develop religious tolerance and prevent radical ideology. The practical significance of the research results offers valuable recommendations for improving the educational course and underscores the issue of a shortage of experts in the field of religious education.

Key words: religious studies, religious education, secularism, Kazakhstan, tolerance.

У. Тунгатова*, Н. Альджанова, Д. Утебаева, Т. Юлдашев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: tungatovauljan@gmail.com

«Зайырлылық және дінтану негіздері» курсы орта білім берудің міндетті бағдарламасына интеграциялау: Қазақстан, Алматы қ. кейсі

Бұл мақалада дінтану, мамандар даярлау және оқу материалдарын әзірлеуге қатысты өзекті мәселелер қарастырылған. Зерттеу жұмысының негізгі бағыты «Зайырлылық және дінтану негіздері» пәнінің Қазақстанның білім беру жүйесіне енгізілуі мен нәтижелерін бағалау, оның еліміздегі маңызды мәдени және сауда орталығы Алматыда іске асуына ерекше назар аудару. Зерттеудің мақсаты – пәннің оқыту жүйесіне кіргізілуін жан-жақты бағалау және оның жетілдіру жолдарын анықтау. Авторлар пәнді оқушылардың қабылдауына, оқу материалдарын талдауға және оны оңтайландыру бойынша ұсыныстар жинауға назар аударады. Зерттеу міндеттеріне пәннің мақсаттарын түсінуді анықтау, ағымдағы оқу материалдарын талдау, студенттердің пікірлерін зерттеу, мұғалімнің қажеттіліктерін анықтау және оқу бағдарламасын жетілдіру бойынша ұсыныстар жинау кіреді. Зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы «Зайырлылық және дінтану негіздері» оқу пәнінің діни толеранттылықты қалыптастыруға, деструктивті идеологияның таралуына жол бермеуге және діни сауаттылықты арттыруға әсерін түсінуде жатыр. Мақалада Алматы қаласының жалпы білім беретін мектептерінің 63 мұғалімімен жүргізілген сауалнамалар мен пікірталастарға негізделген әлеуметтанулық әдістемелердің қорытындылары қолданылды. Қорытындылай келе «Зайырлылық және дінтану негіздері» пәнінің білім беру жүйесінде оқытылуы жалпы діни сауаттылықтың жоғарылауына, діни толеранттылықты дамытуға, радикалды идеологиялардың алдын алуға ықпал ететіндігі анықталды. Зерттеу нәтижелерінің практикалық салдары оқу бағдарламасын жетілдіру бойынша құнды ұсыныстар береді және дінді оқыту саласындағы мамандардың жетіспеушілігі мәселесін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: дінтану, діни білім, зайырлылық, Қазақстан, төзімділік.

У. Тунгатова*, Н. Альджанова, Д. Утебаева, Т. Юлдашев
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: tungatovaujan@gmail.com

Интеграция курса «Светскость и основы религиоведения» в обязательную программу среднего образования: кейс г. Алматы, Казахстан

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с религиоведческим образованием, подготовкой специалистов и разработкой учебных пособий по данному направлению. Основное внимание исследования уделяется оценке внедрения и воздействия предмета "Светскость и основы религиоведения" в образовательную систему Казахстана, с фокусом на его реализацию в городе Алматы – ключевом культурном и коммерческом центре страны. Целью исследования является комплексная оценка внедрения и воздействия данного предмета в систему образования, а также выявление возможных улучшений. Авторы акцентируют внимание на оценке восприятия предмета, анализе учебных материалов и сборе предложений по его оптимизации. Задачи включают в себя выявление понимания целей предмета, анализ актуальных учебных материалов, исследование мнений учеников, определение потребностей преподавателей, а также сбор предложений по совершенствованию учебного курса. Научная и практическая значимость исследования заключается в понимании воздействия учебного предмета "Светскость и основы религиоведения" на формирование религиозной толерантности, предотвращение распространения деструктивной идеологии и повышение религиозной грамотности. В данной статье были использованы социологические методы, такие как опрос и обмен мнениями с 63 преподавателями средних школ Алматы. В заключении можно отметить что внедрение предмета "Светскость и основы религиоведения" в образовательный процесс, способствует повышению религиозной грамотности, развитию религиозной толерантности и профилактике радикальной идеологии. Практическое значение результатов исследования предоставляет ценные рекомендации для улучшения учебного курса и актуализирует проблему нехватки экспертов в области преподавания религии.

Ключевые слова: религиоведение, религиозное образование, светскость, Казахстан, толерантность.

Introduction

Following Kazakhstan's declaration of independence in 1991, the nation grappled with a diverse demographic landscape comprising over 130 distinct ethnic groups and 42 religious affiliations (Laruelle, 2016). In response to this intricate social tapestry, Busi and Accademico (2014) observed that the Kazakh government embarked on a series of initiatives to mitigate the potential for ethnic and religious conflicts while fostering tolerance and mutual understanding within the country. One of these pivotal measures was the introduction of Religious Studies courses at the secondary school level. Nevertheless, challenges persist, particularly in ensuring the quality of educational services. Despite an annual grant increase for the Religious Studies major, the nation still needs more qualified educators.

Consequently, Religious Studies and Religious Education confront a formidable predicament in modern times. The task of incorporating religion into state policy demands engagement not only from government officials but also from informed religious leaders, civil society members, youth organizations, educators, journalists, and various stakeholders (Zengin, 2017; Ohlsson, 2014; Kartabayeva et.al 2015; Cornell, 2017; Bektenova et.al

2017; Yerekeshova, 2020). To address these issues comprehensively, Kazakhstan adopted the Comprehensive Plan for implementing State Policy in the Religious Sphere for 2021-2023 (Postanovleniye, 2020), structured around three primary priorities. The first focuses on enhancing legislation and regulating state interactions with religious associations, the second emphasises the reinforcement of secular principles in the nation's development, and the third underscores the establishment of a robust system to counteract religious extremism and the activities of destructive religious movements. In the ongoing battle against terrorism and religious extremism, a fundamental role is played by nurturing citizens' resilience to pernicious religious ideologies.

The objective of this study is to assess whether the instruction of the subject "Secularism and the Fundamentals of Religious Studies" in Almaty aligns with the overarching goal of delivering high-quality primary religious education within the secondary school system. The dynamic landscape of Kazakhstan's multicultural and multifaith society underscores the pressing need for effective religious education, rooted in principles of secularism and tolerance, to promote social cohesion and prevent potential conflicts (Smagulov, 2018; Bizhanov, 2019; Bishmanov and Orynbekov, 2021; Akbergen,

2016; Knysh 2019). This study seeks to examine the outcomes and effectiveness of this curriculum in cultivating religious literacy, patience, and mutual understanding among students, ultimately contributing to the broader mission of securing peace and harmony in a diverse and pluralistic society (Baitenova, 2021; Bishmanov, 2023; Tutinova, 2019; Borbassova, 2018; Altaikyzy, 2022). By evaluating the alignment of educational outcomes with policy objectives, this research aims to offer insights that can inform improvements in religious education and promote the harmonious coexistence of diverse religious and cultural communities in Kazakhstan.

Justification of the choice of topic, goals and objectives

The introduction of the course “Secularism and Fundamentals of Religious Studies” in secondary education stands as a critical contemporary issue, notably influenced by the evolving landscape in Kazakhstan during the late twentieth century that saw a resurgence of religious practices. This resurgence has significantly impacted various facets of public life, prominently permeating into the realm of secular education, thereby magnifying the complex intersection of 'education and religion.' This confluence has sparked multifaceted debates within society, spanning concerns such as the emulation of religious practices among young individuals and the infiltration of foreign, potentially destabilizing ideologies into our cultural fabric. Addressing these debates is pivotal for education, as it serves as the cornerstone for nurturing individuals steeped in patriotism and cultural reverence, shaping the youth of a new Kazakhstan. Within the educational domain, fostering the appropriate perspectives and motivations towards religion in the younger generation hinges upon the incorporation of religious studies within both secondary and higher education systems. Therefore, assessing and monitoring the quality and efficacy of religious programs and curricula play a pivotal role in molding citizens of a secular state.

The integration of this course into the mandatory secondary education curriculum presents students with diverse opportunities:

- It enables a comprehensive grasp of fundamental concepts and issues concerning religion, fostering a deeper understanding.
- Encourages the development of critical thinking skills, empowering students to question, analyze, and engage in informed discussions on intricate religious topics. Exposure to various reli-

gions and empirical data supports this process.

- Facilitates the cultivation of civic responsibility by promoting an understanding of secularism, which in turn encourages active and conscientious student involvement in shaping a democratic society.

Presently, the study of religious education not only provides insight into contemporary Kazakhstan but also delineates the significance and status of religious education within our multiethnic, multiconfessional society. It serves as a means to anticipate potential future shifts not only within the educational sphere but also across social, political, historical, and other dimensions.

Literature review

History of teaching “Religious Studies” as a subject in Kazakhstan

A significant contemporary challenge facing Kazakhstan society revolves around the establishment of a culture of religious tolerance. Balpanov, Ismagambetova, and Karabaeva (2017) have cautioned that a failure to take adequate precautions could result in social consequences that hinder urbanization and jeopardize societal stability. In 2004, in alignment with the Presidential Decree issued on February 10, 2000, titled “On measures to prevent and suppress manifestations of terrorism and extremism,” the elective subject “Fundamentals of Religious Studies” was introduced into the curriculum for ninth-grade students in secondary schools (Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan, 2000). In 2009-2010, this course became a compulsory elective, spanning thirty-four hours throughout the academic year. It is imperative to note that the elective course “Fundamentals of Religious Studies” is a secular discipline. The primary aim of this subject is to impart knowledge concerning the general principles governing the formation and evolution of cultural and religious processes. It seeks to elucidate the development of global and national religions within the context of their diversity and to nurture students' spiritual and moral attributes. The textbook “Fundamentals of Religious Studies” has been authored by renowned religious scholars, including G. Yessim, A. Abuov, and E. Smagulov (2010). The Ministry of Education and Science has articulated its vision for this elective subject to serve as a means of enriching the knowledge of the younger generation and preparing them to thrive in a multicultural environment by equipping them with essential insights into the role of religion within society.

Regrettably, the intended objectives of the elective course, "Fundamentals of Religious Studies," have not been fully realized due to recurring issues, primarily the scarcity of qualified instructors and suitable textbooks. Consequently, to address the dearth of proficient educators, the responsibility for teaching the "Fundamentals of Religious Studies" course was entrusted to history teachers.

However, it's essential to recognize that each of these subjects, Religious Studies and History, is grounded in distinct domains of knowledge. Religious Studies, for instance, centers on the study of religion itself, a profoundly intricate phenomenon. Given that religion permeates various facets of society and profoundly influences the historical development of humanity, knowledgeable historians are well positioned to contribute to this educational endeavor. The inherent complexity and intricacies of the subject are undeniable. Students are required to grapple with the complexities of understanding diverse world religions and their roles in a secular world, aided by elements of Philosophy, Theology, and History. These demands often create a clash of perspectives, with some concepts proving irreconcilable. At times, facts may appear ambiguous, compelling the subject to navigate a middle ground or seek a compromise while upholding objectivity and impartiality.

Shvechikov (2009) asserted that crafting a curriculum for this subject is a challenging task, often rendering amendments and updates impractical. Historians, who view history as a discipline focusing on the societal laws of development, contend that it primarily adheres to the materialistic nature of the world. This perspective places precedence on economic and societal factors over individual spiritual aspects. Consequently, Shvechikov (2009) posited that liberal historians hold views that diverge significantly from those of faith-based religious scholars.

In contrast, Kosichenko A.G. (2022) emphasized that religious studies are far from being a lightweight subject. Mere descriptions fall short, as this field demands comprehensive exploration and sound logical explanations. Profound research, rather than mere event descriptions and interpretations, is essential, necessitating the expertise of highly qualified religious scholars. The allocated time of 34 hours proves insufficient for the task.

Since 2016, the subject "Fundamentals of Religious Studies" has been succeeded by the course "Secularism and Fundamentals of Religious Studies." This curriculum is anticipated to play a pivotal role in preventing religious extremism driven

by ideological motivations and reinforcing the principles of secularism. The program spans 34 hours of lectures over the academic term, covering topics such as "Secularism and the Secular State," "Global and Traditional Religions," "Religions in Kazakhstan," "Islamic Culture in Kazakhstan," "Emerging Religious Trends," "Kazakhstan as a Hub of Interreligious Harmony," and "Extremism and Terrorism."

Designing a Standardized Curriculum for the 'Secularism and Fundamentals of Religious Studies' Course at the Ninth-Grade Level in Basic Secondary Education

This section explores the development and significance of a standardized curriculum for the 'Secularism and Fundamentals of Religious Studies' course at the ninth-grade level in basic secondary education in Kazakhstan. The curriculum alignment with state educational standards, its role in fostering sustainable development and cultural values, its integration with national policies, and its historical and philosophical foundations are discussed. The section also delves into the objectives of teaching this subject, its learning objectives, and its interdisciplinary approach. Additionally, it presents the workload for grade 9 students and the curriculum's potential to contribute to a holistic education system.

The development and implementation of a standardized curriculum are essential for maintaining the quality and consistency of education in any country. In Kazakhstan, the 'Secularism and Fundamentals of Religious Studies' curriculum for ninth-grade students in basic secondary education was meticulously crafted to align with state educational standards (Mustafayeva, 2023). The curriculum was developed in strict accordance with the state compulsory standards of secondary education, encompassing primary, basic secondary, and general secondary education levels. It received government approval from the Republic of Kazakhstan on August 23, 2012 (MES RK, 2013). This alignment reflects the commitment to maintaining high educational standards and ensuring that students receive a comprehensive and standardized education.

The 'Secularism and Fundamentals of Religious Studies' course is not just another addition to the curriculum; it holds a pivotal role in fostering sustainable development and shaping the historical, cultural, and spiritual values of modern society. As a structural component of socio-humanitarian and social science knowledge, it contributes to students' understanding of the diverse aspects of our contemporary world.

Kazakhstan's contemporary policy is committed to fostering interethnic and interfaith respect and tolerance among its diverse population (Bozymbekova, 2018). This curriculum plays a significant role in achieving this policy objective by promoting an integral system of spiritual and moral values. It provides the foundation for a harmonious and respectful coexistence of various ethnic and cultural groups within the country.

The curriculum is deeply rooted in an understanding of the historical relationship between religion and the state, culture, and civilization. Drawing from centuries-old human experience and spirituality, it equips students with valuable knowledge about the complex interplay between these elements. Moreover, it is heavily influenced by the teachings and legacies of renowned Kazakh philosophers, such as Al-Farabi, Khoja Ahmet Yassau, Abai, Ybyray, and Shakarim. These philosophers' historical reasoning and practices have left an indelible mark on the curriculum, emphasizing the significant role of religion in the history of the state and the holistic development of the individual.

The primary purpose of teaching this subject is multi-faceted:

- Instilling the principle of secularism as a core value, highlighting its importance in ensuring the stability of the state.
- Providing comprehensive knowledge about freedom of conscience, the history and status of world and traditional religions, as well as new and potentially harmful religious movements.
- Educating students to reject extremist ideologies, terrorism, and religious radicalism while fostering values of tolerance and a humanistic worldview based on spiritual and moral principles.

The curriculum sets specific learning objectives for students, including:

- Equipping students with systematic knowledge about the meaning of religion, its history, and its role in society.
- Shaping an understanding of secularism as the foundation of statehood and independence, enhancing students' knowledge in this direction.
- Developing the ability to compare the foundations of religious consciousness, belief, knowledge, and education.
- Explaining the significance of worldviews and the cultural and moral aspects of religions.

- Cultivating skills to respect freedom of conscience and maintain a secular attitude toward contemporary religious trends.

- Demonstrating the interethnic and interfaith harmony of Kazakhstan within the context of secularism, and fostering civic maturity and responsibility.

- Explaining the dangers of ideologies associated with religious radicalism and extremism for national security, secular principles, and social stability.

- Developing students' cultural and analytical skills, enabling them to critically analyze and evaluate materials from religious literature, electronic resources, and mass media.

- Emphasizing the importance of legal literacy in public life and instilling a desire to continually improve it, along with a respect for human rights and the freedoms of the citizens of the Republic of Kazakhstan (Kenzhetaev et.al, 2016).

The curriculum promotes an interdisciplinary approach by establishing principles of continuity and communication with subjects such as history, sociology, literature, art, and the course on Abaitanu. This approach ensures that students receive a holistic and well-rounded education, with the various subject areas complementing and reinforcing each other. For grade 9 students, the curriculum prescribes one hour per week, totaling 34 hours per academic year. This allocation is designed to balance the curriculum with other subjects while ensuring that students receive comprehensive instruction.

The 'Secularism and Fundamentals of Religious Studies' curriculum for ninth-grade students in basic secondary education in Kazakhstan is a meticulously designed educational program. It aligns with state standards, serves as a crucial component in shaping cultural and spiritual values, and contributes to Kazakhstan's contemporary policy of fostering interethnic and interfaith respect and tolerance. Its historical and philosophical foundations, purpose, and learning objectives aim to prepare students for the complexities of the modern world while instilling values of tolerance, secularism, and civic responsibility. Through its interdisciplinary approach and balanced workload, it integrates seamlessly with the broader education system, ensuring that students receive a comprehensive and standardized education.

Table 1. Calendar and Thematic Plan of the Subject

Number of hours: total 34 hours per week – 1 hour ((Kenzhetayev et.al, 2016)

Lesson No.	Lesson Theme	Hour
1	Introduction: the course subject “Secularism and the Fundaments of Religious Studies”	1
2	Secularism and the secular state: definition, meaning and character	1
3	Secular state and religion	1
4	Principles of secularism in the education system	1
5	The meaning of religion, its definition, social purpose, genesis, classification. Structure and functions of religion.	1
6	Formation and development of the science of religion: religious studies. Basic religious concepts.	1
7	Forms of ancient beliefs and national religions. Religions in Ancient Egypt, Greece, Rome.	1
8	Hinduism. Confucianism. Taoism. Shinto. Judaism.	1
9	The Tanakh and the Talmud. Deity. The role of the deity in the ancient Turkic worldview	1
10	Buddhism: fundamentals of teaching, history, practice (experience) and regions of distribution. The main directions of Buddhism	1
11	Christianity: fundamentals of doctrine, history, practice (experience) and regions of distribution	1
12	Jesus Christ and the Gospel.	1
13	The main directions of Christianity (Orthodoxy, Catholicism, Protestantism).	1
14	Christianity in the modern world.	1
15	Islam: fundamentals of the creed, history, practice (experience) and regions of distribution.	1
16	The Prophet Muhammad. Sacred book is the Quran.	1
17	Trends in Islam. Basic schools of Muslim law (mazhabs)	1
18	The historical conditions of the spread and establishment in Kazakhstan of the Hanafi theological and legal school. Its connection with the national culture.	1
19	Schools of Sufism. Islam, science and culture.	1
20	Spread of Islam in Kazakhstan.	1
21	The role of Islam in the formation and development of the Kazakh statehood.	1
22	Islam in the XX century and in modern Kazakhstan. Dissemination of Hanafi legal norms and practices in Kazakhstan.	1
23	Spread of Christianity in Kazakhstan.	1
24	The Orthodox Church in Kazakhstan. Culture of Christianity in Kazakhstan	1
25	Culture of Islam in Kazakhstan. Islamic architectural and monumental art in Kazakhstan. Monuments of Islamic manuscript culture.	1
26	Philosophical, educational and religious views of al-Farabi, Zhusup Balasaguni, Mahmud Kashgari, Ahmed Ieguniki, Husam al-Din Signaki.	1
27	Theologians of the XIX-XX centuries. Spiritual heritage of Abai and Shakarim	1
28	Doctrine, forms and features of new religious movements. Dilemma of new religious movements and traditional religious systems: cognitive, psychological and everyday contradictions	1
29	The symptoms and effects of activities of destructive movements.	1
30	The symptoms and effects of activities of destructive movements. Prohibited religious associations. Religious extremism and terrorism: definition, signs and consequences. Terrorism is foreign to religion. Danger of religious extremism and terrorism to national security.	1
31	Kazakhstan is a country of interreligious peace and harmony. Religious legislation of the Republic of Kazakhstan. Secularism is the platform of the state system and national security	1
32	The concept of freedom of religious belief	1
33	Platform for interreligious harmony and dialogue in modern Kazakhstan	1
34	Policy of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev on establishment of interreligious dialogue, peace and harmony in Kazakhstan and the world community	1

Scientific research methodology and findings

In this section, we outline the methodology employed in this study and present the key findings. The primary method of data collection centers around a survey aimed at evaluating the extent to which methodological materials align with students' perceptions of the subject's goals and objectives. Additionally, the study seeks to identify areas for potential enhancements in the educational process, explore pertinent subject matter, and gauge students' and their parents' perspectives on the subject. In pursuit of the study's objectives, the following primary tasks were addressed:

- Assessing respondents' understanding of the subject's goals and objectives.
- Identifying the most pertinent subject matter.
- Analyzing the respondents' opinions regarding students' perceptions of the subject.
- Ascertaining teachers' requirements for supplementary materials.
- Evaluating the respondents' suggestions for enhancing the subject's development.

To conduct the sociological research, a formalized questionnaire was administered to teachers. The study focused on educators in Almaty teaching the subject "Secularism and Fundamentals of Religious Studies." The core subject of examination pertained to the respondents' perceptions of this subject. The research encompassed questionnaire-based surveys and group discussions. The sample size comprised

63 participants representing diverse secondary schools in Almaty.

Results and discussion

1. Teachers' Perception of Subject Goals and Objectives in Religious Studies

Teachers' understanding of the goals and objectives of a subject plays a pivotal role in shaping the direction and outcome of the learning process. In the context of religious studies, this perception is a crucial determinant of the educational journey's success.

A survey was conducted to gain insights into the primary goals and objectives of teaching religious studies. The results reveal that 33% of respondents consider the "formation of religious tolerance" as a fundamental objective. Nearly a third of secondary school teachers (29%) emphasized the importance of "preventing youth involvement in destructive religious associations." "Familiarizing students with world religions and their history" garnered 24% of the votes, while "religious literacy" received 20% support. "Cultivating spirituality and morality" was chosen by 17% of respondents. A smaller percentage (13%) saw the "Formation of secularism and a scientific approach to religion" as relevant. Additionally, 11% of respondents highlighted the goals of "Nurturing humanity and humanistic values" and "Expanding students' worldviews."

Notably, the objective of "Fostering patriotic spirit" lagged significantly behind other goals and objectives, with only 5% support (Figure 1).

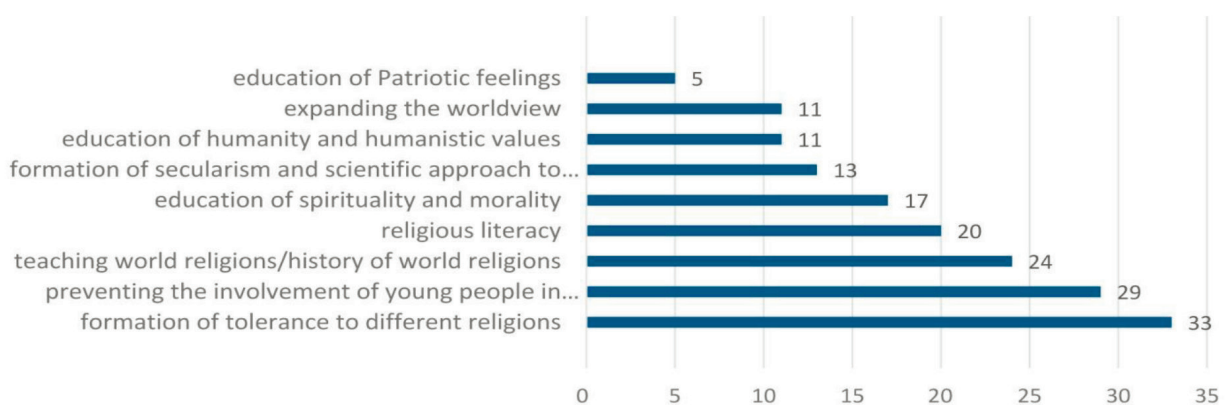

Fig.1. Definition of the purpose and task of teaching Religious Studies

2. Preferred Teaching Materials in Practice

The study's findings underscore a clear preference among the vast majority of respondents for the textbook "Secularism and Fundamentals of Religious Studies" by Kenzhetaev D., with a substantial 93.5% selecting it as their primary teaching resource. In contrast, a more limited 15% of the teachers opt for supplementary in-

structional material in the form of "Fundamentals of Religious Studies" by Yessim G. A modest 6.5% of teachers incorporate the latter resource into their teaching methods (see Figure 2). These results reflect the overwhelming popularity of the textbook authored by Kenzhetaev D. among educators, underlining its central role in religious studies instruction.

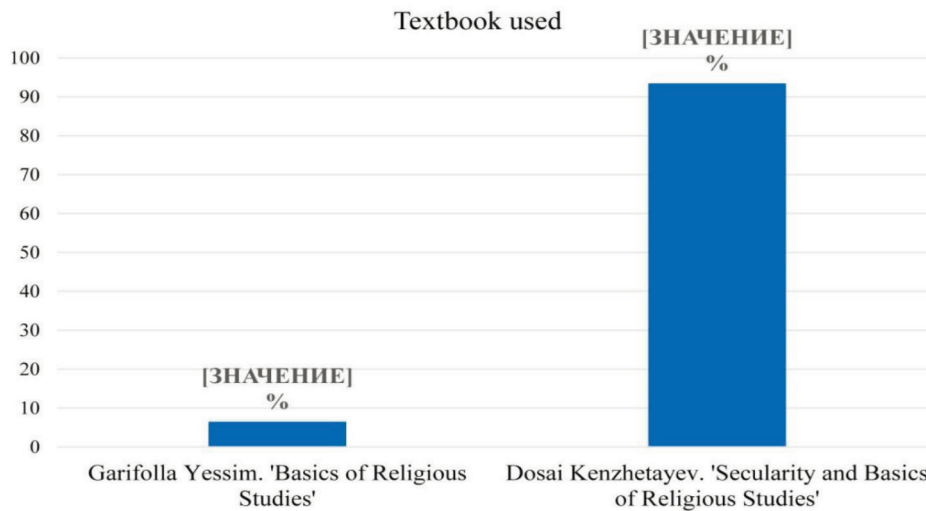

Fig.2. Preferences in choosing a textbook as the main methodological material

3. Public Discourse on Secularism in Kazakhstan

According to Messina et al. (2017), Kazakhstan has been a backdrop for fervent academic and public discussions surrounding the essence of a secular state. A significant development took place during the 2017/2018 academic year when the subject was officially titled "Secularism and Fundamentals of Religious Studies." The significance of highlighting secularism in education was

confirmed through a survey, where an overwhelming 92.1% of respondents expressed a strong affirmative stance on the matter (refer to Figure 3). A minor fraction of respondents, comprising 7.9%, offered a contrary perspective. This overwhelming consensus underlines the critical importance of emphasizing secularism in both the state and the education of the youth, fostering a spirit of tolerance.

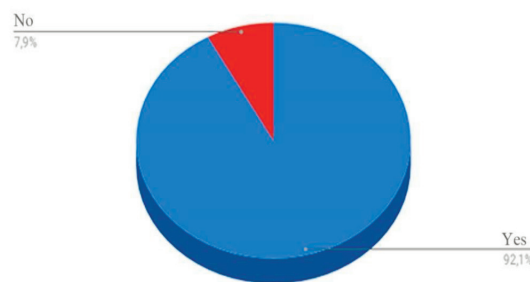

Fig.3. Emphasis on Secularism in Education – Survey Results

4. Challenges in Addressing Student Inquiries

In the survey, respondents were tasked with identifying questions frequently posed by students, which they find challenging to address. The results revealed that a substantial portion of teachers (40%) did not encounter such difficulties, making diligent efforts to respond to students' queries to the best of their knowledge.

Around a third of the teachers (26%) expressed difficulty in addressing questions related to terrorism and destructive trends. For 11% of the respondents, questions pertaining to the intricacies and nuances

of various world religions posed challenges. In addition, 7% of the respondents found it challenging to respond to inquiries about the current religious landscape and emerging trends.

Providing information about myths proved to be a hurdle for 6% of respondents, while 4% encountered difficulties when offering personal value judgments. In relatively rare cases, questions concerning the origins of humanity and the provision of evidence for the existence of God posed challenges in providing explanations to students (refer to Figure 4).

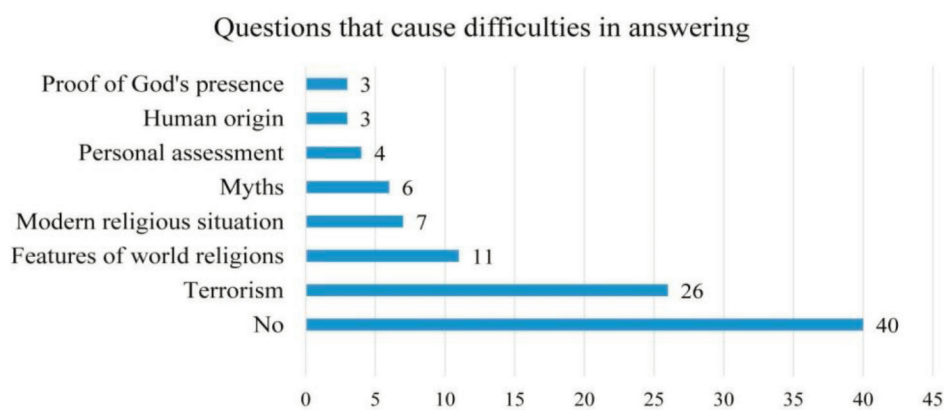

Fig. 4. Questions that caused difficulties in answering during the lesson

Recommendations

Public organizations are encouraged to champion the idea of revising the textbook “Secularism and Fundamentals of Religious Studies” and securing its mandatory endorsement by the Coordination Council for the forthcoming targeted program, “Formation of Attitudes of Tolerant Consciousness and Prevention of Extremism in Kazakhstani Society.”

Furthermore, it is imperative to transition discussions regarding teachers' hourly compensation and the maximum educational workload from professional spheres to the public domain. Engaging public organizations and representatives from the academic community in the following dialogues is recommended:

An exploration of the philosophical underpinnings within Kazakhstan's educational system, their prevalence, and the approach to address them.

The establishment of a Council focused on the humanistic aspects of the educational process under the purview of the Ministry of Education, comprising

individuals from academic institutions, teachers, and representatives of public organizations.

An intensified collaborative effort between human rights and religious organizations to address the preamble of the Law governing the activities of religious organizations and religious associations.

By addressing these crucial matters and fostering open dialogue, Kazakhstan can continue to advance its educational and social objectives in a progressive and inclusive manner.

Conclusion

The subject's overarching goals encompass the “Formation of religious tolerance,” “Prevention of youth involvement in destructive religious associations,” “Familiarization with world religions and their history,” and the cultivation of “Religious literacy.” The primary textbook, “Secularism and Fundamentals of Religious Studies” authored by Kenzhetayev D., is predominantly used, occasionally complemented by “Fundamentals of Religious Studies” by G. Yessim.

Notably, the subject underscores the significance of secularism, a theme that has received substantial emphasis. Feedback from students, parents, and teachers is overwhelmingly positive, with students demonstrating increased awareness of world religions and an eagerness for additional resources as the course progresses.

Nonetheless, the shortage of subject experts remains a pressing challenge, warranting attention

and solutions in the ongoing development of this critical educational subject.

Acknowledgements

This scientific article was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the basis of the Project (Grant No. AP19676658 The identity conflict of local and returned Kazakhs: Kazakhstan's migration policy and the problem of cultural integration of repatriates).

References

- Об утверждении Комплексного плана по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021 – 2023 годы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953>
- О внесении изменения в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115 "Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций" // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1400009691>
- Светскость и основы религиоведения, под редакцией: Д.Т.Кенжетаяев, А.А. Сайлыбаев, Г.Н. Новикова. Издательство «Арман – ПВ», 2016 г.
- Косиченко А. (2022). Методология религиоведения в контексте естественнонаучных и социогуманитарных исследований // Адам әлемі. – № 93(3). С. 120-132.
- Типовая учебная программа по курсу. 2012. Типовая Учебная Программа По Курсу «Светскость и Основы Религиоведения» Для 9 Класа Уровня Основного Среднего Образования.
- Указ Президента Республики Казахстан от 10 февраля 2000 года N 332. О мерах по предупреждению и пресечению проявлений терроризма и экстремизма // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U000000332_/history
- Швечиков, Алексей Николаевич. Теоретико-методологические проблемы современного религиоведения // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета технологии и дизайна. Серия 3: Экономические, гуманитарные и общественные науки 4 (2010): 16-23.

References

- Akbergen, A., Karabayeva, A. G., & Ismagambetova, Z. N. (2016). Tolerance as a social value in contemporary Kazakhstan society. *European Journal of Science and Theology*, 12(4), 215-227.
- Altaikyzy, A., & Ckhvariashvili, K. (2022). Secular and Religious values: foreign experience. *Адам әлемі*, 92(2), 153-162.
- Baitenova, N., Meirbayev, B., & Baizhuma, S. (2021). Trends in the development of the religious situation in post-secular society in Kazakhstan over the years of independence. *EJRS*, 26(2), 4-9.
- Balpanov, N., Ismagambetova, Z., & Karabayeva, A. (2018). The main socio-cultural factors and the reasons for the need to form a culture of religious tolerance in Kazakhstan. *KazNU Bulletin Philosophy Series*, 60(2), 89-93.
- Bektenova, M. K., Seitakhmetova, N. L., Kurmangaliyeva, G. K., Satershynov, B. M., & Sartayeva, R. S. (2017). Problematization of the issue of Islamic education in the post-secular world. *European Journal of Science and Theology*, 12(1), 135-148.
- Bishmanov, K., & Orynbekov, N. (2021). The threat of religious extremism in Kazakhstan and the role of religious education in limitation. *EJRS*, 26(2), 33-40.
- Bishmanov, K., & Orynbekov, N. (2023). Enhancing religious literacy to counter extremism and terrorism in Kazakhstan's religious context. *EJRS*, 34 (2). (in Russian)
- Bizhanov, A., Amrebaev, A., Burova, E., & Seitakhmetova, N. (2019). THE POLITICS OF SECULARITY/RELIGIOSITY IN KAZAKHSTAN. *Central Asia & the Caucasus* (14046091), 20(4).
- Borbassova, K., & Buzheyeva, A. (2018). Transformation of religious consciousness in Kazakh society. *Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii*, 60 (2), 15-20.
- Bozymbekova, K., & Lee, J. C. K. (2018). Change and continuity in nation-building and citizenship education in Kazakhstan. *Educational Practice and Theory*, 40(2), 29-54.
- Busi, V. P. (2014). *Multiculturalism in Kazakhstan: Evolution of a Multi-ethnic Society and the Progress of an Effective Inter-cultural Communication*.
- Cornell, S. E., Starr, S. F., & Tucker, J. (2017). *Religion and the secular state in Kazakhstan*. Central Asia-Caucasus Institute, Paul H. Nitze School of Advanced International Studies.
- Kartabayeva, Y., Soltyeva, B., & Beisegulova, A. (2015). Teaching religious studies as an academic discipline in higher education institutions of Kazakhstan. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 214, 290-296.

Knysh, A., Baitenova, N., Nurshanov, A., & Pardabekov, D. (2019). The Role of Religious Literacy in Counteracting New Islamist Movements in Kazakhstan. *Central Asia & the Caucasus* (14046091), 20(1).

Kosichenko A. (2022). Metodologiya religiovedeniya v kontekste estestvennonauchnyh i sociogumanitarnyh issledovanij [Methodology of religious studies in the context of natural science and socio-humanitarian research]. *Adam alemi*, 93(3), 120-132. (in Russian)

Laruelle, M. (2016). Which future for national-patriots? The landscape of Kazakh nationalism. *Kazakhstan in the making: Legitimacy, symbols, and social changes*, 155-180.

MES RK (2013) O vnesenii izmeneniya v prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 3 aprelya 2013 goda № 115 "Ob utverzhdenii tipovyh uchebnyh programm po obshcheobrazovatel'nym predmetam, kursam po vyboru i fakul'tativam dlya obshcheobrazovatel'nyh organizacij" [On Amendments to the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated April 3, 2013 No. 115 "On approval of standard curricula in general education subjects, elective courses and electives for general education organizations"] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1400009691> (in Russian)

Ohlsson, H. (2014). Teaching About Religion in a Post-Soviet State: An Examination of Textbooks in Kazakhstan's Upper Secondary School System.

Postanovleniye (2020) Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana po realizacii gosudarstvennoj politiki v religioznoj sfere Respubliki Kazahstan na 2021 – 2023 gody [On approval of the Comprehensive Plan for the implementation of state policy in the religious sphere of the Republic of Kazakhstan for 2021-2023]// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953>

Shvechikov, A.N. (2010). Teoretiko-metodologicheskie problemy sovremennogo religiovedeniya. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta tekhnologii i dizajna* [Theoretical and methodological problems of modern religious studies]. Seriya 3: Ekonomicheskie, gumanitarnye i obshchestvennye nauki, (4), 16-23. (in Russian)

Smagulov, M. N., Dosmaganbetova, A. A., Seitakhmetova, N. L., Sartayeva, R. S., & Sagikyzy, A. (2018). Institutionalization of Islamic education in the Kazakhstani secular society. *European Journal of Science and Theology*, 14(2), 65-75.

Svetskost' i osnovy religiovedeniya [Secularism and the Foundations of Religious Studies], pod redakciej: D.T.Kenzhetaev, A.A. Sajlybaev, G.N. Novikova. Iizdatel'stvo «Arman – PV», 2016.

Tipovaya uchebnaya programma po kursu. 2012. Tipovaya Uchebnaya Programma Po Kursu «Svetskost' i Osnovy Religiovedeniya» Dlya 9 Klassa Urovnya Osnovnogo Srednego Obrazovaniya [A typical curriculum for the course. 2012. A Typical Curriculum for The Course "Secularism and The Basics of Religious Studies" For The 9th Grade of Basic Secondary Education].

Tutinova, N., MEIRBAYEV, B., Frolov, A., & Bagasharov, K. (2019). Republic of Kazakhstan: Ethnoreligious Identity as an Integration Factor. *Central Asia & the Caucasus* (14046091), 20(4).

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 10 fevralya 2000 goda N 332. (2000) O merah po preduprezhdeniyu i presecheniyu proyavlenij terrorizma i ekstremizma [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 10, 2000 No. 332. On measures to prevent and suppress manifestations of terrorism and extremism]// https://adilet.zan.kz/rus/docs/U000000332_/history (in Russian)

Yekesheva, L. G. (2020). Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan. *The Muslim World*, 110(1), 64-88.

Yekesheva, L. G. (2020). Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan. *The Muslim World*, 110(1), 64-88.

Yessim, G., Abuov A. and Smagulov E. (2010). *Fundamentals of Religion Studies*. Almaty: Bilim.

Zengin, M., & Badagulova, Z. (2017). Religion and religious education in Kazakhstan. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 49-63.

Л. Қалыбекова , Қ. Ержан*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДІНТАНУ САРАПТАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада дінтану сараптамасы ұғымының теориялық тұжырымдары мен функционалдық механизмдерінің негізі қарастырылған. Аталған мәселені талдау үшін халықаралық тәжірибедегі дінтану сараптамасының ұғымы, мақсаты мен ғылыми әдістемелік негіздері жөніндегі негізгі ғылыми тұжырымдар сараланды. Отандық зерттеулерде аталған тақырып бойынша ғылыми мақалалар мен зерттеу жұмыстарының шектеулі саны аталған мәселенің өзектілігін, жүйелеу қажеттілігін айқындайды. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізу саласы жаңа бағыттардың бірі. Ел аумағында он жылдан астам уақыт жүзеге асырылып келе жатқан бұл сала заңды және жеке тұлғалар үшін мемлекеттік қызмет түрі болып табылады. Дінтану сараптамасының практикалық тұрғыдан барлық аспектілері мемлекет тарапынан заң шеңберінде айқындалған. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасының теориялық, ұғымдық категорияларын айқындау, негізгі ғылыми әдістерін жүйелеу мәселесі жолға қоюды қажет етеді. Себебі халықаралық және отандық тәжірибені зерделеу барысында сараптаманың ғылыми негізде жүйеленген әдіснамасының жеткілікті деңгейде пысықталмағандығы айқындалды. Сарапшылардың басым бөлігі дінтану сараптамасының ғылыми негізделген және бейтараптылық қағидатының жеткілікті деңгейде сақталмағандығын алға тартуда. Мақалада дінтану сараптамасының концептуалды негіздері жүйеленіп, талданады, дінтану сараптамасының әдістемесі мен практикалық жүзеге асырылуының негізгі мәселелерін анықтаудың маңыздылығы негізделеді.

Түйін сөздер: дінтану сараптамасы, ғылыми бейтараптылық, діни қызмет, діни сенім бостандығы, діни экстремизм.

L. Kalybekova, K. Yerzhan*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

Theoretical and practical bases of religious expertise in the Republic of Kazakhstan

The article deals with the main theoretical issues and functional mechanisms of the concept of religious expertise. To analyze this issue, the main scientific conclusions about the concept, goals and scientific and methodological foundations of religious expertise in international practice were differentiated. The limited number of scientific articles and research papers on this topic in domestic research determines the relevance of the identified problem and the need to systematize this area. Today, in the Republic of Kazakhstan, the field of religious studies expertise is one of the new directions. This area, implemented in the country for more than ten years, is a public service for legal entities and individuals. The practical aspects of the implementation of religious studies expertise are determined by the state within the framework of legislation in the field of religion. However, at the domestic level, it is necessary to solve the problem of determining the theoretical and conceptual categories of religious studies expertise, systematizing the main scientific methods. Since, in the course of studying foreign and domestic experience, it was found that the methodology for conducting religious expertise has not been developed at a sufficient level. Most experts argue that the principles of scientific character and academic neutrality are not sufficiently respected during the preparation of the conclusions of religious studies expertise. The article systematizes and analyzes the conceptual basis of religious expertise, substantiates the importance of determining the main issues of methodology and practical implementation of religious expertise.

Key words: religious expertise, scientific neutrality, religious activity, freedom of religion, religious extremism.

Л. Қалыбекова, К. Ержан*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

Теоретические и практические основы проведения религиоведческой экспертизы в Республике Казахстан

В статье рассматриваются основные теоретические вопросы и функциональные механизмы концепции религиоведческой экспертизы. Для анализа данного вопроса были дифференцированы основные научные выводы о понятии, целях и научно-методологических основаниях религиоведческой экспертизы в международной практике. Ограниченное количество научных статей и исследовательских работ по указанной теме в отечественных исследованиях определяет актуальность обозначенной проблемы и необходимость систематизации данной сферы. На сегодняшний день в Республике Казахстан область религиоведческой экспертизы является одним из новых направлений. Данная сфера, реализуемая на территории страны более десяти лет, является государственной услугой для юридических и физических лиц. Практические аспекты осуществления религиоведческой экспертизы определяются государством в рамках законодательства в сфере религии. Однако на отечественном уровне необходимо решить проблему определения теоретических и концептуальных категорий религиоведческой экспертизы, систематизации основных научных методов. Так как, в ходе изучения зарубежного и отечественного опыта было установлено, что методология проведения религиоведческой экспертизы не разработана на достаточном уровне. Большинство экспертов утверждают, что во время подготовки заключений религиоведческой экспертизы недостаточно соблюдаются принципы научности и академической нейтральности. В статье систематизирована и проанализирована понятийная основа религиоведческой экспертизы, обосновывается важность определения основных вопросов методологии и практической реализации религиоведческой экспертизы.

Ключевые слова: религиоведческая экспертиза, научная нейтральность, религиозная деятельность, свобода вероисповедания, религиозный экстремизм.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының дін саласындағы саясаты – азаматтардың діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, діни бірлестіктердің заң талаптарын сақтауына, қоғамға теріс идеологияның енуіне тосқауыл қоюға, діни экстремизм мен діни алауыздықтың алдын алуға бағытталған. Дін саласындағы бұл бағыттарды реттеуде және жүзеге асыруда мемлекет тарапынан заң жүйесі қалыптасып, бірқатар мемлекеттік маңызы бар тұжырымдамалар, бағдарламалар мен жобалар жүзеге асырылуда. Осы тәрізді мемлекеттік қызметтердің бірі – дінтану сараптамасы болып табылады. Дінтану сараптамасы елімізде 2007 жылдан бастап жүзеге асырылады және бірінші кезекте Қазақстан Республикасында діни бірлестіктерді, шетелдік миссионерлерді тіркеу барысында олардың ұсынған діни мазмұндағы ақпараттар мен материалдарының мазмұнында ҚР Конституциясына, ҚР «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы», «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы», «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» және т.б. Заңдарына қайшы белгілердің болуын не болмауын анықтауға бағытталған.

Яғни, дінтану сараптамасының нәтижесіне байланысты діни бірлестіктің ел аумағында діни қызметпен айналысуы үшін мемлекеттік тіркеуден өту процесі жүргізіледі.

Бүгінгі таңда дінтану сараптамасын жүргізу саласы мемлекет тарапынан жүйелендірілген, өзіндік алгоритмі мен механизмдері қалыптасқан мемлекеттік қызмет көрсету түріне жатады. Дінтану сараптамасын жүргізу үшін заңды тұлғалар санатындағы діни бірлестіктер, кітапхана қорлары, дүкендермен қатар, жеке пайдалану үшін діни мазмұндағы әдебиет пен материалдарды тексеруден өткізгісі келетін жеке тұлғалар да дін саласындағы Уәкілетті органға өтініш бере алады. Мемлекет тарапынан бұл саланың құқықтық негіздері айқындалғанымен, Қазақстан Республикасында ғылыми зерттеу саласында бұл саланың теориялық, әдістемелік негіздері толыққанды ғылыми деңгейде аз зерттелген. Яғни, ғылыми зерттеу формасы ретінде дінтанулық сараптама жүргізудегі қиындық туғызатын негізгі мәселелерді анықтау, сараптаманың тиімді ғылыми әдістерін, функцияларын ортақ ғылыми бірлізділікке келтіру аса маңызды болмақ.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүргізіледі, жүзеге асыру механизмдері едәуір бірізділікке енгізіліп, жүйеленген. Дегенмен, жүзеге асыру барысында бірқатар мәселелер орын алуда: дінтану сараптамасының теріс қорытындысын алған материалдардың сот шешімімен тыйым салу тетіктерін оңтайландыру, діни мазмұндағы шет тіліндегі әдебиеттерге дінтану сараптамасын жүргізу қажеттілігі мәселесі, діни бірлестіктің қызметін жүйелі талдау, заңға қайшы тұстарын айқындау мақсатымен дінтану сараптамасын сапалы тұрғыда жүзеге асыру мәселесі. Аталған мәселелер теориялық және ғылыми тұрғыдан халықаралық тәжірибені, елде қалыптасқан заңнамалық шешімдерді талдауды, сараптауды қажет етеді, сонымен қатар, дінтану сараптамасын жүзеге асырудың тиімді жолдары мен әдістерін негіздеу қажеттілігі бар.

Осы мақсатта, ғылыми мақаланың нәтижелілігіне қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер алға тартылады:

- «дінтану сараптамасы» категориясының теориялық және құқықтық анықтамасын айқындау;

- жалпы дінтану ғылымы саласындағы дінтану сараптамасын жүргізудің ерекшеліктеріне талдау жүргізу;

- Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің динамикасына талдау жүргізу;

- жинақталған ақпарат, жүргізілген талдау негізінде елде дінтану сараптамасын жүргізудің нәтижелі тетіктерін айқындау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақалада дінтану сараптамасына қатысты деректанулық және тарихи, жүйелеу әдістерін қолдану арқылы талдау жасалды. Сонымен қатар, зерттеу барысында берілген тақырып бойынша жарияланған зерттеу жұмыстарына салыстырмалы талдау, мәтіндік зерделеу, статистикалық көрсеткіштерді саралау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Қазіргі уақытта дін саласында дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз ету қоғам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты ретте-

уге мүмкіндік беретін аса маңызды сұранысқа ие болып тұрған құқықтық құрал болып табылады. Себебі, дінтану сараптамасын жүргізуге мемлекеттік тіркеуден өтетін діни бірлестіктер ғана емес, елімізде кез-келген азамат діни мазмұндағы әдебиеттің дұрыс бағыттылығын тексеру үшін құзыретті органға өтініш бере алады. Қазақстан Республикасындағы дінтану сараптамасын жүргізудің құқықтық, практикалық аспектілеріне тоқталмас бұрын, бұл саланың теориялық тұрғыдан негізгі мақсаты мен қызметін қарастырған жөн.

Мағыналық тұрғыдан қарастыратын болсақ, сараптама (фр. expertise, латын тілінде expertus – тәжірибелі) дегеніміз – шешімі ғылым, өнер, техника және өзге салаларда арнайы біліктілікті қажет ететін мәселелерді сарапшының (маманның) зерттеуі (Ожегов, 2012).

Теориялық негізде алып қарағанда, сараптамаға қатысты заңнамалық, құқықтық анықтамаларды есептемегенде, оған берілген ортақ ғылыми анықтама айқындалмаған деуге болады. Себебі жалпы дінтану сараптамасын жүргізу қызметі тек бірнеше мемлекеттерде жүзеге асырылады: Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Тәжікстан Республикасы. Ал, Еуропа, АҚШ және өзге шетелдік мемлекеттерде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Сондықтан, дінтану сараптамасының теориялық ұғымын осы қызметпен айналысатын мемлекеттердегі сарапшылардың тұжырымдары арқылы айқындауға болады.

А.П. Забияко қазіргі дінтану саласының негізгі мәселелері туралы қарастыра келе, сараптама саласы өзекті әрі маңызды саланы құрайтынын алға тартқан. Себебі, сараптамаға алынған материалдарды зерттеу, эмпирикалық берілгендерді талқылау әдістері, негізделген қорытындылар әзірлеу сарапшылар қауымдастығында қатаң ғылыми негізде жүргізілуі тиіс. Дінтанудың іргелі және қолданбалы салаларын дамыта келе, оның ғылыми білімдер жүйесі ретінде дәрежесін дамытуға және сақтауға болады. Зерттеушінің тұжырымы бойынша дінтанудың іргелі саласы теориялық, ғылыми негізделген болса, дінтанудың қолданбалы саласы ретінде дінтанулық сараптаманы айтуға болады, ал ол өз кезегінде сарапшының субъективті пікіріне тәуелді болып қалатын жағдайлар орын алуда (Забияко, 2019: 47-64). Дінтану сараптамасына қатысты берілген теориялық тұжырымдарды

айқындау мақсатында бірнеше зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген анықтамаларына тоқталып өтуге болады.

А.А. Разуваевтың берген анықтамасы бойынша, сараптама дегеніміз – жағдайларды анықтау мақсатымен, мүдделі тараптардың тапсырмасы бойынша жүргізілетін және арнайы біліктілікті қажет ететін зерттеу (Разуваев, 2006: 9). Мұндай зерттеудің нәтижесі бойынша қорытынды беріледі.

К.И. Плетневтың ұсынған анықтамасына сәйкес «сараптама» деп адамзаттың жылдар бойы жинақтаған білімі мен тәжірибесіне негізделетін, жоғары білікті мамандардың әзірлеген белгілі бір ережелеріне сай жүргізілетін қандай да бір мәселелерді зерттеу. Е.Р.Россинская кез-келген сараптама ғылым және техниканың нақты салаларындағы мәліметтерді сараптауға қажетті талаптармен белгіленетін ережелерге сәйкес жүргізілетін қолданбалы зерттеу болып табылады деп есептейді. Бұл Ресей сарапшыларының дінтану сараптамасына берген анықтамалары (Россинская, 2005: 21).

Өзбекстан Республикасында да дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылады. Өзбекстан тәжірибесінде дінтанушылар Өзбекстан мұсылмандары діни басқармасының пәтуа бөлімінің сарапшы теологтарымен бірге дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді. Олар діни мазмұндағы материалдарды қолданыстағы заңнамаға қайшы келетін элементтердің мазмұнын, ауытқулардың немесе діни нормаларды бұрмалаудың бар-жоғын тексереді (Тулеметова, 2022: 128-134).

Сонымен қатар дінтану сараптамасы ұғымының теориялық және құқықтық анықтаумен қатар, осы саладағы негізгі мәселелер бағытын айқындауға болады. Мәселен, ресейлік зерттеушілердің пікірінше, дінтану сараптамасы мемлекеттік және конституциялық қауіпсіздікті сақтау мақсатымен жүзеге асырылғанымен, көп жағдайда сол Конституциямен бекітілген діни сенім бостандығын шектейді және мемлекеттік деңгейде жүргізілетін дінтану сараптамасының мемлекет тарапынан реттеу механизмдері тиісті деңгейде ұйымдастырылмаған. Ал, дұрыс бағытта регламенттелген жұмыстың жүргізілмеуі керісінше діни экстремистік мазмұндағы әдебиеттердің геометриялық прогрессияда көбеюіне алып келеді (Герасименко, Ваврух, 2014: 11-13).

Сонымен қатар осы саладағы мәселелердің қатарына сарапшылардың құрамы мен олардың

біліктілігі туралы мәселе жиі қозғалады. Бұл жерде де дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық және ғылыми әдістерінің негізделмеуі, әр сарапшының субъективті негізде қорытынды жасауы және т.б. мәселелер кей жағдайда дінтану сараптамасы қорытындысының біржақты болуына әкеліп соғады (Чернышкова, Иванова, Кузнецова, 2017: 2022-2025). Осы тұрғыда, сарапшылардың біліктілігі қатарына олардың дін саласындағы арнайы білімі мен біліктілігі, тәжірибесі болуымен қатар олардың ешқандай діни конфессия өкілі болмауы аса маңызды. Себебі сарапшы ретінде тартылған дін өкілдері өз діни сенімдеріне қатысты бейтарап шешім шығармай, біржақты сараптама қорытындысын беруі ықтимал. Бұл жағдай ресейлік тәжірибеде жиі кездеседі. Ресейлік сарапшылар мұндай жағдайдың орын алуына елде тиісті талаптарды белгілейтін заңнаманың болмауы деген тұжырымды алға тартуда.

Қазақстан Республикасында сарапшылар ретінде діни бірлестіктер өкілдері тартылмайды және сарапшыларға қойылатын талаптар арнайы нормативтік құжатпен бекітілген. Сондықтан сараптама қорытындысына қатысты діни өкілдер біржақты қорытынды беруі мүмкін деген мәселе жоқ. Дегенмен, отандық деңгейде дінтану сараптамасын жүргізудің теориялық негіздерін айқындау, тиімді әдіснама жүйесін әзірлеу мәселесі өзекті болып табылады.

Жоғарыда ескерілгендей, әлемдік өзге шет мемлекеттерінде дінтану сараптамасы ұғымы басқа функционалдық қызметке ие. Атап айтқанда, дінтану сараптамасы мемлекеттік деңгейде жүргізілетін қызмет қатарына жатпайды. Дінтану сараптамасы нақты бақылау, этнографиялық зерттеулер, эмпирикалық тәжірибелер, діни мазмұндағы мәтіндерге герменевтикалық талдау жүргізу арқылы белгілі бір діни ұйымдарға, халықтардың ұстанған діни сенімдеріне қатысты дінтанулық зерттеу жүргізуге негізделген (Hartikainen, 2019: 815-829). Жоғарыда дін өкілдерін сарапшы ретінде тарту бірқатар қиындықтар туғызса, шетелдік сараптама ұғымында керісінше дін өкілін тарту арқылы сол дін туралы жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік бар. Сонымен қатар көп жағдайда шет елдерінде діни мазмұндағы баспа және ғаламтор материалдарына контент-талдау әдісін қолдану арқылы дінтанулық сараптама, талдау жүргізіледі.

Дінтану сараптамасына қатысты халықаралық тәжірибені қарастыра келе, аталған

салаға қатысты екі негізгі бағытты атауға болады:

1) сарапшылардың дінтану сараптамасын нақты нысанға (діни ұйым, топтар, діни мазмұндағы материалдар) ғылыми зерттеу жұмысы ретінде жүргізуі, бұл ретте, жүргізілген зерттеулерде дінтанулық әдістер қолданылады; Мысалы, D. Poling, Evelyn Evans өздерінің «Діни сенім, ғылыми сараптама және халықтық экология» («Religious belief, scientific expertise and folk ecology») тақырыбындағы мақаласында белгілі бір топ өкілдері арасында олардың креационизмге және адамзат жаратылысындағы табиғи күштерге қатысты сараптама жүргізіп зерттеген (Poling&Evans, 2004: 485). Яғни, аталған жұмыс барысында белгілі бір құбылыстарға діндарлардың қатысуымен нақты зерттеу жұмысы жүргізілген және ол сараптама ретінде рәсімделген.

2) сарапшылардың зерттеу жұмыстарында дінтану сараптамасын белгілі бір конфессияның өкілдері немесе басшыларының «сарапшы» ретінде болуы, яғни академиялық емес діни сараптаманың жүзеге асырылуы (Souza&Legare, 2011: 146-153).

Осылайша, халықаралық тәжірибеге сай дінтану сараптамасының теориялық негізі көп жағдайда бір, тек оның практикалық деңгейде қолданылу ерекшеліктері әртүрлі. Теориялық тұрғыдан алғанда, зерттеушілердің сараптамаға қатысты берген тұжырымдарына сәйкес, дінтану сараптамасының айқындаушы белгілерін атап өтуге болады. Дінтану сараптамасының басты шарты – оның тәуелсіз және қатаң ғылыми сипатта болуы (Петрова, Орлов, 2017: 72). Ал бұл өлшемдерге қол жеткізу үшін белгілі бір әдістемелік стандарттарға жүгіну қажет болады. Бұл стандарттар әрине дінтану ғылымының шеңберінде пайда болған. Жалпы дінтану Батыс Еуропада ХХ ғ. қалыптасып дін туралы ғылыми зерттейтін салаға айналды, сонымен қатар, өзінің нысанын әлеуметтану, психология, тарих, этнология, антропология тәрізді ғылымдардың әдістерін қолдану арқылы зерттейді. Осы ретте, дінтану сараптамасын жүргізу талаптарын жасақтау барысында да жалпы дінтану пәнінде қолданылатын жалпы ғылыми әдістер қолданылады.

Қазіргі уақытта әлеуметтік деңгейде дінтану сараптамасы жекелей азаматтармен қатар, діни бірлестіктердің де заңдық шеңберде қызметін регламенттеуші құқықтық құралға айналды. Бұл ретте, дінтану сараптамасының негізгі қызмет

бағыты ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

1) діни сенім бостандығын қорғау функциясы – діни бірлестіктердің діни сенім бостандығын қорғау, яғни, заңға қайшы келмеген жағдайда олардың діни қызметті жүзеге асыруын реттейтін құқықтық механизм болып табылады;

2) мемлекеттік тіркеуге ұсынылған бірлестіктердің діни типологиясын, діни қызметінің формасын анықтау, әлеуметтік тұрғыдан заңсыз қызмет жүргізу қауіпінің алдын алу;

3) діни бірлестіктер өздерінің қызметі барысында пайдаланатын діни мазмұндағы баспа өнімдерінің, әдебиет және ғаламтор желісіндегі материалдар мазмұнының заңға қайшылығын тексеру;

4) миссионерлердің үгіт-насихат жүргізу барысында қолданатын материалдарын тексеру;

5) ел аумағына шет елдерден әкелінетін материалдар мен әдебиеттердің мазмұнында экстремистік белгілері бар нысандарды айқындау және т.б.;

6) мемлекеттің конституциялық-зайырлық принциптерін сақтау, бұл тұрғыда дінтану сараптамасы діни бірлестіктердің мемлекеттің заңнамасын қаншалықты сақтап отырғандығын бақылауға, реттеуге мүмкіндік береді.

Негізі құқықтық реттелген жағдайда дінтану сараптамасы жаңа немесе саны аз діни бірлестіктерді негізсіз айыптаулар мен күмандардан қорғаса, екінші жағынан қоғамды, мемлекетті кейбір діни бірлестіктер мен ұйымдардың, жалған діни бірлестіктердің (әсіресе ресми құжат Жарғыда жариялаған мақсаттары шынайы діни тәжірибесіне сәйкес келмейтін ұйымдар) қызметін әшкерелеп, жағымсыз әсерлерінен қорғайды. Яғни, дінтану сараптамасы кәсіби дінтанулық білімді пайдалану арқылы діни саланы объективті зерттеудің арнайы әдісі іспеттес болып табылады.

Дінтану сараптамасының негізгі қағидаларына тоқталатын болсақ, ол негізінен сараптама жүргізудің негізгі механизмін, тағайындалуын анықтайды. Сондықтан қағидалар дінтану сараптамасын жүргізудің басты реттеуші функциясын, құқықтық тұрғыдан реттеу жұмысының жетекші бастамаларын белгілеуге септігін тигізбек.

Дінтану сараптамасының негізін құрайтын қағидаларды төмендегідей көрсетуге болады:

– ҚР Конституциясында бекітілген жалпы құқықтық қағидалар, оның ішінде – әр адамның ар-ождан бостандығы құқығын, сонымен қатар, діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы;

– Кәсіби қағидалар: сарапшының тәуелсіздігі, бейтараптығы, зерттеу жұмысының бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы, кешенді дінтану сараптамасын жүргізу. Аталған қағидаларға жекелей тоқталып өтсек.

Діни бірлестіктердің құқығын сақтау қағидасы олардың мемлекеттік тіркеуден өтуі кезінде жүзеге асырылады. Яғни, діни қызметі заңға қайшы болмаған жағдайда, сонымен қатар, діни материалдар мазмұнында экстремистік, діни алауыздыққа үндеу белгілері болмаған жағдайда дінтану сараптамасының оң қорытындысын алып, заңға сәйкес діни қызмет жүргізуге мүмкіндік алады. Бұл шет елдерден келетін миссионерлердің де қызметіне байланысты.

Сарапшының тәуелсіздігі қағидасы сарапшының қандай да бір адамның әсерінен тәуелсіз болуды ғана емес, сарапшының жеке дүниетанымдық көзқарасының тәуелсіз болуын талап етеді. Сараптама жүргізуді бастағанда сарапшы-маман өзіне ұсынылған нысанға зерттеу жүргізудің әдістерін, құралдарын, тәсілдерін таңдау барысында кәсіби бейтараптылықты сақтағаны абзал (Загребина, Пчелинцев, Элбакян. 2021: 50-51). Яғни, оған қандай да бір мазмұнда сараптама қорытындысын даярлауға ешкімнің сырттан әсері және құқығы болмауы керек. Сарапшының өзі де дүниетанымдық көзқарасы мен жеке діни сенімін есепке алмай, бейтарап болуы қажет. Дінтану сараптамасын жүзеге асыратын сарапшы-маманның тәуелсіздігіне байланысты бірнеше аспектілерді атап өтеміз:

Дінтану сараптамасы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынас саласына қатысты болғандықтан, белгілі бір діни бірлестіктің өкіліне сарапшылық қызметті тапсыруға болмайды, бұл тәуелсіз сарапшы қағидасын ғана бұзып қоймай, дінаралық шиеленіс те тудыруы мүмкін. Сарапшы дүниетанымы бейтарап, төзімді және өз қызметінде тек қана ғылыми білімді және құқықтық нормаларды басшылыққа алу керек;

Басқа сарапшылардан тәуелсіз болу. Көп жағдайда, әсіресе Ресей мемлекетінің мысалында дінтану сараптамасы кешендік, яғни, комиссиялық түрде жүргізіледі. Бұл жерде, сарапшының нақты тәуелсіз ұстанымының болғаны маңызды, іс бойынша шындыққа қол жеткізу мақсатында әріптестерінің алдында өз ұстанымын қорғап шыға алуы керек (Загребина, Пчелинцев, Элбакян, 2017: 50-51).

Зерттеу жүргізудің бейтараптылығы, жан-жақтылығы, толықтығы бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен жекелей алып қарастыру болады.

Зерттеудің бейтараптылығы дегеніміз – сарапшының зерттеудің бейтарап әдістері мен құралдарын қолдануы және зерттеу нәтижесі бойынша қорытынды шығару барысында жеке пікірдің болмауы. Кез-келген сараптамалық зерттеу нақты білім саласының заманауи даму деңгейіне сәйкес келетін ғылыми және тәжірибелік негізде жүргізілуі керек. Осы қағидалар негізінде зерттеудегі кез-келген ақпаратты сарапшы ғылыми негізделген және верификацияланған әдістерді қолдану арқылы алуы және түсіндіруі керек. Бұл қағида сарапшының қандай да бір діннің ақиқаттығы немесе жалғандығына қатысты баға беру пікірінен алшақ болуды көздейді (Пчелинцев, 2009: 13-16). Осындай бағалау пікірлердің болмауы – сараптама қорытындысының бейтараптылығын қамтамасыз етеді. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін, ғылыми-зерттеу құрылымдары мен сарапшылардың (нақты салада үлкен жұмыс тәжірибесі бар) әзірлеген түрлі әдістердің болуы қажет.

Сараптаманың жан-жақтылығы дегеніміз – қорытынды шығару кезінде зерттеудің барлық деңгейінде сараптамалық зерттеу нысанының барлық қырларын зерттеу қажет. Көбінесе, діни өмірдің кейбір жақтары сырт көзден жасырын, яғни белгісіз болады, сол себепті, сарапшы-маман зерттеу нысанын тек сыртқы белгісі мен ұсынылған құжаттармен ғана емес, жеке бақылау жүргізу әдісімен де қарастыру қажет.

Сараптаманың толыққандығы – сарапшының қорытынды жүргізуі үшін қажетті зерттеудің барлық қолжетімді әдістемелерін, нысандарын және құралдарын қолдануы болып табылады. Бұл ережеге сәйкес, сарапшы өзіне қойылған барлық сұрақтарға жауап беруі қажет (Элбакян, 2012: 139-150).

Кешенді сараптама жүргізу қағидасы негізінде мемлекеттік деңгейде жүргізіледі. Сондай-ақ, мазмұндық маңызы аса үлкен, себебі, сараптаманың бұл түрін жүзеге асыру үшін бір сәтте әр түрлі саланың мамандары бірігіп зерттеу жүргізеді. Ортақ қорытынды шығару мақсатымен, барлық сарапшылардың жүргізген зерттеулері ескеріледі. Бүгінгі таңда кешенді сараптама түрін жүргізу тәжірибесі Қазақстанда көп кездеспейді. Ресейде бұл сараптама түрі заңды негізде мемлекеттік деңгейде тұрақты түрде жүргізіліп отырады.

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүргізу 2007 жылы мемлекет тарапынан қамтамасыз етілетін қызмет түрі ретінде басталған. Дінтану сараптамасын жүргізу

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Дінтану сараптамасын жүргізу ережесін бекіту туралы» 2007 жылғы 30 қаңтардағы № 70 қаулысына сәйкес жүзеге асырылып келген болатын (Арыстанбекұлы, 2022). Қазақстан Республикасының 2011 жылдың 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы қабылданып, онда «Дінтану сараптамасы» арнайы жеке баппен енгізіліп, қағидалары мен тәртіптері белгіленген. Дінтану сараптамасының дін саласындағы заңнамада арнайы баппен бекітілуі бұл қызметтің мемлекет пен діни бірлестіктер, азаматтық қоғамның өзара байланысы үшін аса маңызды екенін көрсетеді (Өбдірәсілқызы, 2012). Қазіргі уақытта дін саласындағы Уәкілетті орган Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитеті дінтану сараптамасын жүргізуді қамтамасыз етеді.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстанда діни бірлестіктердің діни қызметтерін еркін жүзеге асыруына заңнамалық тұрғыдан үлкен мүмкіндіктер берілген, егер олардың қызметтері барлық құқықтық талаптарға сәйкес келсе. Сонымен қатар өзге елдерге қарағанда, ел аумағында дінтану сараптамасын жүргізу ауқымы өте кең. Дінтану сараптамасы діни бірлестікті тіркеу кезінде және олардың қатарындағы діни миссионерлердің діни қызмет барысында қолданатын әдебиеттері сараланады, діни қызмет барысында қолданылатын барлық діни мазмұндағы баспа және электрондық материалдары тексеріледі.

Бұл ретте, Заңға сәйкес дінтану сараптамасының нысандары ретінде:

1. Діни бірлестіктердің құрылтай құжаттары (Жарғы);
2. Діни мазмұндағы құжаттар (діни қызметтің формалары мен әдістері, құрылымы, діни сенім негізі, діни тәжірибесі);
3. Діни оқу орындарының бағдарламалары;
4. Діни мазмұндағы ақпараттық материалдар, діни әдебиет, діни мақсаттағы заттар белгіленген.

Қазақстанда он бес жылдан астам мерзімде жүзеге асырылып келе жатқан дінтану сараптамасы бүгінгі қоғамда ерекше орынға ие. Дінтану сараптамасы бірлестіктерді діни немесе діни емес деп тануда және олардың жүзеге асырып отырған діни тәжірибесіндегі діни сенім негіздерінің сәйкестігін тексеруде маңызды, кейде шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, еліміздің аумағында діни әдебиеттерге, материалдарға сұраныс күрт өсуде. Сұраныспен

қатар, әртүрлі радикалды, теріс ағымдар да өз идеологияларын бірінші кезекте баспа материалдары мен ғаламтор арқылы кеңінен таратуы белең алған. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, діни сауаты жоқ адамдар, діни білім алғысы келген жастарымыздың осы тәрізді материалдарды оқу арқылы теріс жолға түсіп кету қауіпі өте үлкен. Осындай әдебиеттер арқылы діни білім алып, көзқарасын түбегейлі өзгертіп алған азаматтар бар. Бұған дәлел ретінде, соңғы жылдары Қазақстанда діни негізде бірнеше рет қылмыстық, террористік әрекеттердің орын алуын атап айтуға болады.

Дін істері комитетінің ресми мәліметтеріне сәйкес, 2014 жылы 3419 нысанға, 2015 жылы 2867 нысанға, 2016 жылдың бірінші тоқсаны бойынша 449 нысанға, 2017 жылы – 4332 материалға, 2018 жылдың 9 айында 3790 материалға, 2020 ж. 1779 материалға (122 теріс, 1388 оң), 2021 ж. 362 оң сараптама қорытындысы берілген, 2022 ж. 710 материалға оң қорытынды берілсе, 2023 ж. I тоқсанындағы мәліметке сәйкес, 490 материалға дінтану сараптамасы жүргізіліп, 312 оң, 96 материал теріс қорытынды алған (ҚР АҚДМ Дін істері комитеті, 2023).

Дінтану сараптамасы жүргізілген статистикалық мәліметтердің жылдар арасындағы көрсеткіштерінде қатты арту немесе кему динамикасы байқалмайды. Әлбетте, бастапқы сараптама басталған кезде жүргізілген сараптама саны едәуір жоғары. Дегенмен материалдардың басым бөлігі оң қорытынды алған. Бұл ретте, дінтану сараптамасының оң қорытындысын алған материалдар тізімі Уәкілетті органның ресми сайтында әр тоқсан сайын жарияланып отырса, ҚР сот шешімімен тыйым салынған материалдар тізімі ҚР Бас прокуратурасының ресми сайтында жарияланып отырады (Мырзаев, 2016).

Дінтану сараптамасының оң немесе теріс қорытындысын алған материалдар тізімінің ашық жарияланып отыруы әлеуметтік тұрғыдан маңызы жоғары деп айқындауға болады. Себебі ел аумағында діни мазмұндағы әдебиетті қолдану, сату, миссионер ретінде қолданудан бұрын сараптамадан өткен не өтпегендігін кезкелген заңды немесе жеке тұлға тексере алады. Бұл азаматтарға мазмұнында экстремистік, заңға қайшы белгілері немесе діни алауыздыққа шақыратын үндеулер бар материалдар мен әдебиеттерді қолданбауға мүмкіндік береді.

Баспа материалдарынан бөлек, діни мазмұндағы әр түрлі сайттар, ғаламтор желілері,

әлеуметтік желілерде экстремизм белгілері бар материалдар жиі кездеседі және олардың қарқынды дамуы қоғамға қауіп төндіруі мүмкін. Мұның себебі түсінікті, баспа, кітаптарға қарағанда ғаламтордағы ақпараттар ешқандай тексеруді, авторлық құқық алу тәрізді шараларды қажет етпейді. Кез келген адам қалаған материалын ғаламторға бірнеше минуттың ішінде жүктей алады. Әлеуметтік желілерде тіптен оңай, ашық түрде не болмаса жасырын атпен парақшалар ашып, экстремистік бағытта үндеулер салып, өз қатарларын толықтырып отырған жағдайлар өте көп кездеседі. Бұл жағдай құзырлы мемлекеттік органдар тарапынан да біраз жолға қойылған. Сараптамадан бөлек, ғылыми орталықтар әр апта сайын теріс мазмұндағы діни сайттарға мониторинг шолу жұмыстарын жүргізіп келеді. Мысалы, 2023 жылдың I тоқсанында 205 ғаламтор материалдары тексеріліп, 55 материалдың мазмұнында теріс белгілер анықталған (ҚР АҚДМ Дін істері комитеті, 2023).

Бұл жағдайдың орын алмауына септігін тигізетін қызмет – теріс мазмұнда анықталған сайттар мен әлеуметтік парақшаларды бұғаттау. Дегенмен, халықаралық стандартқа сәйкес аталған әрекеттер азаматтардың құқығын шектеу деген бағаға ие болып отыр. Сондықтан ғаламтор арқылы таралатын теріс мазмұндағы (діни экстремизмге, діни алауыздық тудыруға шақыратын үндеулер) материалдарды дінтану сараптамасынан өткізу тетіктерін де оңтайландыру қажет. Бұл үшін, бірінші кезекте азаматтардың діни мазмұндағы материалдарды ғаламтор арқылы пайдалануына баға беру үшін әлеуметтік сауалнама өткізіп, талдау жұмыстарын жүргізу қажеттілігі бар деген ойдамыз.

Көріп отырғанымыздай, мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан бұл қызмет мемлекет тұрақтылығын сақтауға, елде экстремистік үндеулердің алдын алуға бағытталған кешенді шаралардың бір саласы. Дегенмен, бұл саланың негізгі мақсаттық тиімділігін арттыру үшін тек мемлекеттік тұрғыдан қарастыру жеткіліксіз болуы мүмкін. Яғни, сараптаманың субъектілерімен қатар, оның объектілері, яғни заңды және жеке тұлғалардың пікірлері де ескерілуі тиіс. Себебі АҚШ Мемдепартаментінің 2021 ж. діни бостандық туралы баяндамасында Қазақстанда діни аз топтардың діни материалдарды тарату, миссионерлік қызметті жүргізу бойынша дінтану сараптамасының

болмауы немесе өтпеуінен әкімшілік жауапкершілікке тартылатынын, сараптама қорытындыларының негізсіз екенін алға тартқан (Қазақстандағы АҚШ Елшілігі мен Консулдығы, 2022). Осы ретте, бұл саланы еліміздегі мемлекет өкілдері (практикалық тұрғыдан жүзеге асырылуын жетілдіру), ғылыми қауымдастық (сараптаманың ғылыми әдіснамасын негіздеу) және сараптамаға мүдделі тараптар (орын алатын олқылықтардың алдын алу) біріге отырып тиімді тетіктерін айқындауы қажет.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Ұсынылып отырған мақалада жалпы дінтану сараптамасының теориялық және практикалық түсінігі, оның ішінде Қазақстан Республикасында жүзеге асырылу механизмі мен даму динамикасы тұрғысынан қарастырылды. Отандық және шетелдік дереккөздерді талдау барысында дінтану сараптамасы ұғымының қолданбалы сала ретіндегі айырмашылығы, теориялық тұрғыдан ғылыми негізделу бойынша жүргізілген зерттеулердің саны шектеулі екені айқындалды.

Халықаралық тәжірибені талдау барысында бірқатар мемлекеттерде (Ресей Федерациясы, Өзбекстан Республикасы, АҚШ) дінтану сараптамасының категориялық аппаратын негіздеу жұмыстары бар және аймақтық деңгейде орын алатын келелі мәселелер айқындалған. Сондықтан Қазақстанда да дінтану сараптамасының құқықтық анықтамалары бекітілгенімен, ғылыми теориялық тұрғыдан негіздеу қажеттілігі туындауда.

Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасы мемлекеттік қызмет ретінде жүзеге асырылатындықтан, дінтану сараптамасы бойынша ақпараттар тәжірибелік тұрғыда, яғни, әдістемелік нұсқаулықтар, әдістемелік құралдар және танымдық мақалалар шеңберінде берілген. Бұл жағдай ғылыми қауымдастық тарапынан дінтану сараптамасының отандық деңгейдегі ғылыми негізделуін, сапалы дінтану сараптамасын қамтамасыз ету мақсатында ортақ әдістеменің әзірленуін талап етеді. Сараптамамен айналысатын сарапшының алдында Уәкілетті орган тарапынан берілетін заңға негізделген нұсқаулық болатыны анық, дегенмен, сараптаманың сапасын арттыру үшін дінтанулық әдістермен негізделген ортақ әдістемелік қағидалардың болуы аса маңызды. Себебі сараптама қорытындысы діни бірлестіктер мен жекелей

азаматтар үшін кейде шешуші рөлге ие болуына байланысты сарапшының кәсіби деңгейі де тиісті болуы қажет.

Қорытынды

Қазақстан үшін дінтану сараптамасы саласы әлі де жаңа сала болып табылатыны анық. Дегенмен қазіргі уақыттың өзінде практикалық тұрғыдан оның негізгі функциялары мемлекет тарапынан айқындалған, жүйеленген. Халықаралық тәжірибеде дінтану сараптамасы діндарлардың құқықтарын шектейді деген стереотиптің болуына қарамастан, дінтану сараптамасы ел аумағында экстремистік идеялардың алдын алуға, деструктивті бағыттағы ағымдардың қызметіне тосқауыл қоюға бағытталған бірден бір құқықтық құралдардың бірі деп тұжырымдауға болады.

Қазіргі уақытта баспа материалдарына қарағанда ғаламтор желісі арқылы экстремистік

мазмұндағы, сананы улайтын және діни алауыздыққа үндейтін ақпараттардың кең таралуы орын алуда. Мемлекет қауіпсіздігін сақтау, діни алауыздыққа жол бермеу мақсатымен аталған санаттағы ақпараттардың барлығы дінтану сараптамасынан өткізілуі қажет деп есептейміз. Бұл ретте, дінтану сараптамасы нысандарының ерекшеліктеріне, әр діни бағыттағы материалдар мазмұнының ерекшеліктеріне қарай әдістер жүйесін қалыптастыру аса маңызды.

Дінтану ғылымының қолданбалы саласы ретінде дінтану сараптамасы халықтың әлеуметтік өмірімен тікелей байланысты. Сондықтан қоғамдық деңгейде де оның маңызы жоғары болып қала бермек. Осы ретте, жүргізілген талдау нәтижесінде дінтану сараптамасы саласының теориялық және әдістемелік негізі, тәжірибелік жүзеге асырылуы тереңінен зерттеуді, жүйелеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

Арыстанбекұлы Н. (2022) Қазақстан Республикасында дінтанулық сараптама жүргізудің тағылымдық мән-маңызы, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы, 3 (397). – Алматы. – 20.

Әбдірәсілқызы А. (2012) Дінтану сараптамасы: міндеттер мен мәселелер. [Электронды ресурс]. – URL: <https://abai.kz/post/14930> (жүгіну күні: 18.05.2023ж);

Герасименко Ю.В. & Ваврух В.В. (2014) Религиоведческая экспертиза: проблемы и пути их решения // Научный вестник Омской академии МВД России № 4 (55). – М. – 75.

Забяко А.П., (2019) Религиоведение как строгая наука / Философия, Религия, Наука №3 (11). – М. – 225.

Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. (2017) Религиоведческая экспертиза. Учебник для бакалавриата и магистратуры, – М.: Юрайт. – 449.

Загребина И.В., Пчелинцев А.В., Элбакян Е.С. (2021) Практика религиоведческой экспертизы, – М.: Юрайт. – 453.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі, Дін істері комитетінің ресми сайты (2023) [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/879?lang=kk&parentId=141> (жүгіну күні: 15.05.2023ж.)

Мырзаев Б.А. (2016) Дінтану сараптамасы жат идеологиялардың алдын алу сүзгісі ретінде [Электронды ресурс]. – URL: https://www.inform.kz/kz/dintanu-saraptamasy-zhat-ideologiyalardyn-aldyn-alu-suzgisi-retinde_a2928426 (жүгіну күні: 5.05.2023ж.).

Ожегов С.И. (2018) Толковый словарь русского языка. Под редакцией проф. Л.И.Скворцова. – М.: «ООО «Издательство Мир и Образование». – 1376.

Петрова К.Ю. Орлов М.О. (2017) Религиоведческая экспертиза: типология, методология, проблемы / Аспирантский вестник Поволжья -Т XVII. №3-4. – 84

Посольство и консульство США в Казахстане (2023) [Электронды ресурс]. – URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/ru-2021-report-on-international-religious-freedom-kazakhstan-2/> (жүгіну күні: 25.05.2023ж.)

Пчелинцев А.В. (2009) Экспертиза по «божественным делам»: инквизиция или гарантия свободы религии / Религия и право. №3. – 64.

Разуваев А.А. (2006) Экспертиза как средство повышения эффективности процесса правореализации (вопросы теории и практики): автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.01 / – Саратов. – 229

Россинская Е.Р. (2005) Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / – М.: «Норма». – 656.

Тулеметова Г. (2022) Вопросы формирования понятийного аппарата религиоведческой экспертизы. Oriental studies 2022, №3. – 192.

Чернышкова З.Е., Иванова Е.В., Кузнецова О.В. (2017) Религиоведческая экспертиза: анализ действий, направленных на оскорбление религиозных чувств верующих // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, № 3(77): в 2-х ч. Ч. 2. – 2012.

Элбакян Е.С. (2012) Научность религиозической экспертизы: возможность и необходимость // Новые вызовы свободы совести в современной России / под ред. Е.С. Элбакян. - М.: Древо жизни. – 164.

References

- Abdirasilqyzy A. (2012) Dintanu saraptamasy: mindetter men maseleler. [Religious expertise tasks and problems]. – URL: <https://abai.kz/post/14930> (date of the application: 18.05.2023) (in Kazakh)
- Arystanbekuly N. (2022) Qazaqstan Respublikasynda dintanulyq saraptama zhyrgizudin tagylymdyq man-manyzy [Religious expertise in the Republic of Kazakhstan educational value of driving], Qazaqstan Respublikasy Ultyq gylm akademijasynyn Habarshysy, 3 (397), 20 (in Kazakh)
- Chernyshkova Z.E., Ivanova E.V., Kuznecova O.V. (2017) Religiovedcheskaya e'kspertiza: analiz dejstvij, napravlenykh na oskorblenie religioznykh chuvstv veruyushhix [Religious Expertise: Analysis of Actions Aimed at Offending the Religious Feelings of Believers] // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki Tambov: Gramota, № 3(77): v 2-ch. Ch. 2. – 2012
- E'lbakyan E.S. (2012) Nauchnost' religiovedcheskoj e'kspertizy: vozmozhnost' i neobxodimost' [Scientific nature of religious studies expertise: possibility and necessity] // novye vyzovy svobody sovesti v sovremennoj Rossii / pod red.E.S. E'lbakyan. M.: Drevo zhizni. – 164 (in Russian)
- Gerasimenko, Yu. V., & Vavrux, V.V. (2014). Religiovedcheskaya e'kspertiza: problemy i puti ix resheniya [Religious studies expertise of the problem and ways to solve them] // Nauchnyj vestnik Omskoj akademii MVD Rossii № 4 (55), -75 (in Russian)
- Hartikainen E.I. (2019) Candomblé and the Academic's Tools: Religious Expertise and the Binds of Recognition in Brazil. American Anthropologist, 121(4), -971 (in English)
- Myrzaev B.A. (2016) Dintanu saraptamasy zhat ideologiyalardyn aldyn alu syzgisi retinde [Expertise in religious studies as a filter to prevent foreign ideologies]. – URL: https://www.inform.kz/kz/dintanu-saraptamasy-zhat-ideologiyalardyn-aldyn-alu-suzgisi-retinde_a2928426 (date of the application: 5.05.2023) (in Kazakh)
- Ozhegov S.I. (2018) Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. Pod redakciej prof. L.I. Skvorcova. – 28-oe izdanie. – M.: «ООО «Izdatel'stvo Mir i Obrazovanie», – 1376 (in Russian)
- Pchelincev A.V. (2009) E'kspertiza po «bozhestvennym delam»: inkviziciya ili garantiya svobody religii [Expertise in "God's Affairs": Inquisition or Guarantee of Freedom of Religion] // Religiya i pravo. №3. – 64 (in Russian)
- Petrova K.Y. & Orlov M.O. (2017) Religiovedcheskaya e'kspertiza: tipologiya, metodologiya, problemy [Religious expert evaluation: typology, methodology, problems] / Aspirantskij vestnik Povolzh'ya – 84 (in Russian)
- Poling D.A. & Evans E.M. (2004). Religious belief, scientific expertise, and folk ecology. In Journal of Cognition and Culture (Vol. 4, Issues 3-4) – 774 (in English)
- Razuvaev A.A. (2006) E'kspertiza kak sredstvo povysheniya e'ffektivnosti processa pravorealizacii (voprosy teorii i praktiki) [Expertise as a means of increasing the efficiency of the law enforcement process (questions of theory and practice)] avtoref. dis. kand. jurid. nauk. Saratov, -229 (in Russian)
- Rossinskaya E.R. (2005) Sudebnaya e'kspertiza v grazhdanskom, arbitrazhnom, administrativnom i ugolovnom processe [Forensic expertise in civil, arbitration, administrative and criminal proceedings]. M.: Norma, – 656 (in Russian)
- Souza, A.L. & Legare, C.H. (2011). The role of testimony in the evaluation of religious expertise. Religion, Brain and Behavior, 1(2), -167. (in English)
- Tulemetova G. (2022). Voprosy formirovaniya ponyatijnogo apparata religiovedcheskoj e'kspertizy [Issues of Formation of the Conceptual Apparatus of Religious Studies Expertise]. Oriental studies, №3, – 192 (in Russian)
- US Embassy and consulate in Kazakhstan [Homepage]. (2023) – URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/ru-2021-report-on-international-religious-freedom-kazakhstan-2/> (date of the application: 25.05.2023) (in Russian)
- Web site of the Committee on Religious Affairs of the Ministry of information and social development of the Republic of Kazakhstan. (2023) – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/activities/879?lang=kk&parentId=141> (date of the application: 15.05.2023ж.) (in Kazakh)
- Zabiyako A.P. (2019) Religiovedenie kak strogaya nauka [Religious science as a rigorous science], Filosofiya, Religiya, Nauka №3 (11), – 225 (in Russian)
- Zagrebina I.V., Pchelincev A.V., E'lbakyan E.S. (2017) Religiovedcheskaya e'kspertiza [Religious expertise]. Uchebnik dlya bakalavriata i magistratury, Moskva. – 449 (in Russian)
- Zagrebina I.V., Pchelincev A.V., E'lbakyan E.S. (2021) Praktika religiovedcheskoj e'kspertizy [The practice of religious studies expertise] Moskva. – 453 (in Russian)

Ф. Камалова^{1*}, М. Төлегенов¹, А.Р. Өзкан², А. Бейсенов¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

ПАУЛЬ ТИЛЛИХТІҢ ДІНИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ СИМВОЛДАР МЕН МИФТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ

Пауль Тиллих дін тілінің маңызды мәселесін символ тіліне қатысты көзқарасы негізінде зерделеген. Бұл көзқарастың бастауын Тиллихтің Құдай түсінігі, дін жайлы пайымы және символ жайлы тұжырымы құрайды. Өйткені символ Тиллих үшін ақиқатты тасымалдаушы сипатта. Ал Құдай классикалық теизмдегі Құдай емес, «өзіндік болмыс» ретінде адамның абсолютті арманының орталығы. Дінге қатысты мәселелер және теологиялық дискурстардың орны тарихтың әр кезеңінде талданып келген. Бастапқыда діннің мәніне қатысты өрбіген тартыстар заманауи кезеңде діни ұсыныс-кеңестердің логикалық мәртебесіне қарай бет алды. Бұл жағдай діни ұсыныс-кеңестердің қазіргі күн тәжірибесі бойынша жаңадан зерделенуі қажеттілігін тудырды. Тиллих үшін Құдай «Құдайдан биік Құдай». Бұл Құдай жайлы айтылатын әр нәрсе символикалық түрде берілуі қажетті. Тиллихтің ойынша, символдар шектеулі мен шексізді байланыстырады. Өр діннің ақиқатқа таласы барын және бұл ақиқатты тасымалдайтын тілдің символикалық сипатта болуы керектігін алға тартқан Тиллих үшін діннің тілі символ тілі болуға міндетті деп таныған. Бұл мақалада Пауль Тиллихтің діни символдар мен мифтерге қатысты көзқарасы талданады және символдар мен мифтердің дінде атқаратын қызметіне зерттеу жасалады.

Түйін сөздер: Пауль Тиллих, діни философия, символ, діни символ, символ тілі, миф.

F. Kamalova^{1*}, M. Tolegenov¹, A.R. Ozkan², A. Beisenov¹

¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan

²Ankara University, Turkiye, Ankara

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

The meaning and function of symbols and myths in Paul Tillich's religious philosophy

Paul Tillich considers the language of religion with a symbolic language approach. The basis of this understanding make up of Tillich's God view, his religion understanding and approach to symbol. Because, the symbol is the bearer of truth for Tillich. God is not the God of classical theism, but the focus of human's ultimate concern as a being in himself. The discussions as to religion have lasted in every period of history. At first, the discussions at the point of the nature of religion evolved on the logical status of religious propositions in the modern period. This situation brings about the need to reconsider religious proposals with today's experience. God for Tillich is "God beyond God." Everything to say about this God have been a necessity to be symbolic. According to Tillich, symbols combine finite and infinite. Tillich who maintain that every religion carries the claim of truth and the language that carries these truths should be symbolic, he has been maintained that religion should be symbolic. This article analyzes Paul Tillich's approach to religious symbols and myths, and also examines the role of symbols and myths in religion.

Key words: Paul Tillich, religious philosophy, symbol, religious symbol, symbolic language, myth.

Ф. Камалова^{1*}, М. Төлегенов¹, А.Р. Өзкан², А. Бейсенов¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи, Казахстан, г. Туркестан

²Университет Анкара, Турция, г. Анкара

*e-mail: feride.kamalova@ayu.edu.kz

Значение и функция символов и мифов в религиозной философии Пауля Тиллиха

Пауль Тиллих рассматривает язык религии с точки зрения символического языка. Основу такого понимания составляют взгляды Тиллиха на Бога, его понимание религии и подход к символу. Для Тиллиха символ является носителем истины. Бог – это не Бог классического теизма, а средоточие высшей заботы человека как существа в себе самом. Дискуссии о религии продолжались во все периоды истории. Сначала дискуссии о природе религии развивались вокруг логического статуса религиозных положений в современный период. Эта ситуация приводит к

необходимости пересмотреть религиозные предложения с учетом сегодняшнего опыта. Бог для Тиллиха – это “Бог за пределами Бога”. Все, что можно сказать об этом Боге, должно было быть символичным. Согласно Тиллиху, символы сочетают в себе конечное и бесконечное. Тиллих, который утверждает, что каждая религия несет в себе притязания на истину, и язык, который несет эти истины, должен быть символическим, утверждал, что религия должна быть символической. В данной статье анализируется подход Пауля Тиллиха к религиозным символам и мифам, а также исследуется роль символов и мифов в религии.

Ключевые слова: Пауль Тиллих, религиозная философия, символ, религиозный символ, язык символа, миф.

Кіріспе

Қазіргі мәдениеттегі символ ұғымы ең күрделі, қарама-қайшы және екіұшты ұғымдардың бірі болып табылады. Өзінің әлеуетті кеңдігі мен іргелі табиғатының арқасында ол әртүрлі салаларда – әдебиетте, өнерде, логикада, математикада, эпистемологияда және т.б. қолданыс табады. Символ ұғымының Дін философиясы мен дінтану үшін маңыздылығы көбінесе символдың жалпы діни руханияттағы рөлімен анықталады: дін трансцендентке деген ұмтылысында символдарды осы трансценденттілікті бейнелі құбылыс ретінде бекіту үшін пайдаланады. Сондықтан символ ұғымы діни-философиялық, дінтану және теологиялық мәселелердің тұтас кешенінде қозғайды.

Бұл жағдайда символ ұғымын зерттеушілер әр түрлі түсіндіреді. XX ғасырда ол Батыста да, Ресейде де бірқатар философтардың философиялық құрылымдарында негізгі зерттеу нысаны болып қарастырылған. Нақтырақ айтар болсақ, Батыста К.Г. Юнг, К. Гирц, Н. Гудмен, Ч. Пирс, Э. Кассирер, К. Ясперс және т.б. сияқты көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болған. Орыс философиясында символ идеясы бойынша П. Флоренский, С. Булгаков, А. Лосев, ал қазіргі уақытта – С. Аверинцев, М. Мамардашвили, К. Свасьян және т.б. еңбектерінде маңызды рөл атқарады. Ал отандық зерттеушілерге келетін болсақ, жалпы діни символика бойынша диссертация жазған А. Рыскиеваны, Ж. Мустафинаны айтуға болады.

Егер біз XX ғасырдың протестанттық ойшылдары туралы айтатын болсақ, онда символ туралы мәселе неміс-американдық теолог және философ Пауль Тиллихтің (1886-1965) жұмысында терең дамыды. Оның XX ғасырдың 20-жылдарының басында жасаған «Діни символ» тұжырымдамасы кейінгі зерттеулердің барлық кезеңінде орталық элементтерінің бірі болып қала берді. Символ тұжырымдамасы Тиллихтің бүкіл догматикалық жүйесіне еніп

қана қоймайды, сонымен қатар оның дін мен теологияның табиғатын түсінуінің кілті болып табылады. Тиллих үшін символ идеясы ғылым мен мәдениет теориясы тұжырымдамасының орталығы болып саналады.

Протестанттық теолог Тиллихтің діни-философиялық шығармашылығындағы символ тұжырымдамасының мәні жалпы XX ғасырдағы протестанттық теологияға мүлдем тән емес. Мәселен, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы осындай маңызды бағыттың Тиллихке қарсы жақтаушылары «диалектикалық теологияның» өкілдері Карл Барт, Фридрих Гогартен және олардың ізбасарлары теологияда, әсіресе христология контекстінде немесе аян категориясын түсінуге қатысты «символ» ұғымын қолдану мүмкіндігінен сақ болды. Олардың алаңдаушылығы, символизм христиандардың мазмұнын олардың шынайы шындығынан айырады деген болжаммен байланысты болды. Протестантизм символдық тақырыптан аулақ болуға тырысты, ал символ ұғымы, әдетте, тек екінші дәрежелі мәнге ие болды. Оны осы себепті жаңа протестантизмнің теоретигі деп атайтын Тиллихтің теологиялық жүйесінің орталығында көру таңқаларлық.

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Философиялық тереңдік пен ұқыптылықпен, философиялық және теологиялық ойда жиі кездесетін символдық түсіндіруде біржақтылыққа қарсы тұру қабілетімен ерекшеленетін тиллихтің діни символизм теориясын зерттеу өзекті болып көрінеді. Бұл зерттеудің нысаны болып, XX ғасырдағы дін философиясы мен протестанттық теологияның нұсқаларының бірі ретінде Пауль Тиллихтің философиялық-теологиялық мұрасы саналады. Пауль Тиллих ілімдерінің теологиялық және философиялық компоненттері бөлінбейтін бірлікті құрайды және оларды бір-бірінен оқшаулап қарауға болмайды.

Зерттеу пәні ретінде Тиллихтің қалыптасуындағы діни символдың тұжырымдамасы, неміс ойшылы ұсынған дін, миф, Құдай туралы ілім тұрғысынан, Құдайды тану мүмкіндігі, табиғат туралы түсініктерін қарастырылады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Пауль Тиллихтің философиясы мен теологиясындағы символ тұжырымдамасының құрылымын, қызметін және орнын анықтау. Осы мақсатты жүзеге асыру келесі міндеттерді шешуге әкелді: – Тиллих символы тұжырымдамасының философиялық бастауларын талдау және оның қалыптасу процесін қайта құру; – Тиллих сипаттаған діни сана актісінің құрылымын анықтау арқылы неміс ойшылы дамыған символдың жетілген теориялық тұжырымдамасын жүйелі түрде қалпына келтіру; – Тиллих символының тұжырымдамасын оның Құдай туралы іліміне және Құдайды тану мүмкіндігі туралы сұраққа байланысты талдау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің белгіленген мақсаты мен міндеттері философиялық талдаудың келесі дәстүрлі әдістерін қолдануды талап етеді: тарихи-логикалық, деректанулық, салыстырмалы-типологиялық, феноменологиялық және герменевтикалық. Философиялық талдаудың тарихи-логикалық әдісі философиялық және тарихи-мәдени контексте Пауль Тиллихтің символдар тұжырымдамасын теориялық қайта құруға мүмкіндік береді. Деректану әдісі Тиллихтің өте ауқымды шығармашылық мұрасынан дереккөздерді мұқият таңдауды, Тиллихтің өзі де, оның шығармашылығын зерттеушілер де мәтіндерді талдауды қамтиды. Салыстырмалы-типологиялық тәсіл Тиллих символы тұжырымдамасының жекелеген аспектілерін ұқсас проблемалық өрісте жұмыс істеген басқа ойшылдардың көзқарастарымен салыстыра отырып нақтырақ және көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, осы зерттеу жұмысы Тиллих философиясы мен теологиясының нақты аспектілеріне назар аудару феноменологиялық және герменевтикалық процедураларды қолданбай мүмкін емес, бұл көбінесе үстірт көріністердің артында жасырылған ұғымдар мен тұжырымдамалардың шынайы мазмұнын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы Тиллихтің шығармашылық жолының периодизациясын нақтылауға, алғаш рет Тиллихтің діни символы теориясының шынайы бастауларын зерттеуге, осы теорияның

қалыптасу процесін шынайы қайта құруға және Тиллих философиясы мен теологиясының символы, сөзсіз, дін, миф, форма, мазмұн, табиғат, қасиетті шындық, болмыстың негізі, жаңа реализм сияқты негізгі ұғымдарын неғұрлым барабар түсінуге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Неміс ойшылының символы тұжырымдамасының генезисі туралы мәселе осы уақытқа дейін зерттелмеген, өйткені Тиллихтің алғашқы кезеңіндегі дереккөздердің саны өте шектеулі болды. Нәтижесінде, Тиллихтің 1920 жылы ашқан шынайы жағдайлары символдық ұғымдар соңғы уақытқа дейін түсініксіз болып қалды. Зерттеушілер символ ұғымы 20-шы жылдардың басынан бастап қолдана бастады, себебі Тиллих символ ұғымын «Ғылым жүйесі» (*Das System der Wissenschaft*) (1923) және «Дін философиясы» (*Philosophie der Religion*) (1925) сияқты маңызды еңбектерінде қарастыра бастады. Жаңа дереккөздердің жариялануы неміс және австриялық ғалымдар арасында Тиллихтің философиясы мен теологиясына деген қызығушылықты арттырды. Мәселен, «Пауль Тиллихтің неміс қоғамы» қазіргі уақытта Тиллих философиясы бойынша 20 томнан астам ғылыми зерттеулер сериясын шығарды (1999-2010 жылдар аралығында шыққан), сондай-ақ 2005 жылы құрылған «Тиллихті зерттеу жөніндегі халықаралық жылнамасы» (*Internationales Jahrbuch für die Tillich-Forschung*) деген қорда ғылыми зерттеулермен айналысады.

Мақала тақырыбы бойынша негізгі дереккөздер шеңберіне біз Тиллихтің «Пәндер мен әдістерге сәйкес ғылымдар жүйесі» (*Das System der Wissenschaften nach Disziplinen und Methoden*) (1923), сондай-ақ «Діни білім жүйесі» (*Das System der religiösen Bildung*) (1927) сияқты бағдарламалық сипаттағы ірі еңбектері де бірінші орынға шығады. Бұл шығармаларда символ ұғымы ойшылдың діни-философиялық және теологиялық құрылымдарының орталығы болып есептеледі. Тиллих өзінің діни символ туралы ойларын «Діни символ» (*Religiöses Symbol*) (1928) және «Миф және Мифология» (*Mythos und Mythologie*) (1930) мақалаларында қорытындылайды. 1940 жылы американдық «Либералды теология журналында» (*Zeitschrift für liberale Religion*) «Діни символ» мақаласының ағылшын тіліндегі аудармасы пайда болды, ол бірқатар американдық ғалымдардың сынына және Тиллихтің өзіне жауап берді. Өз жұмысының соңғы кезеңінде Тиллих «Діни символ және біздің Құдай туралы

біліміміз» (Ein religiöses Symbol und unser Wissen über Gott) (1955), «Экзистенциалды талдау және діни символдар» (Existenzielle Analyse und religiöse Symbole) (1956), «Діни тілдің мәні» (Die Bedeutung der religiösen Sprache) (1959), «Діни символдардың дұрыстығы мен мағынасы» (Die Richtigkeit und Bedeutung religiöser Symbole) (1961) еңбектерінде діни символ ұғымына қайта оралады. «Діни символ» (Religiöses Symbol) (1928) мақаласы мен символ теориясының кеш басылымдары арасындағы аралық позиция Тиллихтің соңғы кезеңдегі «Жүйелі теология» (Systematische Theologie) (1951) негізгі жалпылама еңбегінің бірінші томындағы Құдай туралы символдық мәлімдемелерді талдауды алады.

Негізгі бөлім

1. Символдың мәні

Кез келген адамның көкірегіне сәуле шашып, тылсым әлемге жетелейтін абсолютті арманы болады. Бірақ оны сөзбен ғана айтып қойса, мағынасы мен көркемдігі бұзылуы мүмкін. Сондықтан бұл арманды символмен жеткізу керек. Өйткені символ тілі ғана абсолютті мақсатты түсіндіре алады. Ал символдың өзін бірнеше мәнде түсіндіруге тура келеді. Символдардың мәні мен функциясы жайлы философияда көптеген зерттеулер бар. Бірақ оған әр автор әртүрлі анықтама беруге мәжбүр. Пауль Тиллих символдың алты түрлі қасиетін талдайды.

Алдымен, символ мен белгі егіз бе? Әрине, екеуінің бір-бірімен ортақ қасиеттері бар. Олар әлемнің ар жағында жатқан бір нәрсені ишаралайды. Мәселен, бағдаршамды алайық. Ол қызыл жанғанда ерсілі-қарсылы ағылған машиналар қалт тоқтайды. Барлығы дерлік, сәуленің әміріне мойынсұнады. Былай қарағанда, қызыл сәуле мен көліктің тоқтауы арасында еш байланыс жоқ. Бірақ адамдар қоғамда тәртіп орнату үшін арнайы ережелер ойлап табады. Ол бірте-бірте дағдыға айналады. Сөйтіп, күнделікті өмірде үш қайнаса сорпасы қосылмайтын нәрселер бір-бірімен байланысады. Әріп, сандар мен кей сөздер де осылай қабысады. Оларға мұндай функцияны бір ұлттың салт-дәстүрлері не халықаралық стандарттар мен математикалық белгілер берген. Кейде бұл белгілерді символ деп атайды. Дегенмен бұны сәтті теңеу дей алмайсыз. Өйткені бұл белгі мен символ арасындағы айырмашылықты жояды. Екеуін түсіндіріп көрейік. Белгілердің өзі ишаралаған заттың мәніне қатысы жоқ. Бірақ символдар өзі тұспалдаған нәрсемен байланыста

тұрады. Сондықтан белгілер кейде өзгеріп отыруы мүмкін. Бірақ символдар өзгермейді.

Бұл ой Тиллихті символдың екінші қасиеті туралы айтуға жетелейді. Символдың заттың мәніне қатысы бар. Бұған мысал ретінде туды келтіруге болады. Онда бір ұлттың, халықтың күш-қайраты мен абыройы бейнеленеді. Сондықтан ол ұлт пен ұлыс зәуде бір тарихи апат салдарынан күйреп кетпесе, мызғымай тұрады. Туға жасалған шабуыл сол елдің, ұлттың абыройын төгу, оған жасалған қастандық болып есептеледі. Мұндай шабуыл киеге құрметсіздік деп те бағаланады (Tillich, 2005: 43).

Символдың үшінші сипаттамасы мынау. Символ болмаса бір зат пен құбылыстың шынайы мәні түгел ашылмайды. Бүкіл өнер түрлеріне көз салайық. Олардың әртүрлі символдары бар. Оның мәйегін символдарды қолданбай-ақ ашамын деу бос әурешілік. Бір сурет немесе өлең ғылыми түрде түсіндіруге келмейтін ақиқатты сипаттайды. Өнердің жасампаз құдіреті деген осы. Біз, мұндай шығармалар болмаса, оның шындығына жете алмаймыз.

Символдың төртінші қасиеті мынадай. Ол тек бір зат пен құбылыстың шындығы мен бөлшектерін көрсетумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге рухымызға да тіл қатады. Оның ақиқат өлшемдерімен үйлесетін сипатын көрсетеді. Мәселен, бір ойынды талдап көрейік. Ойын бізге тек қана адам келбеті жайлы түсінік беріп қоймайды. Жан дүниеміздің жасырын сырлы қатпарларын да жарқырата ашып көрсетеді. Осылайша, біз ойынның шындығын ұғамыз. Бұл шындық бізге шабыт береді. Ішімізде музыканың ырғағы мен әуендер сияқты символсыз ашылмайтын сарайлардың бар екенін білуіміз керек.

Символдар адамның қалауына тәуелсіз. Бұл оның бесінші қасиеті. Олар субъективтік немесе ұжымдық түпсанадан бастау алады. Ол біздің түпсанамызбен қабысып кетпесе, белгілі бір қызмет атқаруға қабілетсіз. Саяси және діни символдар сияқты әсіресе әлеуметтік функциясы бар символдар белгілі бір топтың, ұлт пен ұлыстың ұжымдық түпсанасынан өркендейді. Немесе тіпті болмағанда оны ұжымдық түпсана өзіне қабылдап, бейімдеп алады.

Символдың алтыншы және соңғы сипаты мынадай. Символдарды ойлап табу мүмкін емес. Әрбір жан иесі сияқты олар да өсіп-өрбиді. Кейде өліп те кетеді. Олар өздері үшін қолайлы ортада жеміс береді. Адамдар мұқтаж болмай қалса, жойылып кетеді. Мәселен, «патша» символына жүгінейік. Ол тарихта ұзақ уақыт салта-

нат құрды. Тәңірдің құты, киесі болып саналды. Бірақ бүгінде әлемнің көп елінде бұл символдың мәні жоқ. Жоқ символ «адам мені қалады, сағынды екен» деп шыға салмайды. Немесе бар символ ғылыми эмпирикалық сыннан кейін жоқ болып кетпейді. Олар бастапқыда бір қоғам, бір ұлт үшін мәнге ие болды. Кейін қажеттілік болмағаннан кейін жоғалып кетеді (Tillich, 2005: 45).

Бұлар әрбір символдың негізгі қасиеттері. Ақиқат символдар адамның мәдени жасампаздығының қайшылыққа толы қабаттарында өніп-өркендейді. Саяси және өнерге қатысты саладан қазір сөз еттік. Бұған тарихи және діни символдарды да қосуға болады. Діни символдар туралы Тиллих «Діни символдар» деп аталатын бөлімде кеңінен сөз еткен.

2. Діни символдар

Тиллих алдыңғы тарауда символдардың мәнін талдайды. Өйткені ол айтып өткендей, адамның абсолютті мақсатын символ түрінде түсіндіру қажет. Мәселен, біреу бізге былай деп сұрақ қоюы мүмкін: Символды неге тура және толық сипаттай салуға болмайды? Оны бернелеп, жұмбақтап жатудың не хикметі бар? Егер біреу ақша, табыс немесе ұлтты абсолютті арманым деп санаса, мұны символды қолданбай-ақ ашық айта беруге болмай ма? Біз символға қашан және қандай жағдайда жүгінеміз? Тек «Құдай» деп аталатын абсолютті арманға жөнелгенде ме? Бұл сұраққа былай жауап беруге болады. Абсолютті арманға қатысы бар әр нәрсе Құдай әлеміне жалғанып жатады. Егер бір ұлыс, бір адамның абсолютті арманы болса, ол ұлыстың аты да, адамның аты да киелі есімге айналады. Ол ұлысқа құдайлық сипаттар дариды. Бұл қасиет оның заты мен функциясынан да асып түседі. Демек, біреу үшін ол ұлт абсолютті арманның символына айналады. Бірақ бұл бір идол сипатында ғана болады. Ал бір адам табысқа жетуді көксейді. Ол үшін сәттілікке жету абсолюттік мақсатқа айналды. Ол адамның рухани потенциалын жүзеге асырмайды. Керісінше табысқа жетуге аңсары ауған адам күш пен үстемдікке ұмтылады. Мансаптың тағы үшін өмірдің басқа құндылықтарын құрбан қылуға дайын тұрады. Егер қалауына қол жеткізе алмаса, қайғыға батады. Екі түрлі қайғы бар. Пенденің «табысқа жете алмадым» деген қасіреті мен сопылардың «Жаратушының дәрегейінен жырақтап кеттім» деп, өз-өздерін сөгетін қайғысын салыстыру керек. Былай қарағанда, екеуінің де табиғаты бір. Бірақ табысқа жете алмадым деп қайғырған адам

Тиллихтің ойынша, пұтқа табынушыға баланады. Өйткені табыс Жаратушының өзі емес, оның нығметі. Табыстың жоқтығы Жаратушының абсолюттік үкімі. Егер адам табысты емес, Құдайды қаласа делік. Оған қол жеткізе алмай қайғырса да, бұл қасіреттің қасиетті бір мәні бар. Демек, дүнияуи қалауға байланған абсолюттік арманды зороастрлік символдары деуден басқа лажымыз жоқ (Tillich, 1955: 125).

Осылайша ұғымдар трансцендентті сипаты мен сенімнің табиғаты болса, символға айналады. Яғни оның тамыры ғайып әлеммен ұласып жатуы тиіс. Адамның абсолюттік мақсаты дүниені көктей өтіп, тылсым әлемге байланып тұрады. Сондықтан оны дүниенің шегінде тәпсірлеу мүмкін емес. Құдайдың мәні трансцендентті әлемде тұрады. Адамдар дүниеде оның киелі есімдерін, сипаттарын жаттап үйренеді. Бірақ оның есімдерін Құдайдың өзі дей алмайды. Сондықтан кейде адамдар Құдайға құрметсіздік танытып жатады. Мұны күпіршілік, асылық деп те атайды. «Ал енді бізді абсолютті мәнде ынтықтырған Құдайға көшейік. Біз Құдай десек те, демесек те, ол символикалық мәнге ие. Құдайдың сипаттарын таныту – сенімнің міндеті. Ол бір нәрсені тұспалдаған кезде оның ар жағындағы мәнді ишаралайды. Сенім өзін басқаша сипаттай алмайды. Сенімнің тілі – символдардың тілі. Егер біз сенім жоқ десек, онда символ да болмас еді. Бірақ сопының қайғыға батқан хәлін түсіндірген кезде сенім символға жүгінеді. Өйткені оның басқа тілі жоқ. Мұны айтқан кезде мынадай сұрақ туады деп ойлаймыз. Демек, сенім тек бір символ ғана ма? Бұл сұрақты қойған адам әрі белгілер мен символдар арасындағы айырмашылықты түсінбеген. Әрі символ тілінің қарапайым жайдақ тілден үстем тұратын қасиетін аңғармаған. Адам ешқашан да «сенім – тек символ» демеуі керек. Бірақ оның «символдан төмен тұрмайтынын» мойындауы тиіс. Мұны ескерсек, сенім символдарының түрлерін тани аламыз» (Aubrey, 1941: 34).

Тиллихтің айтуынша, адамның абсолютті мақсатының басты символы – Жаратушы. Бұл әрбір сенім әрекетінде бар. Абсолюттік мақсат өлшемінде Құдайды тек басқа бір Құдай үшін жоққа шығаруға болады. Бір Құдай басқасын жоққа шығара алады. Абсолюттік арман өз қасиетін жоққа шығара алмайды. Сондықтан «Құдай» сөзімен нені көздесе, соны сенім қылып бекітеді. Атеизм де қандай да бір абсолюттік арманды жоқ қылуға талпыну деген мәнге келеді. Яғни бір адамның өмірінің мәні жайлы сұраққа

салғырт қарайды. Абсолюттік мәселеге қатысты салғырттық атеизмнің жалғыз ерекшелігі. Қалай болғанда да, абсолютті мақсат ретінде Құдайды жоққа шығарған адам негізінде Құдайды мойындайды. Өйткені ол өз мақсатында абсолютті бір күштің бар екенін біледі. Құдай біздің абсолюттік мақсатымыздың басты символы. «Қайталап айтатын болсақ, Құдай символдан басқа ештеңе емес пе сонда?» деп сұраудың өзі түбегейлі қате. Өйткені бұдан кейін ол «Не үшін бір символ?» деп сұрауға мәжбүр. Онда жауап мынадай сипатта өрбиді. Құдай үшін! Құдай Құдай үшін символ! Демек, біз Құдай ұғымы арқылы екі элементті бөлетін жағдайға келдік: а) трансценденттілік элементі, ол бір тікелей тәжірибе мәселесі. Оның мәніне терең сүнгіген кезде символ болудан қалады; б) деректілік элементі, ол біздің қалыпты тәжірибемізден алынады және символикалық түрде Құдайға қолданылады. Бір адамның абсолюттік мақсаты киелі ағаш делік. Ол үшін ағаш әрі трансцендентті мақсатты, әрі ғайып әлеммен байланысын бернелейді. Грек Құдайы Аполлонға табынған адамның абсолютті мақсаты бар. Бірақ оның арманы трансцендентті сипатта емес. Оның абсолюттік мақсаты Аполлонның иләһи кейпінде ишараланған. Көне Өсиеттің Құдайы Яхвені ұлықтаған адам әрі абсолюттік арманға, әрі оған трансцендентті сипат дарытқан деректі кейіпке ие. Яғни Құдайдың трансценденттілік сипаты ол пұтқа айналғанда жойылады. «Құдайдың символы – Құдай» сөзінің бір қарағанда құпия сияқты көрінетін мәні осы» (Tillich, 1955: 11). Міне, осы мәнінде Құдай сенімнің іргетасы және ғаламның мазмұны.

Мына мәселе айқын. Құдайдың мәнін осылай түсіндіргенде «Құдай бар не жоқ» деген дау-дамайға мұқтаждық болмайды. Абсолюттік мақсаттың трансценденттілігіне дау тудырудың еш мәні жоқ. Құдай ұғымындағы бұл элемент айқын. Бұның символикалық түсіндірмесі бүкіл адамзат тарихы ішінде алуан түрлі жолмен дамыды. Міне, тағы да осы жерде абсолюттік мақсат ишараланған бейнелерді «бар не жоқ» деп таласудың еш мәні жоқ. Егер «болу» барлық шындық ішінде бар бір нәрсені дәлелдей алса, онда иләһи болмыс жоқ. Мәселе бұл емес, керісінше, қисапсыз сенім символдарының ішінен сенімнің мәніне ең сәйкес келетінінің қайсысы екендігі. Басқаша айтқанда, трансценденттіліктің қай символы зороастрлық элементсіз трансцендентті құбылысты жеткізеді. Мәселе осында. Өзінше бір «Құдайдың барлығы» бұл да. Өз

арасында сөздердің мүмкін емес комбинациясы емес. Адамның абсолютті мақсатындағы трансцендентті Құдай барлық ақиқаттардан да айқын. Адамның өзіндегіден де иләһи кейіпте ишараланған түрінде Құдай сынаушы сенім, батылдық пен тәуекел мәселесі.

Құдай сенімнің жалғыз символы емес, бірақ ең басты символы. Оның барлық сипаттары: құдірет, сүйіспеншілік, әділдік шектеулі тәжірибелерден алынған. Ол шектеулілік пен шексіздіктің арғы жағындағы құбылысқа символ ретінде қолданылған. Егер сенім Құдайды «Құдіретті» деп атаса, ол өзінің шексіз мақсатының мәйегін ишаралау үшін адамдық құдірет тәжірибесін қолданады. Бірақ қалаған нәрсесін жасай алатын бір ұлық болмысты сипаттайды. Басқа барлық сипаттар мен адамдардың Құдайға қатысты атайтын тарихтағы, қазіргі және келешек барлық әрекеттер де дәл осындай. Бұлар біздің күнделікті тәжірибемізден алынған символдар. Құдай бір кезде жасаған немесе келешекте жасайтын нәрселер жайлы мәлімет емес. Сенім мұндай хикаяларға, қиссаларға сенім емес, керісінше, ол біздің абсолютті мақсатымызды иләһи тілмен, яғни символдармен қабылдау (Urban, 1940: 101).

Екінші дәрежелі сенімге не жатады? Оның символы – иләһи құдіреттің заттарда немесе оқиғаларда, кісілерде және қоғамдарда, сөздер мен құжаттардағы көрінісі. Бүкіл бұл киелі нысандар символдардың қазынасы. Киелі заттар өз ішінде киелі емес. Бірақ олар өздерінің ар жағындағы бүкіл киенің қайнарына меңзейді.

3. Символдар мен мифтер

Сенімнің символдары жалаң сипатта көрініс таппайды. Олар «Құдайлардың хикаялары». Бұл грекше «миф» сөзінің мағынасын ашады. Грек мифологиясындағы «Құдайлар» адамға ұқсайды. Олар ер мен әйел болып бөлінуі мүмкін. Бір-бірінен өрбіп көбейеді. Махаббат пен соғыста бір-бірін қолдайды. Немесе бір-бірімен айқасқа түседі. Әлем мен адамды жаратып, уақыт пен кеңістікке тәуелді әрекет етеді. Яғни олар адамдық кейіпке енген тұлғалар. Олар адамның атаққа жетуіне қол ұшын береді. Қаһарланса, мал-мүліктен жұрдай етеді. Өлтіріп, жоқ қылатын да солар. Адамға мәдени және діни дәстүрлерді береді. Өздері осы киелі жоралғыларды қорғайды. Адам нәсіліне, әсіресе кейбір отбасыларға, тайпаларға және ұлыстарға жәрдем береді. Оларды үрейге бөлейді. Эпифания мен инкарнация арқылы өздерін көрсетеді. Бірақ өздері де тағдырдың әмірі мен қаһарына

тәуелді. Бұл көне Грецияда дамып-жетілген мифология. Және сол кездегі адамдарға кәдімгідей әсер етті. Бірақ грек мифтеріне ұқсас қасиеттер барлық мифологияда ұшырасады. Тек мифтегі Құдайлар бірдей емес. Бір иерархия бар. Төбеде грек мифтеріндегі сияқты үкім ететін бір Құдай отырады. Немесе Үндістандағы сияқты үш не Ирандағы сияқты екі Құдай отырады. Ұлы құдайлармен адамдар арасында делдал болған, ажалсыз екеніне карамастан, адамның қайғысы мен өліміне ортақтасқан құтқарушы құдайлар да бар. Мәселен, Прометей сияқты. Миф әлемі, міне, осындай. Ол жұмбақ және оғаш, ұдайы өзгеріп отырады. Бірақ негізі мен функциясы бірдей. Адамның иләһи тұлғалар мен әрекеттерді тұспалдайтын абсолюттік мақсаты. Мифтер иләһи-адамдық қатынасқа қатысты хикаялардағы сенімнің символдары.

Мифтер сенімнің әрекетінде әрқашан бар. «Өйткені сенімнің тілі – символ. Үлкен діндер мифті әркез сынап, басып-жаншуға тырысып келеді. Бұл сынға себеп мифтің өзі. Себебі ол Құдай жайлы толғағанда күнделікті қарапайым тәжірибеге жүгінеді. Мәселен, Құдай мен тылсым әлемнің табиғаты трансцендентті. Бірақ мифте ол уақыт пен кеңістік шаңырағынан жай табады. Құдайдың әртүрлі иләһи сипаттарын бірегей көрсете алмайды. Оларды ұсақ Құдайлардың еншісіне бөліп береді. Бұл, әлбетте, өмірді, қоғамды және сананы төңкеретін неше түрлі дау-тартысқа жол ашады» (Tillich, 1987: 83-84).

Міне, осылайша, Тиллихтің ойынша, мифке қатысты сындар иләһи құбылыстың бөлінуін жоққа шығарады. Өйткені түрлі иләһи сипаттар бір Құдайға барып тіреледі. Дінде осылай түсіндіреді. Бір Құдай да мифологияның бір нысаны. Адамдар ол туралы сөз қозғай қалғанда, қаласа да, қаламаса да, уақыт пен мекен беруге мәжбүр. Мифті деректі мақсат үшін қолдану да оның трансценденттілігін жояды. Мәселен, оның тарихи факті ретінде пайдалану киеден жүрдай етеді. Демек, мифке қатысты сындар политеистік мифологияны терістеумен бітпейді.

Монотеизм де миф мәселесінде сынға ұшырайды. Оның да бүгінде демифологизацияға (яғни мифтен арылту) мұқтаждығы бар. Бұл сөз Киелі Кітапта, әрі Көне Әсиет пен әрі Жаңа Әсиеттің хикаяларында және символдарындағы мифологиялық элементтердің мұқият зерттелуіне қатысты қолданылады. Пейіштегі оқиғалар, Адам атаның күнә істеуі хикаясы, Топан суы, Мысырдан көшу, Иисустың пәк қыздан тууы, оның бірнеше мұғжизалары, жаңадан

тірілуі мен көкке көтерілуі және әлемнің билеушісі болу үшін қайтадан оралуы сияқты хикаялар. Қысқаша айтқанда, иләһи-адамдық қатынастар сипатталған бүкіл хикаяларда мифологиялық қасиет бар. Бірақ діндарлар оны мифтік сипаттан арылтуды көксейді. Сондықтан олар демифологизация мәселесіне айналған. Бұл теріс және үстірт ұғымның мәні неде? Егер символды символ деп және мифті миф деп тану қажет десек, ол қолдау табуы тиіс. Егер ол символдардың және мифтердің толықтай жоғалуын көздесе, сыналып жоққа шығарылуы тиіс. Мұндай талпыныс мифке қатысты сынның үшінші қадамы. Бұл мүлдем табысты бола алмайтын талпыныс. Өйткені символ мен миф адам санасымен мәңгі жасасып келеді. Бір адам бір мифті екінші бір мифпен ауыстыруы мүмкін. Бірақ ол мифті адамның рухани өмірінен сөгіп алып тастай алмайды. Өйткені миф біздің абсолютті мақсатымыздың символдарының жиынтығы.

Жоғалмаған немесе өзгермеген және тек бір миф ретінде қабылданған миф «бұзылған/күйреген миф» деп аталуы мүмкін. Христиан діні бұзылмаған әрбір мифті жоққа шығарады. Өйткені ол Құдайдың әмірін басты өлшемге қояды. Бұл әмір абсолютті ақиқатты бекіту және пұтқа табынушылықты жоққа шығару. Киелі Кітаптағы, қағидалар мен ғибадаттардағы бүкіл мифологиялық элементтер мифология ретінде танылуы тиіс. Бірақ олардың символикалық пішіндері сақталуы керек. Ғылыми тұжырымдармен орын ауыстырмауы тиіс. Өйткені символдар мен мифтерді ауыстыра алатын басқа нәрсе жоқ. Олар, Тиллихтің сөзінше, сенімнің тілі (Tillich, 1955: 17).

Мифке қатысты радикалды сындар, алғашқы мифологиялық сананы, мифтің мифтік қасиетін тәпсірлеу талпынысын ескермейді. Ол әртүрлі демифологизация әрекетінен қорқады. Өйткені бұзылған мифтің ақиқатынан және нандырушы күшінен мақұрым болғанына сенеді. Бұзылмаған мифологиялық әлемде өмір сүргендер қауіпсіздік пен айқындықты сезінеді. Сондықтан да «мифті бұзу» арқылы, яғни оның символикалық сипатын сана/түйсік деңгейіне шығарып, оған белгісіздік элементін кіргізу талпынысына көбінесе фанатикалық түрде қарсы тұрады. Мұндай бір қарсылық бақылауына түскен адамдарға үміт сыйлау және бақылап отырғандарға да бетіне жан келе алмайтын күш беру мақсатымен діни немесе саяси, авторитарлық жүйе тарапынан қолдау табады. Демифологизацияға қарсы

қарсылық «буквализм» ретінде көрініс табады. Символдар мен мифтер мәні жағынан түсінікті. Табиғат пен тарихтан алынған материалдар мифте қолданылады. Символдың өзінің ар жағында басқа бір нәрсені дәлелдеу сипатына көз жұмады. Жаратылыс бір заманда пайда болған сиқырлы іс ретінде қабылданады. Адам атаның күнә істеуі, айрықша географиялық салаға апарылып, бір адамның тұлғасына салынады. Иисустың пәк қыздан тууы биологиялық терминдермен жаңадан тірілу мен көкке көтерілу физикалық оқиғалар ретінде Исаның екінші келуі мен дүнияуи немесе ғарыштық апат ретінде қабылданады. Мұндай буквализмнің жорамалдары мынадай: Құдай, уақыт пен кеңістікте әрекет еткен, айрықша мекенде жайғасқан, әлемдегі басқа қандай да бір тіршілік иесі сияқты оқиғалардың беталысына әсер еткен және олардан әсерленген болмыс. Буквализм Құдайды трансценденттілік пен діни тұрғыдан сипаттасақ, оның ұлылығынан мақұрым қалады. Оны трансцендентті емес, шектеулі және тәуелді заттың деңгейіне түсіру болып табылады. Соңғы талдауда буквализм айқын бірақ іштей діни сын мәнінде мифтің рационалистік сыны емес. Сенім егер символдарын буквалистік ретінде алса пұтқа табынатын адамның сеніміне айналады. Трансцендентті құбылыстан да төмен бір нәрсені трансцендентті деп санайды. Өз символдарының символикалық сипатын ұғынған сенім Құдайға ұдайы шексіз құрмет көрсетеді.

Бір адам буквализмнің екі сатысын бөліп көрсетуі керек; табиғи және жауапты. Буквализмнің табиғи сатысы мифтік құбылыспен буквалистік құбылысты бөліп-жармайтын саты. Адамдар мен топтардың алғашқы қауымдық кезеңі символдық қиял өнімдерін бақылау мен тәжірибе арқылы дәлелдеуге болатын шындықтардан бөлетін осалдығында жатыр. Бұл сатының өзіне тән ортасы бар. Ол адамның тергеуші санасының мифологиялық көріністері буквалист болып табиғи қабылдануын күйреткен кезге дейін тұлғалар мен топтар болып мазалануы тиіс. Сонымен бірге бұл сәт келсе, екі жол мүмкін. Біріншісі, бұзылмаған мифті бұзылған мифпен ауыстыру. Сұрақтарын жаншуды мифтің бұзылуымен пайда болған белгісіздікті жөн көрген бірнеше адам үшін мүмкін еместігіне қарамастан, бұл объективті түрде қаланған жол. Олар буквализмнің екінші сатысына, яғни сұрақтарды біліп, бірақ жартылай саналы, жартылай санасыз оларды жаншыған саналы сатыға кетуге мәжбүр болады. Жаншу құралы, негізінде адам толық

мойынсұнуы қажет болған шіркеу мен Киелі кітап сияқты қасиетті әмірлер болып табылады. Бұл саты әлі де қорғануы мүмкін; егер тергеуші күш өте әлсіз және жауабы оңай табылатын болса, бірақ кәміл сананың адамдық мәйегі саяси және психологиялық әдістермен бөлінген, бірлікте болса да бөлшектенген және бүтіндігі соққы алған болса бұл саты қабылданбайды. Сыни теологиялық ойдың дұшпаны табиғи буквализм емес, бірақ тәуелсіз ойды жаншыған және оған шабуыл жасаған саналы буквализм.

Сенім символдарын басқа символдармен, мәселен, өнер символдарымен ауыстыруға болмайды. Оларды ғылыми сындар да жоя алмайды. Ғылым мен өнер сияқты олардың адам санасында ақиқат орны бар. Символикалық сипаттары олардың ақиқаттары мен күштері. Символдардан және мифтерден төмен тұрған бір нәрсе біздің абсолюттік мақсатымызды білдіре алмайды (Tillich, 1955: 35).

Осы сәтте тағы да бір сұрақ туады. Яғни мифтердің әртүрлі абсолюттік мақсатты білдіріп-білдірмеуі жайлы сұрақ. Мысалы, христиан теологтары «миф» сөзінің жылдың маусымдары сияқты қайталанып отыратын табиғи үрдістердің өздерінің абсолюттік мәндері ішінде түсіндірілетін табиғи мифтерге жатқызылуы қажеттігін алға тартады. Олардың пікірлеріне қарағанда, егер әлем иудаизм мен христиан дініндегідей басы, соны және ортасы бар тарихи үрдіс болып көрінсе, «миф» термині қолданылмауы тиіс. Бұл ұғымның қолданыла алатын саласы негізгі түрде тарылтылады. Миф біздің абсолютті арманымыздың тілі емес, осы тілден шыққан тұрақты тіркес деп түсіндірілетін. Тек табиғи ғана емес, тарихи мифтер де бар. Егер жер беті көне Ирандағы сияқты екі иләһи күштің майдан даласы ретінде көрінсе, бұл тарихи миф. Егер жаратылыстың Құдайы бір ұлтты таңдап, тарих бойы оларды жетектеп жүрсе, бұл да тарихи миф. Егер Иисус Христос трансцендентті және иләһи болмыс, көрініп өмір сүрсе, өліп және жаңадан тірілсе, бұл тарихи миф. Христиандық табиғи мифке тәуелді діндерден үстем. Бірақ христиандық, басқа діндер сияқты мифологиялық тіл қолданады. Ол бұзылған миф, бірақ миф деген аты бар. Әйтпесе христиандық абсолюттік мақсатты білдіре алмас еді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Адам өзі сенетін құдіретті болмыстың барлық қасиеті мен сипатын ақыл-ойының күшімен

қамти алмайды. Сондықтан оның құдайлық ақиқатқа қол жеткізуі де мүмкін емес деген пайымдар бар. Бұл пайымды қорғайтындар құдайлық ақиқатқа ұласудың жалғыз жолы символдар арқылы ғана жүзеге асады деп санайды (Gusdorf, 2000: 129). Бұған сәйкес, діни символдар ақиқатты жеткізу үшін қолайлы жол табылмаған кезде осы міндетті атқару үшін қолданылатын көпір. Көпір функциясын орындайтын символдар кейде киелі мекендер, орындар ретінде көрінсе, кейде зат, бейне, рәсім, жоралғылар, тіпті мифтер түрінде де алға шығады (Çinar, 2000: 155). Діни символдардың пайда болуында оның сөздік мағынасынан гөрі мазмұнына мән беріледі. Мұндағы маңызды нәрсе «болуы» емес, «не деп тұрғаны». Діни сана символдардың мағынасын табуға тырысқан кезде оның сөздік мағынасын екінші орынға қояды. Бірінші орында оның киені нұсқау, меңзеу қызметі тұратыны айқын. Егер діни символда сөздік мағынасын бірінші орынға қоятын болса, онда символ киені жеткізу мәнінен айрылып қалады. Символдар әрі адамның өмір тәжірибесінде байқалған құбылыстарды білдіреді, әрі бір заттың не құбылыстың әдеттегіден тыс мәнін тұспалдайды және арғы әлеммен байланыстың дәнекеріне айналады. Бұл тұрғыда, діни символдардың осы ерекшелігі діни қауымдастықты (жамағат, ағым, мәзһаб, секта т.б.) ұғынудың да бір тәсіліне балады. Киеге байланысты қолданылған сөздерде оның тікелей тілмен жеткізілуі мүмкін еместігі аңғарылып тұрады. Бұл жайлы қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев та 37-ші Қара сөзінде «Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады» деп көрсеткен (Құнанбаев, 1961: 249). Символдар мифтермен параллель сипатта келіп отырса да, пішін жағынан өзгешеленеді. Мифтік сана мен діни сананың бір-бірінен ерекшеліктері бар. Мифте идеал нәрсені ақиқат, ал мағынаны болмыс деп көрсету байқалады. Екеуі де мифте бірдей орынға ие. Егер мифтік сана нәтижесінде пайда болған және мифке тиесілі элементтерді діни сенімнен ажырататын болса, онда мұның тарихта пайда болған діндермен байланысы да үзіледі. Дін діни пішіндер мен түсініктерді мифтік әлем арқылы қалыптастырады. Ал діни сана мифтен қол үзбей, өзінің қажетіне жарату арқылы оның қарабайырлануына жол бермейді. Бұл жердегі маңызды нәрсе мифтердің діни санадағы қалдырған іздері. Не мифтік тұрғыда болсын, немесе діни сипатта болсын, адамның Тәңірді,

Құдайды ойша елестетуі өзінің сана-сезімінің табиғатын анықтауда да маңызды орынға ие. Себебі адамның өзін тануы, білуі Құдайды ойша елестетумен бірдей дәрежеде жүріп отырады (Cassirer, 2005: 230-231). Адамның өзін тануы және сана-сезімін анықтауы діни символдардың пайда болуында маңызды болумен қатар танымал тәжірибелер де осы символдарды қалыптастыруда үлкен роль ойнайды. Өйткені адам кейбір негізгі тәжірибелерге қатысты туындаған сұрақтарға жауап табуға және осы жауаптарды жеткізетін формаларды айқындауға талпынады. Адамдардың негізгі қажеттілігі негізінен бір-біріне ұқсас болғандықтан, діни символдарды қалыптастыратын тәжірибелері де бірдей болып келеді. Осы тәжірибелер кезінде сананың берген жауабының арқасында адам өзін қызықтыратын және «тылсым» әлемнің табиғатын жанама түрде ұғынады және онымен құрған байланысын анықтайды. Осылайша, ол ақиқаттың бір қырын таниды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Тиллихтің діни символ туралы идеясына тән екі маңызды сәтке тағы бір рет назар аударғымыз келеді: 1) Діни символ теориясында Тиллих дінді басқа мәдени функциялармен қатар рухтың қандай да бір функциясы ретінде қарастырмайды, бірақ оны мәдени формаларда жүзеге асырылатын рухтың рефлексивтілігінің оқиғасы ретінде түсінеді. Бұл, мысалы, Э.Кассирердің символдық формалар философиясында айтылғандай, Тиллих үшін дін басқалармен бірге символдық формалардың бірі емес дегенді білдіреді. Тиллихтің діни символ туралы идеясының бұл іргелі сәті мәдениеттің діни өлшемін түсіну тұрғысынан өте маңызды: мәдениеттің барлық саласы діни символ саласына енеді. 2) Тиллихтің діни символизмінің екінші маңызды ерекшелігі – діни символдың кеңестігіне мәдениет саласымен бірге діни практиканың барлық саласы, оның ішінде діни заттар мен әрекеттер де қатысады. Тиллихтің еңбектерінде сіз философияға да қатысты зерттеулерді таба аласыз, мысалы, К.Барт үшін, оған тиесілі барлық заттармен, ерекше орындармен және уақыт кезеңдерімен культ саласының діни маңыздылығы туралы тұжырымдар. Неміс теологы тұжырымдамасының бұл ерекшелігі жалпы сакраментальды табиғатты зерттеудің кең перспективаларын ашады.

Әдебиеттер

- Құнанбаев А. (1961) Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – 467.
- Cassirer E. (2005) Sembolik Formlar Felsefesi II- Mitik Düşünme. çev. Miray Köktürk. Ankara: Hece Yayınları. – 230-240.
- Çınar A. (2000) Din Dili. Dini Sembol ve Ritüel-Tebliğ. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Dindarlık Olgusu Sempozyumu. – 329.
- Gusdorf G. (2000) İnsan ve Tanrı. çev. Özcan Zeki. İstanbul: Alfa Yayınları. – 201.

References

- Aubrey G. (1941) The Religious Symbol II. / Journal of Liberal Religion. Chicago. № II/4. – 201-214.
- Cassirer E. (2005) Sembolik Formlar Felsefesi II- Mitik Düşünme [Philosophy of Symbolic Forms II- Mythical Thinking]. çev. Miray Köktürk. Ankara: Hece Yayınları. – 230-240. (in Turkish)
- Çınar A. (2000) Din Dili. Dini Sembol ve Ritüel-Tebliğ [Religious Language. Religious Symbol and Ritual-Communication]. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi: Dindarlık Olgusu Sempozyumu. – 329. (in Turkish)
- Gusdorf G. (2000) İnsan ve Tanrı [Man and God]. çev. Özcan Zeki. İstanbul: Alfa Yayınları. – 201. (in Turkish)
- Tillich P. (2005) Dogmatik-Vorlesung (Dresden 1925-1927) [Dogmatics lecture]. Ergänzungs- und Nachlassbande zu den Gesammelten Werken Paul Tillichs. Bd. XIV. B.; N. Y. – 259. (in German)
- Tillich P. Systematische Theologie von 1913 [Systematic theology from 1913] // Frühe Werke. B.; N.Y. – 434.
- Tillich P. (1923) Das System der Wissenschaften nach Disziplinen und Methoden [The system of sciences according to disciplines and methods] // Offenbarung und Glaube. Stuttgart. – 142.
- Tillich P. (1925) Philosophie der Religion. Berliner Vorlesungen I (1919–1920). B.; N.Y. – 584.
- Tillich P. (1927) Das System der religiösen Bildung [The system of religious education] // Religion, Kultur, Gesellschaft. B.; N.Y. – 230. (in German)
- Tillich P. (1928) Religiöses Symbol [Religious symbol] // Journal of Liberal Religion. Chicago, Vol. 2 № 1. – 13–33. (in German)
- Tillich P. (1930) Mythos und Mythologie [Myth and mythology]. Münster. – 188. (in German)
- Tillich P. (1940) The Religious Symbol II Journal of Liberal Religion. Chicago. № II/1. – 13-33.
- Tillich P. (1955) Ein religiöses Symbol und unser Wissen über Gott [Religious Symbols and our Knowledge of God] // Christian Scholar. N.Y., 1955. Vol. 38. № 3. – 189–197. (in German)
- Tillich P. (1956) Existenzielle Analyse und religiöse Symbole [Existential analysis and religious symbols]. Main Works / Hauptwerke. B.; N.Y., Bd. 4. – 253–278. (in German)
- Tillich P. (1959) Die Bedeutung der religiösen Sprache [The meaning of religious language]. Stuttgart. – 225. (in German)
- Tillich P. (1961) Die Richtigkeit und Bedeutung religiöser Symbole [The accuracy and meaning of religious symbols]. Collegeville. – 132. (in German)
- Tillich P. (1987) Symbol and Knowledge. A response by Paul Tillich II. Main Works I Hauptwerke. Bd. IV. B.; N. Y. – 253-278. (in German)
- Urban W. (1940) M. A Critique of Professor Tillich's Theory of Religious Symbol II Journal of Liberal Religion. Chicago. № II/1. – 34-45.
- Құнанбаев А. (1961) Шығармаларының бір томдық толық жинағы [A complete one-volume collection of his works]. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – 467. (in Kazakh)

J. Dosmagambetova¹ , R. Imanzhupisip² , S. Turarov^{2*} , U. Aimbetova³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²L.N. Gumilyev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

³Kazakh National Academy of Choreography, Kazakhstan, Astana

*e-mail: sai_kz@bk.ru

THE PROBLEM OF LONELINESS IN RELIGIOUS STUDIES AND PHILOSOPHY

Loneliness is a disease of the modern XXI century, especially a characteristic phenomenon for urbanized, developed countries. Even living in a city with millions of inhabitants, a person can feel lonely. There are many reasons contributing to the deepening of loneliness in modern society: evenly standardized life, intellectual degradation, weakening of contacts with other people, i.e. fuss, employment, the rhythm of time and money, all of which together are the actualities of the presented study. To date, the concept of "life on the Internet" has appeared in society. Your friends are also virtual, all communication takes place via the Internet, and social networks are the main place where you can share your opinion. Communication with friends, relatives, and even the closest people you live with is limited. This trend has created a new problem in modern society—there is no place for individualism, social stereotypes are widespread here, a person feels lonely in society among people who are identical to him, who do not control themselves, who have similar values. It is difficult to predict exactly how this will end. Thus, it is not in vain that we list the aspects and secrets of the phenomenon of loneliness. All this helps a particular person to look into the causes of dissatisfaction with life, to try to get out of such a difficult mental situation. To eliminate the consequences, you must first find out the cause. Otherwise, the consequences of loneliness are serious—personality depression, depression, suicidal tendencies, existential vacuum, and manifestation of antisocial behavior. There is no denying that there is even demographic damage. So, is loneliness a punishment for voluntary-involuntary distancing from people, or, conversely, a source, the beginning of spiritual and personal growth? However, both considering loneliness as a human problem and striving to eliminate it.

Key words: education, problem, loneliness, religious, philosophy.

Ж. Досмағамбетова¹, Р. Иманжүсіп², С. Тұраров^{2*}, Ұ. Аймбетова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

³Қазақ ұлттық хореография академиясы, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: sai_kz@bk.ru

Дінтану мен философиядағы жалғыздық мәселесі

Жалғыздық – қазіргі ХХІ ғасырдың дерті, әсіресе, ол урбандалған, дамыған елдерге тән құбылыс. Миллиондаған тұрғыны бар қалада тұрып та адам өзін жалғыз сезінуі мүмкін. Бүгінгі қоғамдағы жалғыздықтың тереңдей түсуіне ықпал ететін себептер көп: біркелкі стандартталған өмір, интеллектуалдық деградация, айналадағы адамдармен байланыстың әлсіреуі, яғни қарбалас тірлік, жұмысбастылық, уақыт-ақша ритмі аталған себептердің бәрі де ұсынылған зерттеудің өзектілігі. Тіпті «ғаламтордағы өмір» деген түсінік пайда болды. Достарың да виртуалды, қарым-қатынастың бәрі интернет арқылы жасалады, әлеуметтік желі – ой-пікіріңді бөлісетін басты орын. Бұрынғыдай барыс-келіс, аралас-құраластық, шын мәнінде сиреп барады. Достарыңмен, туыстарыңмен, тіпті бірге тұратын ең жақын адамдарыңмен байланыс шектеулі. Бұл үрдіс заманауи қоғамның жаңа проблемасын туғызды – индивидуализмге орын жоқ, мұнда әлеуметтік стереотиптер кең таралған, адам социумда өзімен бірдей, өзінен аұмайтын, құндылықтары ұқсас адамдар арасында өзін жалғыз сезінеді. Мұның соңы неге апарып соғарын дәл болжау қиын. Осылайша, жалғыздық феноменінің қыры мен сырын тізбелеуіміз тегін емес. Мұның бәрі нақты адамның өмірге қанағаттанбауының себептеріне үңілуге, осындай ауыр жан жағдайынан шығуға тырысуына көмектеседі. Салдарды жою үшін алдымен оның себебін білу керек. Әйтпесе, жалғыздықтың салдары ауыр – тұлғаның күйзеліске түсуі, депрессия, суицидке бару, экзистенциалдық вакуум, қоғамға қарсы мінез-құлық көрсету. Тіпті демографиялық зияны да барын жоққа шығаруға болмайды. Сонымен, жалғыздық адамдардан ерікті-еріксіз

алшақтағаның үшін берілген жаза ма, немесе керісінше, рухани және жеке тұлғалық өсудің көзі, бастауы ма? Бірақ, жалғыздықты жеке адамның проблемасы деп қарастыру да, оны теріс құбылыс деп жоюға ұмтылу да біржақтылыққа ұрындырары сөзсіз. Ең алдымен, жалғыздық – адамның ішкі ахуалының құрамдасы, тұлғаның өзіндік санасы және өзін өзі тануы үшін қажетті аса маңызды феномен деген жөн.

Түйін сөздер: білім, проблема, жалғыздық, дін, философия.

Ж. Досмагамбетова¹, Иманжүсіп², С. Тураров^{2*}, У. Аймбетова³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

³Казахская национальная академия хореографии, Казахстан, г. Астана

*e-mail: sai_kz@bk.ru

Проблема одиночества в религиоведении и философии

Одиночество-болезнь современного XXI века, особенно характерное явление для урбанизированных, развитых стран. Даже живя в городе с миллионами жителей, человек может чувствовать себя одиноким. Причин, способствующих углублению одиночества в современном обществе, много: равномерно стандартизированная жизнь, интеллектуальная деградация, ослабление контактов с окружающими людьми, т. е. суета, занятость, ритм времени-денег это все совокупности является актуальностью представленного исследования. На сегодняшний день в обществе появилось понятие «жизнь в интернете». Ваши друзья тоже виртуальные, все общение происходит через интернет, социальные сети-главное место, где можно поделиться своим мнением. Связь с друзьями, родственниками и даже с самыми близкими людьми, с которыми вы живете, ограничена. Эта тенденция породила новую проблему современного общества-нет места индивидуализму, здесь распространены социальные стереотипы, человек чувствует себя одиноким в социуме среди людей, идентичных ему, не владеющих собой, имеющих схожие ценности. Трудно точно предсказать, чем это закончится. Таким образом, не зря мы перечисляем аспекты и секреты феномена одиночества. Все это помогает конкретному человеку заглянуть в причины неудовлетворенности жизнью, попытаться выбраться из такой тяжелой душевной ситуации. Чтобы устранить последствия, вы должны сначала выяснить причину. В противном случае последствия одиночества серьезны-подавленность личности, депрессия, суицидальные наклонности, экзистенциальный вакуум, проявление антиобщественного поведения. Нельзя отрицать, что существует даже демографический ущерб. Итак, является ли одиночество наказанием за добровольное-непроизвольное десантирование от людей или, наоборот, источником, началом духовного и личностного роста? Но как рассматривать одиночество как проблему человека, так и стремление устранить его как негативное явление неизбежно приведет к предвзятости. Прежде всего, следует отметить, что одиночество – это составляющая внутреннего состояния человека, важнейшее явление, необходимое для самосознания и самосознания личности.

Ключевые слова: образование, проблема, одиночество, религия, философия.

Introduction

The existing socio-philosophical approaches and directions explaining the essence of the problem of loneliness are insufficiently elaborated. These approaches lack a philosophical understanding of the phenomenon of loneliness. Among the most elaborated and systematized approaches, phenomenological and existential approaches deserve special attention, first of all.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Loneliness is one of the psychogenic factors that contribute to the emotional state of a person exposed

to a changed (not habitual) situation, isolated from other people. As the time of a person's stay in a state of loneliness increases, the need for communication and communication becomes stronger. In response to the lack of opportunity to satisfy this need, people act as if by personifying objects, various animals, create partners with the power of imagination (in a number of cases in the form of bright eidetic images seen in a dream), begin to communicate with them aloud. These exteriorizing reactions are considered as protective (but compensatory) reactions and are considered within the framework of the psychological norm. During the period of unstable psychological anxiety, when observing the subject through a special device or observing prisoners through the "glass-eye" at the door, a number of people develop

a special psychological state; at the same time, they begin to feel uncomfortable, painful, as if they are sitting naked or all their thoughts are clearly visible (Sobol, 2023: 45).

At this stage, dominant ideas also appear and there are cases of confusion of the colors seen with reality being. The longer you stay in the harsh conditions of loneliness, the more valuable ideas, communication ideas, dual personality divisions, and reactionary hallucinations appear during a period of profound psychological changes. Loneliness also means boredom. Being alone is also a ritual of loneliness, a person is also lonely in the family, in the family alone is his own existence. In Psychological Science, the study of a person's personality is called individuality or differential psychology.

In personality research, the study of the nature and psychological characteristics of a person's soul is considered a complex problem, and special attention is paid to the disclosure of the development of his personal qualities, individual processes and characteristics. Other characteristic features of the individual are temperament and character, the identification of the ability of the individual, which is considered an important problem that occupies a special place in science. Loneliness is no one, idleness. It is also known that loneliness is one and the same thing, a little bit, a marriage. According to the popular concept-concept, loneliness is a human-humanistic feeling that tolerates difficulties and sympathizes with their existence. He had to help her as much as he could (Lucas, 2019: 241).

In addition, according to recent medical research, the problem of loneliness affects not only the psycho-emotional state, but also the physical health of a person, namely: it provokes the development of serious diseases, the spread of which is currently taking on a massive character.

Scientific research methodology

The methodological basis of the research of this article is the dialectical method, as well as philosophical and general scientific principles of cognition, such as the principle of universal connection of phenomena, the principle of determinism, the principle of development, the principle of reflection, the principle of representation, the principle of unity of the world.

Theoretical analysis and synthesis in the study and generalization of literary sources, in the development of the concept of research; in the justification of the methodology for creating didactic means

of designing computer courses; methods of expert assessments, questionnaires, interviews during the identification of pedagogical features of a textbook for teaching computer courses.

Main part

Although this mysterious and multifaceted phenomenon has existed for a long time, the attitude towards it is different. Some tend to perceive it unambiguously as a negative phenomenon, evil, while others say that loneliness is the norm for a person, it has many benefits. However, Kazakhs hate loneliness, because "Loneliness suits only God", "The name of the only one does not come out, the dust does not come out", "Until you find a way to walk alone, get lost with many", etc. (Turan, 2018: 1714).

But there are also those who consider loneliness a boon. They say that every person voluntarily needs to be alone for a while and immerse himself in thought. In this way, the desire for solitude can also be a kind of desire for isolation and individualization from others.

And the third point of view is that loneliness is a part of human existence, and not every person can avoid it, whether he wants it or not. We were born alone, we die alone, you need to give in to this, it is impossible to find complete harmony even with the person closest to you. You should not put the burden of personal pain on someone else, you are obliged to bear it only yourself.

In fact, as you rise to spiritual heights, there are fewer and fewer people on the side of a person who understands himself. It would seem that such a phenomenon should be called laziness, individuality, rather than loneliness. Obviously, individuality is also a form of loneliness, but it happens mainly at the discretion of that person himself, and he can get pleasure, inspiration from it (Smilowitz, 2023: 140).

In any era, people born out of their environment were saints, geniuses, thinkers, famous scientists, etc. For a genius person, isolation from his surroundings, desolation from his surroundings, being alone is one of the conditions for spiritual perfection, self – improvement, the full realization of all abilities in himself. All the discoveries that have led human society forward were born in a moment of inspiration when the person who invented it was left alone and thought in comfort. "Science did not come for long, it spread immediately" (Abay). To do this, he renounces everyday life, some of its curiosities (which are considered interesting for normal people), and lives a life that combines existence with

loneliness. The link of his relationship with the environment, a connecting phenomenon with people, life-works, scientific novelty, the result of his work. Therefore, a wise person, even if he is alone, lives as one with the whole person with the same essence, serves humanity.

"Who am I? What am I there for? Who do I live for? ». A person can ask himself these questions only when he is alone, and for this a person needs to reach a certain spiritual level (Mijuskovic 2015: 140).

The problem of human life, the mystery and mysticism of life, the vision of all mankind from the other side of their "I" is the subject of those born alone. The phenomenon of loneliness in such a philosophical context is a way to look into one's inner world, to find oneself, to recognize oneself. This is basically a necessary and important quality for perfect people, a measure of inner freedom. The loneliness of a gifted person energizes creativity, has a beneficial effect on the relationship with the surrounding world. In general, representatives of transcendentalism support the idea of intellectual isolation, approve of the choice of loneliness to activate the creative forces of the individual.

Genius people become a person through frequent experiences of the moment of loneliness, its unique, unique qualities develop.

This is a sign of spiritual depth. The desire to rise from one's own physical nature, for example, asceticism – to rise above one's bodily needs, not to bow to penalty – is a manifestation of spiritual growth.

This is especially common in religious practice, for example, it is known that Khoja Ahmed Yassawi sought the meaning of life in spiritual purity and true values, restraining lust. He chose spaciousness to achieve a deep understanding of his human worth and the status of rationality and perfection (Krueger, 2023: 174).

Thus, the ability of a person to communicate with himself, to correctly perceive loneliness is conscious, perfect isolation and this is a characteristic feature of the personality. It makes sense for a person who has become a person to stay with himself, communicate with him, he is completely free from fear, even his soul feels comfort from loneliness. This is his volitional desire. And if being alone leads to fear, internal contradictions, then the fact that such a person is alone is dangerous for himself.

Those who run away from loneliness and give in to cheap, false curiosities – alcohol, gambling, lust, etc. – also fall out of this line. People who are afraid

to be alone with their thoughts are looking for entertainment to escape from loneliness. Pascal says that even war, adventures, are not created by people in order to achieve a certain goal, this is a sign of self-escape. Also, many of those who commit suicide are people suffering from the disease of social loneliness (Balapashev, 2023: 30).

Some people feel that they are unique, that they value themselves highly, that they have created their talents in their minds, and that they are deliberately separated from the other world. Such people are arrogant and arrogant, devoid of feelings of love, love, compassion. He has a meekness, hypocrisy, he does not understand people with an ordinary family-hearth, a lot of friends, he is jealous of them from the inside, but he does not recognize them from the outside. Such loneliness means that a person does not fully understand his place in this world and the meaning of his life, cannot come into harmony with the world around him. Of course, each person has the right to independently choose his actions, he is responsible for his own choice. However, isolation, voluntary escape from relationships with other people, often focusing only on one's own personality, narcissism is a manifestation of a socio – psychological disease, the transformation of loneliness into anomie.

Sometimes it is common to say "I am not alone", to deceive oneself, to live with illusions. And this can also occur as a defense mechanism against childhood bullying and discrimination. His treatment is to admit that you are left alone, try to correct your behavior, relationship with the surrounding, learn common qualities and get used to living together in a group. A person who cannot assimilate into a group agrees to live a secluded life, choosing loneliness and, consequently, freedom. However, even now, given the fact that every person has a unique and unrepeatable soul, there are those who understand too late that living together, starting a family, sitting in old age in the company of children and grandchildren, being close friends, is happiness (Sheikholeslami, 2012: 28).

Results and discussion

Loneliness is a problem that, after the post-industrial period, has come to the fore as a social disease and has become a difficult problem to overcome, which has acquired a complex character with the development of technology. Loneliness is characterized as a disease that negatively affects human health, comfortable life, life expectancy, as well as

the growth and prosperity of society as a whole. Loneliness is not alien to a person, but a feeling inherent in a person. However, with the biological age of a person, there is a time when it progresses. At the same time, when loneliness becomes a disease that deepens not only with the age of a person, but where dramatic changes occur rapidly, that is, leading to a crisis in society as a whole, like an epidemic of obesity (Muhammad, 2023: 45).

Taking this into account, scientists from the University of California School of Medicine conducted a special study in this area, thoroughly analyzing and studying the psychological and environmental factors that cause feelings of loneliness, which increase and subside with age. Loneliness today is a social disease that is not inferior in its negative impact on human health to environmental and economic factors. In the course of the study, scientists conducted a survey of 2,843 American citizens aged 20-69 in the format of online. With the help of the data obtained as a result of the survey, a map was created that shows when a person feels most acute loneliness. As it turned out, people on the other side of the 20-year-old suffered from loneliness. And those around 60 years have suffered less from this feeling.

According to the conclusion of scientists on the basis of this study, the absence of a partner or friend in the deepening of loneliness in people of all ages, as well as the violation of the solar regime, came to the fore as factors of permanent influence. And youth social inequality, etc. it was known that from stress or some kind of pressure on the factors, you can go into a cage of loneliness. Among those over the age of 40, there are many people who feel lonely because of their health problems, as well as when their children grow up or grow up and move away from themselves. Scientists, based on the map they have created, prefer to develop strategies to combat the factors that cause loneliness (Tietjen, 2021: 75).

Such an attitude to loneliness is combined with philosophical reflections. Let's say the science of philosophy delves into the origins of the feeling of loneliness, into its deep-rooted existential and spiritual foundations. Four of its dimensions, images are displayed here: cosmic, cultural, social, interpersonal loneliness.

Cosmic loneliness is a spiritual state in which a person feels alienation from the world, from the universe, from nature, is disturbed by thoughts about the non-realization of his "life program", about his neglect by society, about not leaving his mark.

Cultural loneliness is the lack of support from the surrounding people of the values, ideals, ideas

of the individual about the specific cultural environment in which he lives. Or inability to get along with the environment, people. It can be caused by migration from other sides, changes in society (revolutions, reforms), conflicts between fathers and children, the struggle between old and new. At the same time, the rapid development of the intellectual level of the individual, the superiority of others, and thus the inability to communicate with loved ones also affects (Martin Eden syndrome).

Social loneliness is when a person feels left out of some group, or unable to join a group. For example, quitting, retiring, leaving the team, being persecuted, rejected by the new environment, etc.

The harmful consequences of facing social loneliness prevail. A person who is left out of society feels abandoned, abandoned, forgotten, left without a portion, lost, unnecessary. It's a very painful feeling. Loss or complete absence of contact with loved ones, constant feeling of awkwardness, a state in the midst of rejection of the past and rejection of the future, uncertainty of the coming day. When you feel useless to anyone, thoughts of the worthlessness of your life accompany you, such feelings lead to yellow anxiety. According to the researchers, people who find themselves in isolation from their environment have a weakened immune system, which accelerates negative changes in the body, and a sick person comes to them. The longer isolation lasts, the stronger the health effects (Ishanov, 2019: 170).

According to research conducted by psychologists, the feeling of loneliness in a person forces the brain to work in a different way, the electrical activity of the brain flares up, it resembles a person who is in a video extreme situation, moment by moment waiting for danger from his surroundings. They even live near the danger of death. After all, a person who is separated from his loved ones subconsciously feels threatened by society and defends himself from it, everyone around him looks alien and hostile. This is an example of how a person experiences loneliness subjectively. Loneliness dominates his mind, pushes him to see danger everywhere and strengthens the mechanism of self-preservation. For this reason, scientists believe that people who are faced with social loneliness should try to reconsider their behavior and attitude towards other people. If such a condition lasts for a long time, it is more likely to lead to neurosis (Schirmer, 2015: 15).

The next type of the phenomenon of loneliness in the philosophical sense is interpersonal loneliness – the feeling that a person has a lack of spiritual connection with another real, only and unique person

(relative, friend, loved one) or has lost it. This is a feeling accompanied by deep psychological stress, the scourge of irreparable regret. A widowhood or an unfriendly mood after a divorce. There are even those who experience loneliness in the same family, even if they live together.

In this context, psychologist scientists point to two types of loneliness:

1) emotional-lack of intimacy of the soul, life outside of love and marital relationships;

2) social – lack of significant friendship, partnership ties and any sense of commonality for the individual.

In modern society, many women and men who have gone beyond the life of spouses are forced to live alone due to the fact that they do not find, meet or lose their equal, companion. A common conclusion for both versions is that loneliness occurs as a result of the individual's lack of interaction with other people.

In the first type, the need for a specific person (man or woman), the inability to find a reliable partner in human relations, the failure to fulfill dreams; in the 2nd-the lack of an accessible environment for social relations, the need for people with the same interests, goals-interests.

Human loneliness is a problem that concerns the meaning of human existence, its purpose and essence. This question is very popular among the problems of philosophy. This question has been considered by many philosophers. Here you can name such personalities as Aristotle, B. Pascal, F. Kafka, K.G. Jung, A. Schopenhauer, F. Nietzsche, E. Fromm. In the works of Camus, Sartre, Husserl, Heidegger and others, human loneliness occupies one of the leading places. The Russian scientist N.A. Berdyaev pays great attention to the phenomenon of loneliness in his research.

Fiction is also rich in reflections on loneliness, alienation. It is appropriate to recall the works of M.Y. Lermontov, F.M. Dostoevsky, D. Defoe, J. London, and the list can be continued for a long time. But the theme of loneliness is not so diverse in philosophical literature. The theme of loneliness is not present in the works of writers of all eras. It became especially popular in the XX century. N.A. Berdyaev considered it appropriate to call it the main problem of the human personality and the philosophy of human existence (Horowski, 2020: 89).

In most cases, loneliness is perceived as a problem. But maybe people are trying to avoid loneliness in vain? Maybe in our age loneliness is just a medicine for a person, and not a disease? In order

to answer these questions, it is necessary first of all to find out what different researchers and thinkers of different eras have written about the problem of loneliness.

Loneliness haunts a person throughout the entire historical process. It is such a philosophical problem, the meaning of which seems to be clear to ordinary consciousness. However, this is an erroneous opinion, since the problem of loneliness hides deep philosophical contradictions (Costache, 2013: 135).

The state of loneliness cannot arise just like that. This requires factors. One of these factors is the peculiarity of the age period. This problem affects teenagers most acutely. It is during this period that identity and self-esteem crises occur. Another factor is a person's personal qualities (self-esteem). There are also social factors (social rejection, lack of communication, etc.) and factors related to family.

The XX century brought many new things to the human world. These are both new technologies and new ideas. And it is not surprising that in this variety of everything new, a person is often lost. People find themselves caught up in too much of a whirlpool of information (Folker, 2020: 23).

Conclusion

However, loneliness can be considered not only because of human activity, human existence, but also as a kind of internal constant that has always been present in a person. And it turns out that it is possible to put an equal sign between such concepts of human existence as "freedom", "choice" and "loneliness". According to the same Sartre, our choice cannot be justified by anything, neither by God nor by morality: "Even if God existed, it would not change anything" (Mcfadden, 2008: 80).

One way or another, loneliness is a phenomenon that is characteristic of all people, but has completely different manifestations. After all, it is impossible to talk in one context about loneliness, for example, a prisoner who is forced to be alone (in solitary confinement) and a person who voluntarily renounced people, who chose his own path. A person will not commit a crime on purpose, just for the sake of being imprisoned in a solitary cell, so that he thinks about the meaning of his life there (although it can be assumed that prison institutions have such an implicit function as the fact that through the imprisonment of a person, he is forced to think, rethink his existence) (Power, 2018: 220).

These are two completely different manifestations of loneliness in life. But, despite the fact that

loneliness is a natural phenomenon for absolutely every person, we, almost all people, are terrified of it, afraid to be alone. It is very important for us to be in society, to be aware of ourselves as a part of society. But, sometimes, this desire leads to such a concept as a "lonely crowd". Being in a crowd is easy. This is how a person feels part of the whole organism. But, if you think about it, it appears to be an insignificant speck of this organism (Tiwari, 2013: 157).

Why are we so offended when the definition of "herd" is applied to us? Probably because if we follow the crowd, then in the end many people somehow realize that it was all thoughtless, unconsciously. But human nature is so contradictory that even realizing our huge dependence on the so-called "herd", we still can't without the crowd. Probably, everyone noticed how good and easy it is to think alone. It is impossible to hear your own inner voice in a crowd. The crowd suppresses the personality. But as soon as a person separates himself from the crowd, a thinker, a creator wakes up in him immediately, a personality wakes up in him. Only alone with yourself is there an opportunity to think about fundamental issues. And if a person is sure that he will be better able to do it surrounded by people,

acquaintances, then this is just a search for an opportunity to shift his responsibility onto someone else's shoulders. But in this case, it is again important not to confuse such definitions as "loneliness" and "solitude".

There is no doubt that the phenomenon of loneliness depends on the personal qualities and mental states of a person. However, it is impossible to deny the influence of society, of what stage of development this society is at on the process of loneliness.

It makes no sense for people who work and earn only for themselves to enter into a relationship with anyone. The free market now focuses mainly on single people. This can be seen in advertising: the target audience is singles (mostly single women). It is quite clear that it is profitable. According to some studies, single people spend many times more than married people. And from this we can conclude that divorces are also part of this system. In this case, the divorce process becomes profitable.

But how to avoid loneliness in our age? How not to become a person who has fallen under the influence of the so-called "propaganda" of loneliness? Perhaps the main solution to this problem is to unite people. In addition, it is necessary to start families and soberly assess the impact of various spheres of advertising and media, etc.

References

- Balapashev, Beken & Tursynbayeva, Aigul & Zhangaliyeva, Ainur (2023) The actualization of loneliness in modern philosophy. *Trans/Form/Ação*. 46. 25-42. 10.1590/0101-3173.2023. v46n4.p25.
- Costache, Adrian (2013) On solitude and loneliness in hermeneutical philosophy. *Meta: Research in Hermeneutics, Phenomenology and Practical Philosophy*. 5. 130-149.
- Folker, Anna & Lauridsen, Sigurd & Hegelund, Emilie & Wimmelmann, Cathrine & Flensburg-Madsen, Trine (2020) Does meaning protect against loneliness? Exploring empirical studies and theory. *Health promotion international*. 36. 10.1093/heapro/daa081.
- Horowski, Jarosław (2020) Education for Loneliness as a Consequence of Moral Decision-Making: An Issue of Moral Virtues. *Studies in Philosophy and Education*. 39. 10.1007/s11217-020-09728-7.
- Ishanov, Sergei & Osin, Evgeny (2019) Naedine s samim soboj: Uedinenie i bezlyudnost'. *Chelovek [Alone with oneself: Solitude and Loneliness. Chelovek.]* 30. 164-183. 10.31857/S023620070005386-1. (in Russian)
- Krueger, Joel & Osler, Lucy & Roberts, Tom (2023) Loneliness and Absence in Psychopathology. *Topoi*. 10.1007/s11245-023-09916-3.
- Lucas, Sarah (2019) Loneliness and appearance: Toward a concept of ontological agency. *European Journal of Philosophy*. 27. 10.1111/ejop.12432.
- McFadden, Susan (2008) The "Persistent Problems" in the Psychology of Religion and Aging: A View of the Past and a Look to the Future. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*. 77-94. 10.1080/15528030801922020.
- Mijuskovic, Ben (2015) *Feeling Lonesome: The Philosophy and Psychology of Loneliness* ISBN 978-1-4408--9 Praeger 2015.
- Muhammad, T. & Pai, Manacy & Kalangandan, Afsal & Saravanakumar, Priya & Irshad, C V. (2023) The association between loneliness and life satisfaction: examining spirituality, religiosity, and religious participation as moderators. *BMC Geriatrics*. 23. 10.1186/s12877-023-04017-7.
- Power, Joanna & Dolezal, Luna & Kee, Frank & Lawlor, Brian (2018) Conceptualizing Loneliness in Health Research: Philosophical and Psychological Ways Forward. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*. 38. 219-234. 10.1037/teo0000099.
- Schirmer, Werner & Michailakis, Dimitris (2015) Loneliness among older people as a social problem: the perspectives of medicine, religion and economy. *Ageing and Society*. -1. 1-21. 10.1017/S0144686X15000999.

Sheikholeslami, Farzaneh & Masole, S.R. & Rafati, P. & esmaeili Vardanjani, Ali & Yazdanipour, Mohammad & Khodadadi, Navid (2012) The relationship between the religious beliefs and the feeling of loneliness in elderly. *Indian Journal of Science and Technology*. 5. 2411-2416. 10.17485/ijst/2012/v5i3.37.

Smilowitz, Mark (2023) The Lonely Man of Faith as Halakhic Philosophy. *Tradition – A Journal of Orthodox Jewish Thought*. 55. 138-175. 10.54469/HNM6DD4SB.

Sobol, Lydia (2023) Comment on “The actualization of loneliness in modern philosophy”. *Trans/Form/Ação*. 46. 43-48. 10.1590/0101-3173.2023. v 46n4.p43.

Tietjen, Ruth & Furtak, Rick (2021) Loneliness, Love, and the Limits of Language. *The Southern Journal of Philosophy*. 59. 10.1111/sjp.12431.

Tiwari, Sarvada (2013) Loneliness: A disease? *Indian journal of psychiatry*. 55. 320-2. 10.4103/0019-5545.120536.

Turan, Yahya (2018) Coping with Loneliness Loneliness, Religious Coping, Religiosity, Life Satisfaction and Social Media Usage. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. 22. 1711-1745. 10.18505/cuid.

М. Исахан* , Н. Арыстанбекұлы , А. Сатыбалдиева

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: alash-ordabasi@mail.ru

ҚР ДІНИ ОҢАЛТУ ЖҰМЫСЫНА ЖАУАПТЫ МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МІНДЕТТЕМЕЛЕРІ

Мақалада ҚР тәуелсіздік жылдарындағы діни ахуалдың күшеюі, дін мәселелерін реттеудегі құқықтық актілердің қабылдануы, дін мәселелеріне жауапты органдардың құрылуы және олардың қүзіретіндегі міндеттемелер сөз болады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін діни еркіндікті паш етті. Алайда, сол діни еркіндіктен туындайтын мәселелерді реттеуге дайын болмай шықты. Одан туындаған проблемалар қоғамның тыныштығын бұза бастады. Тіпті, базбір діни радикалды ағымдар мемлекеттің конситуциялық құрылысына да қауіп төндірді. Күн тәртібінде тұрған аталған мәселелерді шешу үшін мемлекеттік басқару құрылымында жаңа комитеттер мен басқармалар және орталықтар құрылды. Кейбір құқық қорғау органдарынан жаңа штаттар ашылды. Діни мәселелерді тиімді реттеу үшін мемлекет механизміндегі мекемелердің жұмысын үйлестіру керек болды. Сонымен қатар туындап отырған діни қауіптердің алдын алу үшін тиісті мекемелердің функционалдық міндеттемелерін соған сай нақтылаудың қажеттігі туындады. Атап айтар болсақ, ол – діни әдебиеттер мен заттарға сараптама жасау, деструктивті діни ағым өкілдерін райынан қайтару, оларға түсіндірме жұмысын жүргізу, радикалсыздандыру, қоғамға қайта бейімдеу, жалпы қоғамның діни сауаттылығын арттыру, діни білім берудің сатылы жүйесін қалыптастыру секілді қызметтік міндеттемелер еді. Яғни, Қазақстан билігі өзінің 30 жылдан астам тәжірибесінде діни мәселелерді реттеудің отандық үлгісін қалыптастырғандығы жан-жақты талқыланады.

Түйін сөздер: дін, құқық, заң, профилактика, реабилитация, дерадикализация, пробация.

M. Issakhan*, N. Arystanbekuly, A. Satybaldiyeva

Egyptian University Islamic Culture Nur Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: alash-ordabasi@mail.ru

Creation of institutions responsible for religious rehabilitation of the Republic of Kazakhstan and their functional duties

The article deals with the complexity of the religious situation during the years of independence of the Republic of Kazakhstan, the adoption of legal acts to regulate religious issues, the creation of bodies responsible for religious issues, and their responsibilities. After gaining independence, Kazakhstan demonstrated religious freedom. However, he was not ready to deal with the problems associated with this religious freedom. The problems he caused began to disturb the peace of society. Even some religious radical movements threatened the constitutional structure of the state. New committees, departments and centers have been created in the structure of state administration to address these issues on the agenda. New states were opened from some law enforcement agencies. For the effective regulation of religious issues, it was necessary to coordinate the work of institutions in the state mechanism. And in order to prevent emerging religious threats, it became necessary to appropriately clarify the functional responsibilities of the relevant institutions. In particular, conducting an examination of religious literature and objects, making excuses for representatives of destructive religious movements, conducting explanatory work with them, de-radicalization, readaptation in society, increasing religious literacy of the general public, the formation of a stepped system of religious education. That is, the fact that the authorities of Kazakhstan, over their more than 30 years of experience, have formed a domestic model for regulating religious issues is widely discussed.

Key words: religion, law, prevention, rehabilitation, de-radicalization, probation.

М. Исахан*, Н. Арыстанбекулы, А. Сатыбалдиева

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: alash-ordabasi@mail.ru

Создание учреждений, ответственных за религиозную реабилитацию Республики Казахстан, и их функциональные обязанности

В статье говорится об укреплении религиозной ситуации в годы независимости Республики Казахстан, принятии правовых актов по регулированию вопросов религии, создании органов ответственных за вопросы религии и их обязанностях. После обретения независимости Казахстан продемонстрировал религиозную свободу. Однако он не был готов решать проблемы связанные с этой религиозной свободой. Вызванные им проблемы стали нарушать покой общества. Даже некоторые религиозные радикальные течения угрожали конституционному устройству государства. Для решения указанных вопросов повестки дня в структуре государственного управления созданы новые комитеты, отделы и центры. Были открыты новые штаты от некоторых правоохранительных органов. Для эффективного регулирования религиозных вопросов необходимо было координировать работу институтов в государственном механизме. Наряду с этим для предотвращения возникающих религиозных угроз возникла необходимость в соответствующем уточнении функциональных обязанностей соответствующих институтов. В частности, проведение экспертизы религиозной литературы и предметов, отговорку представителей деструктивных религиозных течений, проведение разъяснительной работы с ними, дерадикализацию, реадaptацию в обществе, повышение религиозной грамотности широких слоев общества, формирование ступенчатая система религиозного образования. То есть широко обсуждается тот факт, что власти Казахстана за свой более чем 30-летний опыт сформировали отечественную модель регулирования религиозных вопросов.

Ключевые слова: религия, закон, право, профилактика, реабилитация, дерадикализация, пробация.

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан қоғамында өзгеріске ұшыраған салалардың бірі – дін саласы екені баршаға аян. Оған себеп – тәуелсіздік ала салып 1992 жылы қаңтардың 15 күні Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңды қабылдап, дін еркіндігін жариялады (Қазақстан Республикасының Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы заңы, 1992). Аталған заңнамада шетелдік діни миссионерлердің де діни қызмет жасауына құқықтық тұрғыдан мүмкіндік қарастырылғандықтан, Қазақстанға алыс-жақын елдерден діни миссионерлер ағылып келе бастады (Байтенова және т.б., 2010: 320). Негізінде демократиялық елдердегі қалыпты деп саналатын әртүрлі діни түсініктер (плюрализм) Кеңестік әміршіл-әкімшіл жүйені бастан кешірген Қазақстан (Қозыбақова, 2011: 181) қоғамына мүлде таңсық еді. Дін еркіндігінен туындаған діни қарама-қайшы түсініктер едәуір өзгеріс әкеле бастады. Әсіресе, Қазақстан қоғамындағы дәстүрлі отбасы институты жапа шекті (Чунгулова, 2014: 94). Елдегі діни ахуал 2000-шы жылдардан кейін тіптен күрделене түсті (Чунгулова,

2014: 32). Осыны қаперге алған Қазақстан билігі діни ахуалды мемлекеттік бақылауда ұстау үшін діни мәселелерге назар аудара бастады.

Қазақстан билігі 2000 жылдан бастап Үкімет жанында консультациялық-кеңестік орган – Діни бірлестіктермен байланыс жөніндегі Кеңес жұмысын атқарды. Ал, оның тұрақты хатшылығы үкімет кеңесінің құрылымдық бөлімшесі болып табылды (Чунгулова, 2014: 44). Алайда, аталған хатшылықтың құзіреті шектеулі болды. Тек діни ахуалға мониторинг жасаумен шұғылданды.

Қазақстан Үкіметі 2006 жылы діни мәселелерді бақылауда ұстаушы Дін істері комитетін құрды (Дін істері комитетінің маңызы мен тарихы, 2021). Алғашқыда, жаңадан құрылған ведомство жөнінде мамандар арасында пікірталас көп өрбіді. Ата Заң бойынша Қазақстан Республикасы өзін зайырлы мемлекет деп атағандықтан, мемлекеттің діни бірлестіктердің ісіне араласуы қаншалықты заңды деген сыни пікірлер басым еді. Алайда, мемлекет пен қоғам қауіпсіздігі алға шығарылғандықтан, аталған ведомство Әділет министрлігінің құрамында заңды тіркелген діни бірлестіктер мен тіркелмеген діни ағымдардың қызметіне бақылау жүргізуді іске асыра бастады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақстан Республикасының дін мәселелерін реттеудегі әу бастағы ұстанымы дін насихатына шектеу қоймайтын классикалық зайырлылық болғандықтан (Қожамбеков, 2016: 336), сондай-ақ, 1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңның негізгі құқықтық әлеуеті әлі де сақталынғандықтан, 2006 жылы құрылған Дін істері комитетінің жат діни ағымдардың қаупін сейілтуге толыққанды құзіретті бола алмады. Десе де, Дін істері комитеті елдегі діни ахуалды бақылаусыз қалдырған жоқ. Елдегі діни бірлестіктерді есепке алып, діни әдебиеттерге дінтанулық сараптама жүргізуді жүзеге асырып, дін ахуалға жүйелі түрде қадағалау жүргізді. Қазақстан қоғамындағы діни ахуал күннен күнге күшейе түскендіктен, мамандар тарапынан діни мәселелерді реттейтін жаңа заң қабылдау және дербес мемлекеттік ведомство құру жөнінде бастамалар көтерілді. Қазақстанда 2011 жылдары бірнеше терактілердің орын алуы (Мұханова, 2019), Қазақстан билігінің бұл мәселеге немкетті қарамауына түрткі болды. Сөйтіп, Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 18 мамырдағы № 84 Жарлығымен Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігі (Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігі туралы, 2011) құрылды. Және оның Алматы және Астана, сондай-ақ, облыс әкімшіліктерінен аумақтық бөлімдері ашылды. Бұл, мемлекет құрылымына енгізілген үлкен жаңалық еді. Себебі, зайырлы мемлекеттердің басым көпшілігінде діни ахуалды реттеу ісі әкімшілік органдардың функциясына кіре бермейді. Жаңа мемлекеттік органдар құрылған соң, мемлекет механизмінде оларға қойылатын жаңа құқықтық міндеттемелер туындады.

Тақырыпқа қатысты Қазақстан Республикасында қабылданған заңнамалар мен мамандар тарапынан көрсетілген деректерді негізге алып, ғылыми мақалада көздегенімізге қол жеткізу үшін мынадай мақсат-міндеттерді негізге алдық:

– Қазақстан Республикасында алғаш қабылданған дін туралы заңнаманың тарихнамасы мен өзектілігін нақтылап, оның құқықтық мәніне көз жеткізу;

– Тәуелсіздік алған жылдардағы Қазақстандағы діни ахуалдың өзгерістерге ұшырауына түрткі болған саяси-құқықтық алғышарттарды айқындау;

– Қазақстан Республикасындағы 2000 жылдардан кейінгі күрделенген діни ахуалды реттеу үшін Үкімет құрамынан дінге жауапты комитеттің құрылуының өзектілігін саралау;

– Діни ахуалды одан арықарай тиімді реттеу үшін дербес Дін істері агенттігі және оның аумақтардағы Дін істері басқармаларының ашылуының қажеттілігін зерделеу;

– Дін істері басқармаларының жанынан Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының құрылуының алғышарттары және олардың құзіреттілігін талдау;

– Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының діни оңалту жұмысын атқарудағы өкілеттіліктерін жетілдіру ісіндегі бағыттарын айқындау;

– «Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының діни оңалту жұмысын жүргізудегі профилактика, реоблитация, дерадикализация, пробация сатыларындағы міндеттемелерін саралау;

– Діни радикализмді тудырушы әлеуметтік, психологиялық, саяси-құқықтық және діни факторларды жан-жақты зерделеп, олардың алдын алудың негіздері жөнінде ғылыми байлам жасау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін әлеуметтік құбылыстарды танып білудің диалектикалық әдісі, жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы талдау, логикалық және теориялық, тарихи әдіс, кезеңдендіру, талдау-саралау, статистикалық сараптау әдістері құрайды.

Негізгі бөлім

Қазақстанда діни ахуалға Дін істері агенттігі болғанымен, өңірлердегі діни ахуалды бақылауда ұстауды облыс және оғани теңестірілген әкімшіліктер құрамынан Дін істері басқармалары арқылы жүзеге асырды. Мұндай басқармалар 2014 жылдан бастап барлық облыс және оған теңестірілген әкімшілік құрамынан ашылды («Ақтөбе облысының дін істері басқармасы» мемлекеттік мекемесінің Ережесін бекіту туралы, 2016). Аталған басқарманың құзырына дінге қатысты көптеген өкілеттіліктер берілді. Мысалы, азаматтардың діни сенім бостандығы құқықтарын және діни бірлестіктермен өзара іс-қимылды қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру, азаматтардың діни сенім бостандығы құқықтарын іске асы-

ру және діни бірлестіктердің, аз құрамды діни топтардың және миссионерлердің қызметі саласында елімізде болып жатқан үдерістерді жан-жақты және шынайы зерделеу, қорытындылау және талдау, өңірдегі діни ахуалды зерделеу және талдау, облыстың терроризмге қарсы комиссиясы аппаратының қызметін ұйымдастыру, өз құзыретіне жататын мәселелер бойынша жергілікті деңгейде түсіндіру жұмыстарын жүргізу т.б. өкілеттіліктерге ие болды («Павлодар облысының дін істері басқармасы» мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы, 2016).

Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013 – 2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама қабылданды (Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама туралы, 2013). Аталған бағдарламада діни экстремизм мен терроризм идеологиясынан зардап шеккен немесе радикалдық идеологияның ықпалына түскен адамдарды оңалту жөніндегі орталықтардың құрылатыны айтылды. Негізінде, пилоттық жоба ретінде ОҚО әкімдігінің 2011 жылғы 4 қазандағы № 229 қаулысымен Ішкі саясат басқармасының жанынан «Әлеуметтік бастамалар орталығы» мемлекеттік мекемесі құрылып (ОҚО ішкі саясат басқармасының ӘБО МКМ, 2011), бұл мекеме аталған әкімшілік аумақта діни оңалту жұмысын жүзеге асыра бастаған болатын. Кейін барлық облыс әкімшіліктеріндегі Дін істері басқармалары жанынан діни оңалту ісін жүзеге асыратын осындай мекемелер құрылды («Дін мәселелерін зерттеу орталығы», ЖШС құру туралы, 2022)

Мемлекеттік мекемелерден тыс тендер жариялау арқылы діни оңалту жұмысын жеке қоғамдық ұйымдарда атқаруға да мүмкіндік қарастырылды. Олардың ішінде кейбір үкіметтік емес ұйымдар діни радикалданған азаматтармен оңалту жұмысын жүргізуде белсенділік танытты. Мысалы, «Айна» қоғамдық пікір орталығы» ҚҚ (Ақтау қ.), «Жарық» ақпараттық-консультациялық орталық» жеке мекемесі (Ақтөбе қ.), Қостанай облысының «Деструктивті және діни ағымдардан жапа шеккендерге көмек көрсету орталығы» ҚҚ (Қостанай қ.), «Машықтанушы психологтар қауымдастығы» ҚҰ (Қостанай қ.), «Сана» дінтану ақпараттық-консультациялық орталығы» ҚҰ (Көкшетау қ.), «Дінтану-психология-құқықтық консультация-

лық орталығы» ҚҰ (Қарағанды қ.), «Деструктивтік секталардан жапа шеккендерге «Виктория» әлеуметтік-психологиялық және құқықтық көмек Орталығы (Қарағанды қ.), «Адал» АҚҰ (Павлодар қ.), «Прозрение-Көз жету» ҚҰ (Петропавл қ.), «Алматы облысы деструктивтік діни ағымдардан жапа шеккендерге көмек көрсету Орталығы» ҚҚ (Талдықорған қ.), «Болашақ» ҚҰ (Тараз қ.), «Жайық» деструктивтік діни ағымдардан жапа шеккендерге көмек көрсету Орталығы (Орал қ.), «Бірлік» ҚҰ (Өскемен қ.), «Нұр-Мұра» ҚҰ (Шымкент қ.), «АРЕАЛ» дін мәселелері жөніндегі ақпараттық қор» Қоғамдық ұйымы», «Томирис» ҮЕҰ орталығы, «Үміт» дағдарыс орталығы, «Ықтияр» ҚҰ сияқты қорлар мен орталықтар діни қауіптің алдын алу мен салдарын жоюда белсенді еңбек етті (Исахан, 2021: 52)

Қазақстан Республикасында діни оңалту жұмысын жүргізетін үкіметтік мекемелер және үкіметтік емес ұйымдар құрылып, олар өз жұмысын бастағанмен, бұрын-соңды діни тәжірибесі болмағандықтан, алғашқыда көптеген мәселелер жүйеге түсе қоймады. Діни экстремизм және радикализммен нақты тәжірибеде жүзбе-жүз күресіп жүрген сарапшы-мамандар мәселенің түпкі себептерін емес, көбіне көп салдарын жоюға күш жұмсады. Діни қауіпсіздік мәселесімен шұғылданатын мемлекеттік мекемелер негізінен реабилитациялық және дерадикализациялық бағытта жұмыс істеді. Бірақ, Қазақстан тәжірибесінде аталмыш мемлекеттік органдар діни экстремизм мен радикализмнің көбінесе салдарымен күресіп, олардың қоғамға келтірген зияндарының орнын толтыруға ғана басымдық берді (Исахан, Сатыбалдиева, 2021: 25).

Шынтуайтында, діни экстремизм мен радикализм мәселесінің қауіпін сейілту үшін салдарымен бірге оның түпкі себептерін жоюға мән берілуі керек болатын. Ал, түпкі себептерін қандай қоғамдық факторлар құрайды? Діни экстремизм мен радикализмнің салдарына басымдық берместен бұрын, осы мәселелерге де жіті назар аударылуы қажет еді. Өйткені, діни экстремизм мен радикализмге итермелейтін себептерді анықтау арқылы мәселенің түпкі сырын білуге болады. Ол үшін алдымен діни экстремизм және радикализмнің шығу тегі мен оған итермелейтін факторларды анықтау қажет-тін.

Жалпы, діни экстремизм мен радикализмге итермелейтін көптеген факторлар бар. Сарапшы-мамандар олардың бірсыпырасын төмендегіше тізбелеген:

Бірінші, психологиялық факторлар. Оған мынадай жайттарды жатқызуға болады:

- ой-өрістің дұрыс жетілмеуі;
- психикалық ауытқушылыққа ұрыну;
- отбасы бақытын сезіне алмаушылық;
- қылмыс жасап, одан арылу үшін діннен жұбаныш іздеймін деп діни радикализмге ұрыну;
- индивидтің қоғамда өз орнын таппауы;
- тағдыр тауқыметін тартып, психологиялық күйзеліске түсу;
- өштескен адамдарынан радикалды болу арқылы кек алам деп ойлау;

дінге бет бұрамын деп рационалистік пайымнан айырылып қалу (Исахан, Сатыбалдиева, 2021: 47).

Шынында да, аталған психологиялық жайттарды діни экстремизмге ұрындыратын факторлар есебіне жатқызуға болады. Себебі, қазақстандық зерттеуші, психолог Л.Шакимова еліміздегі лаңкестік әрекетке немесе оны ұйымдастыруға қатысқан тұлғалардың өмір-дерегін зерттей отырып, радикалды идеологияны ұстанушылар ішінде толық емес отбасынан шыққандар – 18%; психологиялық соққы алғандар – 39%; бас-сүйек жарақатын алғандар – 36%; түзету мекемелерінде болғандар – 32%; маскүнемдікке салынғандар – 61%; есірткіге тәуелділер – 27%; құмар ойынына салынғандар 43%-ды құрайтындығын анықтаған. Олардың ішінде осы аталған қиындықтардың бірнешеуін қатар басынан өткерген немесе ішімдік, есірткі және құмар ойындарына бірдей тәуелділікке түскен тұлғалар да кездеседі (Әбдірәсілқызы, 2015).

Екінші, әлеуметтік-экономикалық факторлар. Оның ең маңыздыларын тізіп көрсететін болсақ:

- индивидтің өмірден әділетсіздік көруі;
- қиын әлеуметтік ахуалдың (кедейшілдік) ауыртпалығын көтере алмау;
- дін ұстануды әлеуметтік-экономикалық мүддеге айналдыру;
- діни адам болып көріну арқылы өз конъюнктурасын күшейту (Исахан, Сатыбалдиева, 2021: 51).

Аталған әлеуметтік-экономикалық факторлардың нақты өмірлік тәжірибеден алыс емес екені белгілі. Себебі, Қазақстан қоғамындағы діни ахуалды зерттеушілердің алға тартқан деректерінше лаңкестік идеологияға бой ұрғандардың 52%-ының тұрақты жұмыс орны жоқ, 38%-ының тұрмыс деңгейі төмен, 52%-ын баспанасыздар құрайды. Сондай-ақ радикалды

идеологияны ұстанушылардың 48%-ы 26 мен 35 жас аралығындағылар болса, 19%-ы 25 жасқа толмаған азаматтар болып табылады (Әбдірәсілқызы, 2015).

Үшінші, саяси-құқықтық факторлар. Олардың кейбіріне тоқталар болсақ:

- елдегі саяси-құқықтық жүйемен келіспеу;
- қоғамдағы сыбайлос жемқорлықты қатаң сынға алу;
- зайырлылықты атеизммен шатастыруы;
- мемлекеттің заң шығару механизмін жокқа шығаруы (Исахан, Сатыбалдиева, 2021: 52).

Жат діни ағым өкілдерінің көпшілігінің көзқарасынша Қазақстан билігінің мемлекет пен дін арақатынасын реттеудегі зайырлылық ұстанымы шарифат негіздеріне қайшы келеді. Мысалы, мұндай пікірлер уахабилік-салафиттік ағым өкілдерінде жиі ұшырасады. Олардың діни идеялық қайнар-көзі Мұхаммед ибн Абдул Уаххабтың еңбектерінде Алланың заңымен, яғни шарифат бойынша амал етпеген, сонымен қатар зайырлылық қағидасын ұстанған мемлекет басшыларын, зайырлы қоғамда өмір сүріп, қызмет ететін азаматтардың барлығын дерлік «тағут» деп айыптап, кәпірге шығарады. Ағым мүшелері үшін «тағут» адамдардың қаны мен мал-мүлкі халал болып саналады, яғни «тағут» деп айыптаған адамдарды өлтіріп, мал-мүлкін тартып алу күнә емес деп санайды (Салих ибн Абд әл-Азиз Әлі Шейх, 2011: 160)

Төртінші, діни факторлар. Оның өзектілеріне мына жайттерді негізге алуға болады:

- дәстүрлі діни құндылықтар туралы жеткілікті мәліметтермен сусындамау;
- исламдануға еліктеушілік;
- теріс діни ағымдардың жалған идеологиясына алдану;
- белгілі-бір шейх немесе жалған уағызшыны соқыр сезіммен пір тұту;
- діндегі кейбір көп әйел алу, ғанимат (әскери олжа), хижра, жихад және т.б. құндылықтарды нәпсі мен жалған намыс тұрғысынан бағалау немесе қате түсіну;
- ислам дінін ата-бабамыздың ұстанған жолы деп ұғып, қатты діни ұстанымға бару және т.б (Исахан, Сатыбалдиева, 2021: 54).

Расында да, діни радикализмге ұрытуда белгілі бір деңгейде діни факторлардың әсер ететінін жокқа шығаруға болмайды. Мысалы, ДАИШ террористік ұйымына қосылған діни ракикалдардың басым көпшілігі діни

мәліметтерді дұрыс қайнар-көздерден алмағандықтан, сондай-ақ, тағут, күпірлік, бидғат, илхад, хижра, жихад, ғанимат, көп әйел алушылық және т.б. діни ұғымдарды бұрмалап, өз мақсаттарына сай қолдануы еді (Дін саласындағы өзекті мәселелер бойынша 20 сұрақ-жауап, 2016: 4-43). Діни ұғымдарды ислам ақиқатына сай түсінбеушілік, кез-келген адамды қателікке ұрындырады. Оның соңы діни экстремизмге әкеліп соғатыны белгілі. Сол себепті, жоғарыда аталған діни факторлар қоғамдық тәжірибедегі радикализм көрінісімен толықтай сәйкеседі.

Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының теолог-мамандарына діни экстремизм мен радикализмді тудырушы себептерді түсініп-білумен қатар жат діни ағымдардың азаматтарды өздеріне қандай айла-тәсілмен тартатынын танып-білуі де аса маңызды. Жат діни ағымдардың қауіпін зарарсыздандыру үшін олардың адамдарды арбау айла-тәсілдерін жан-жақты зерделегенде ғана, оларға қарсы тосқауыл жасай алады.

Жат діни ағымдардың басым көпшілігі өздерінің нысанасына алған адамын рухани ерітіп, балқытатын түрлі уағыз-насихат айтады. Ол үшін Құран аяттарын, Мұхаммед пайғамбардың өсиеттерін, сахабалардың өнегелерін, одан кейінгі ірі ғұламалардың тағылымдарын құрал ретінде пайдаланып бағады. Уағыз-насихаттың әсер еткеніне көз жеткізгенде, индивидті өз ыңғайына қарай тартып, діни ағымға бейімдей бастайды. Мысалы, салафи ағымының негізін салушы Ибн Тәймияның постулаттарын санасына құйып, өз идеологияларын өткізуге барын салады. Одан арықарай Ибн Баз, әл-Фаузан, әл-Усаймин, әл-Албанидің шархтарымен тұздықтап, индивидтің санасын толықтай билеп алады.

Діни радикалды топтар көпшілікті өз діни сенімдеріне тарту үшін олар өз ұстанымдарымен сәйкеспейтін мемлекет саясаты мен дәстүрлі үрдістерді ашықтан ашық сын тезіне алады. Әсіресе, зайырлы құндылықтарды кінәлайды. Оған балама ретінде өз діни ағымын насихаттайды. Негізінде, діни радикалды ағым өкілдері көбіне-көп заңды ұйым емес, топ болып құрылады. Сондықтан да, мемлекеттік органдар алғашқыда олардың қауіптілігін қаперге ала бермейді. Жат діни ағым өкілдері зайырлы жүйені діни тұрғыдан сынай отырып, өз жақтастарын қоғамнан оқшаулануға шақырады. Осылайша зайырлы құндылықтардан ұзақ, санасы тұмшаланған, жеке тұлғалардың қарасын көбейтеді.

Санасы діни радикалданған азаматтар зайырлы қоғамға ашық жауынуымен ерекшеленеді. Кейде олар өз идеологиясын насихаттау барысында әлеуметтік мәселелерді құрал етіп пайдаланады. Қоғамда орын алып жатқан теңсіздік пен сұрықсыз көріністерді хәм діни дүмшелікті өткір түрде айыптайды. Осыған орай кейде діни радикалдар батыл іс-қимылымен кейбір таяз ойлы адамдардың сүйіспеншілігіне бөленіп жатады. Оларға ерушілер үшін жат діни ағымның ұстанымы әділеттілікті қалпына келтіруші мазмұндағы діни идеология болып санала бастайды. Бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік-психологиялық күйзеліске түскен азаматтар өздерін турашыл етіп көрсеткен жат діни ағым өкілдеріне алданып жатады.

Діни радикализмді насихаттаушылардың іс-әрекеттері әдіснамалық тұрғыдан алғанда әртүрлі сипатқа ие. Оның себебі әрбір кеңістіктің діни танымы мен әлеуметтік ахуалының түрлі деңгейде болуында. Осыған қарай діни радикализм насихаттаушылары локальді ерекшеліктерді ескере отырып, өтімді әдіс-айлаларға жүгінеді. Мысалы, саяси қолдауға ие, қаржылық қоры мол жат діни ағымдардың кейбір тармақтары өз ілімдерін алдын-ала жасалған кешенді жоспар негізінде насихаттайды.

Жалпы, діни радикалды топтар өздерін ислам дінін батыл жақтаушы етіп көрсетуі арқылы, өз қатарын көбейткісі келеді. Теріс діни сенімді ұстанушыларды текағартушылық жолмен еңсеру мүмкін емес. Олардың әрқайсысына жеке-жеке соттың шешімімен құқықтық тұрғыдан тыйым салынса, жат діни ағымдардың өрісі тарылып, қатары сирейтіні күмәнсіз. Біздіңше, заңдық тұрғыда сот шешімімен тыйым салу арқылы ғана қоғамда жат діни ағымдардың үгітіне тосқауыл қойып, діни теріс ілімнің таралуына жол бермеуге болады.

Теология ғылымының анықтауынша жат ағым өкілдерінің адамдарды арбауы мынадай үш сатыдан тұрады:

Бірінші, ерітіп, балқыту;

Екінші, санасын өзгертіп, өздеріне бейімдеу;

Үшінші, өз қалыптарына салып, қатырып тастау.

Әуелі, жат ағым өкілдері нысанаға алған адамына ерітіп, балқытатын түрлі уағыз-насихат айтады. Ол үшін Құран аяттарын, Мұхаммед пайғамбардың өсиеттерін, сахабалардың өнегелерін, одан кейінгі ірі ғұламалардың тағылымдарын құрал ретінде пайдаланып бағады. Балқыды-ау дегенде ыңғайына қарай тартып,

өздеріне бейімдей бастайды. Мысалы, Ибн Тәймияның постулаттарын санасына құйып, өз идеологияларын өткізуге барын салады. Бейімделіп болды-ау дегенде өз қалыптарына салып, Ибн Баз, әл-Фаузан, әл-Усаймин, әл-Албанидің шархтарымен тұздықтап, біржолата мұз етіп, қатырып тастайды (Исахан, 2020).

Қазіргі таңда, Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтары жат діни ағымдардың қауіпін зарарсыздандыруда белгілі бір деңгейде қажетті тәжірибені жинақтап, жұмыс жүргудің нақты бағыттарын айқындады десек болады. Мысалы, Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтары өз міндеттемелері бойынша мынадай төрт бағыт бойынша жұмыс жасайды:

1. Профилактика (алдын алу);
2. Реабилитация (оңалту);
3. Дерадикализация (радикалсыздандыру);
4. Пробация (қоғамға қайта бейімдеу).

Жат діни ағымдармен күресудің алдын алу (профилактика) сатысында Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының мамандары алдын ала жасалған жоспар бойынша бекітілген өз аумақтарындағы әртүрлі аудиториялармен кездесулер өткізіп, жұртшылыққа діни экстремизм мен радикализмнің белгілерін түсіндіріп, оны насихаттаушы жат діни ағымдардың атын атап, түсін түстеп, олардан сақтанудың жолдарын жеткізеді. Әсіресе, Қазақстан Республикасында тыйым салынған 23 ұйымның қауіп-қатерін жан-жақты баяндайды.

Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының жат діни ағым өкілдерімен оңалту жұмысын жүргізуінің өз ерекшеліктері бар. Теолог-мамандар қоғамдағы қауіпті діни идеологияларды ұстанушылармен және жат діни ағымдардың жетегіне ерушілермен (өз аумақтары бойынша) теологиялық, әлеуметтік-психологиялық, саяси-құқықтық тұрғыда айықтыру жұмыстарын жүргізеді. Атап айтар болсақ, оларға кәлам, фикһ, тәпсір, хадис, исламдағы мемлекет туралы тұжырымдарды тарқатып түсіндіру арқылы асқын діни ұстанымынан қайтарып, діни оңалтуды жүзеге асырады.

Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының теолог-мамандары өздеріне тиісті аумақта діни радикалды іс-әрекеттерді жүзеге асырғаны үшін түзету мекемелерінде жазасын өтеп жатқан азаматтармен теологиялық жұмыстар жүргізеді. Оларға түзеу мекемесінің (КУИС) ішкі

ережесіне сәйкес белгіленген уақыттарда балама діни қайнар-көз ретінде дәстүрлі классикалық кітаптар оқытып, белгіленген діни пәндерді жүйелі түрде өткізеді. Осы арқылы санасы радикалданған азаматтардың діни түсініктерін түзеп, райынан қайтаруға күш салады. Әрине, дерадикализация жұмыстары түзеу мекемелерінің (жалпы қоныстандыру, жалпы режим, қатаң, ерекше түзеу мекемелері) ерекшеліктеріне қарай жүзеге асырылады.

Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтары түзеу мекемелерінде жазасын өтеп шыққан азаматтарды бостандықта қоғамдық ортаға бейімдеу үшін белгіленген мерзім ішінде оған теологиялық, әлеуметтік-психологиялық, құқықтық көмек беріп, тәрбиелеу ісін де атқарады. Бірақ, бұл жұмыс мекемелер арасындағы үйлесімділік басқарумен шешіледі. Яғни, пробация қызметіне жауапты КУИС қызметкерлері жазасын өтеп шыққан азаматтарды бақылау барысында олардан діни қауіпті белгілер байқаса, Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтарының теолог-мамандарын бейімдеу жұмысына тартады. Ал, теолог-мамандар жат діни түсініктерден сауықтырып, дәстүрлі діни ортаға бейімдеуге күш салады (Исахан, Сатыбалдиева, 2021: 56).

Сонымен қатар, Дін істері басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтары өздеріне тиесілі аумақтағы тұрғындардың діни ақпараттарды пайдалануына қатысты мониторинг жүргізеді. Тізімдегі жат діни ағым өкілдерінің әлеуметтік желілердегі парақшаларына бақылау жасайды. Діни танымдық кітаптар мен әдістемелік құралдар, видео-роликтер, деректі фильмдер шығарып, қоғамды жат діни ағымдардан сақтандырады. Қауіпті діни ақпараттарды пайдаланушыларды есепке алып, ескертулер береді. Жат діни ағым өкілдеріне діни мәселелерден бөлек құқықтық және әлеуметтік-психологиялық көмек көрсетеді. Діни бірлестіктер арасында өзара тағаттылық пен төзімділікті насихаттап, қоғам тұрақтылығын қамтамасыз етуде т.б. қажетті іс-шараларды ұйымдастырады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Әлемдік тәжірибеге назар салсақ, қоғамда туындаған кез-келген діни мәселе дер кезінде шешімін таппаса, мемлекет шаңырағының шайқалуына әкеліп соғады. Сол себепті, да-

мыған елдер діни мәселелерге немқұрайлы қарамай, ұдайы діни ахуалды бақылауда ұстауға мән береді. Ал, діни радикализмге әкеліп соғатын жайттарға өте-мөте кірпияздықпен қарайды. Өйткені, діни радикализм – қоғамдық тұрақтылықты теңселетін бірден-бір фактор. Жалпы, діни мәселеге самарқау қараудың соңы діни радикализмді тудырады. Сондықтан, ұсақ-түйек діни мәселелердің өзін мемлекет өз назарынан тыс қалдырмауға тырысады.

Осы тұрғыда, Қазақстанның дін мәселелерін реттеудегі 30 жылдық тәжірибесі белгілі бір деңгейде жетістікке қол жеткізген үлгі болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы 10 жылдық кезең әлемдік қауымдастықтар алға тартқан демократиялық талаптарға сай құқықтық актілер әзірлеуге жұмсалды. Қазақстан діни мәселелерді реттеуде зайырлылық қағидаттарды басшылыққа алуға шешім қабылдады. Зайырлылық қағидаттары қоғамның әр саласында қалай көрініс табуы керектігіне жете мән берді. Қазақстан халқының діни тәжірибесінен көрі әлемдік қауымдастықтардың талаптары көбірек ескерілгендіктен, аталған алғашқы 10 жылдықта отбасы институты секілді қоғамның кейбір маңызды салаларының мүддесі жеткілікті деңгейде қаперге алынбады.

Қазақстан тәуелсіздігінің екінші 10 жылдығында діни мәселелерді реттеуге қатысты мемлекеттік аппарат нақты шешімдер шығара бастады. Алғашқыда Дін істері хатшылығын, 2005 жылдан бастап Дін істері комитетін және діни әдебиеттер мен заттарды сараптайтын арнайы орталықтар құрды. 2011 жылдары орын алған терактілерден кейін Дін істері агенттігін құрып, бұл ведомстваны елдегі діни ахуалға жауапты орган етіп бекітті. Бірақ, алғашқы кезеңде қоғамға дендеп еніп кеткен діни радикалды пікірлердің қауіптілігі сейіле қойған жоқ. Мемлекеттік органдар діни радикализммен күресте тек санкциялық шешім қабылдаудан аса алмады. Діни экстремистік пікірлер қоғамдық ұйымдар атынан ғана сыналып келді. Екінші 10 жылдықтағы жетістік ретінде сот шешімімен діни экстремистік ұйымдардың көрсетілуі, сондай-ақ діни әдебиеттер мен заттарға міндетті сараптама жасаудың бекітілуін негізге алсақ болады.

Қазақстан тәуелсіздігінің соңғы 10 жылдығында діни радикализммен бетпе-бет келіп, олардың мүшелерін райынан қайтару ісі қолға алына бастады. Бұрын діни радикализммен

тек санкциялық шешім шығару арқылы күрессе, ендігі кезекте білікті теолог мамандарды тарту арқылы оларға түсіндіру жұмыстарын жүргізуді жүзеге асыра бастады. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасы 2013-2017 жылдарға арналған экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөнінде мемлекеттік бағдарлама қабылдады. Облыс әкімшіліктерінен Дін істері басқармалары мен аудан әкімшіліктерінен бөлімшелер мен штаттар ашылды. Дін мәселелерін зерттеу орталықтары құрылып, әрбір аймақтағы діни радикалды ағым мүшелерінің тізімі жасалынып, олармен түсіндіру жұмыстарын жүргізу қолға алынды. Діни радикалды көзқарастары бар азаматтарды райынан қайтарудың профилактика, реабилитация, дерадикализация, пробация сатылары анықталып, теолог-мамандардың кәсібилігіне қарай оңалту жұмысына тартала бастады. Осының нәтижесінде ақпараттық сала мен қоғамның әртүрлі салаларындағы діни радикалды пікірлердің таралуына тосқауыл қойылды. Қазақстандағы дін мәселелеріне жауапты мекемелердің тыңғылықты жұмысының арқасында елдегі әрбір діни радикалды әрекетті назардан тыс қалдырмауға талпыныс жасалынууда.

Қорытынды

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан дін мәселелерін реттеуде үлкен тәжірибе жинады. Бұл жолда қиын өткелдерден өтті. Алғашқыда, дін еркіндігін демократия және азаматтық қоғам қалыптастырудың алышарттарының бірі ретінде қарастырып, соның әсерінен бірқатар қиындықтарға тап болса да, соңыра әлемдік тәжірибеге сүйеніп һәм Қазақстан халқының тарихи діни таңдауын ескере келіп, мемлекет пен дін қатынасын реттеудің отандық үлгісінің негізін қалады. Атазаң бойынша зайырлы мемлекетты қалыптастыруды көздегенмен, Қазақстан өз тұтастығын сақтап қалу үшін дін мәселелерін реттеуде классикалық зайырлылық үлгісіне тән емес тетіктерін басшылыққа ала бастады.

Иә, әдепкіде жат діни ағымдармен күрестегі діни оңалту жұмысын жүргізуде тәжірибе болмағандықтан, көптеген қиындықтарды бастан кешірді. Оған теолог-мамандардың тапшылығы да әсер етті. Сондай-ақ, діни оңалту жұмысын жүргізудің бағыттары мен сатылары да анықталмады. Халықты қажетті діни ақпараттармен қамтамасыз етудің алгоритмі

жасалынбады. Осы себептен де, 2012 жылдары кейбір аймақтарды қоспағанда, мемлекет жүргізген діни оңалту жұмысы өз-өзін толық ақтады деп айту қиын.

Әйтсе де, мемлекет механизмінде діни оңалту жұмысын жүргізетін мекемелердің құқықтық тұрғыда үйлесімде жұмыс істеу тәртібі қалыптасты. Атап айтар болсақ, ҚР Дін істері комитеті, облыс әкімшіліктеріндегі Дін істер басқармалары, Дін мәселелерін зерттеу орталықтары, Прокуратура жүйесіндегі экстремизм мен терроризмге қарсы басқарма, ҚР ІІ министрлігіне қарасты Ішкі істер басқармаларындағы Экстремизм және терроризммен күрес бөлімі, ҚР ҰҚК үшінші басқармасы (діни мәселелерге жауапты), КУИС

пен Кеден бақылау комитетінде теологиялық штаттар ашылып, сондай-ақ, ҚМДБ және өзге де үкіметтік емес дін оңалту орталықтары құрылды. Дін мәселелеріне жауапты осыншама мемлекеттік құрылымның жұмыс істеуі, сөз жоқ үлкен жетістік еді. Әсіресе, нақты діни оңалту жұмысымен шұғылданатын облыс әкімшіліктеріндегі Дін істер басқармалары мен Дін мәселелерін зерттеу орталықтары теолог-мамандарының функционалдық міндеттемелерін жетілдіріп, профилактика, реоблитация, дерадикализация, пробациялық сатыларында қалай әрекет ету керектігі жөнінде мол тәжірибенің қалыптасуы, Қазақстан қоғамына төнген үлкен қауіп-қатердің алдын алуына өз септігін тигізуде.

Әдебиеттер

- «Ақтөбе облысының дін істері басқармасы» мемлекеттік мекемесінің Ережесін бекіту туралы (2016) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V15C0004568>
- «Павлодар облысының дін істері басқармасы» мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы (2016) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14P0004135>
- «Дін мәселелерін зерттеу орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігін құру туралы (2022) <https://atameken.kz/kk/news/48136-dn-mselelern-zertteu-ortalyu-zhauapkershlg-shekteul-serktesgn-ru-turaly>
- Әбдірәсілқызы А. (2015) «Радикализм – діни мәселе емес, саяси-әлеуметтік мәселе». <https://e-islam.kz/interview/item/7052-ajn-r-abdirasilkyzy-radikalizm-dini-masele-emes-sayasi-aleumettik-masele/>
- Байтенова Н.Ж. және т.б. (2010) Қазіргі Қазақстандағы жаңа діни ұйымдар. Құраст.: Н.Ж. Байтенова, С.У. Абжалов, Б.К. Бейсенов, Қ.М. Борбасова, Қ.А. Затов, А.Д. Құрманалиева, Б.Б. Мейрбаев, Ш.С. Рысбекова. – Алматы: ВТСОМ баспаханасы. – 320.
- Дін саласындағы өзекті мәселелер бойынша 20 сұрақ-жауап (2016) ДАИШ – аса қауіпті лаңкес ұйым. 7-шығарылым. – Астана: Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Дін істері комитеті «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» РММ. – 48.
- Дін істері комитетінің маңызы мен тарихы (2021) <https://abai.kz/post/142827>
- Есмахан Б., Исахан М. (2021) Мемлекет және дін арақатынасы: Қазақстандық модель (монография). – Алматы: «Нұр-мұбарак» ЕИМУ. – 169.
- Исахан М. (2020) Салафиттер адамдарды қалай азғырады? https://adyrna.kz/post/28734?fb_comment_id=2677653925617587_2679583622091284
- Исахан М., Сатыбалдиева А. (2021) Діни экстремистік ұйымдар және олармен күресудің бағыттары. ҚР Түркістан облысы, Дін істер басқармасы. Оқу-әдістемелік құрал. – Шымкент: – 122.
- Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігі туралы (2011) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000084>
- Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013 – 2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама туралы (2013) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000648>
- Қазақстан Республикасының Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы Заңы (1992) Егеменді Қазақстан. 15 қаңтар. No 1.
- Қожамбеков Д.Ж. (2016) Францияның зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуы мен конституциялық құқықтық тәжірибесі. Қаз ҰУ, Хабаршысы. Заң сериясы, №4. – 336.
- Қозыбақова Ф. А. (2011) Қазақстандағы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің аграрлық саясаты және оның салдары (1920-1930 жж.). Оқу құралы. – Алматы: «МЛПРК.Е88». – 188.
- Мұханова А. (2019) Қазақстанда соңғы сегіз жылда 14 теракт жасалды. https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-songy-segiz-zhylda-14-terakt-zhasaldy_a3566910
- ОҚО ішкі саясат басқармасының ЭБО МКМ (2011) Ақпараттық кітапша. – Шымкент – 52.
- Салих ибн Абд әл-Азиз Әлі Шейх (2011) «Шарх саләсат иль-усуль уа адилләтуһу». – Каир: «Дар уль-Мұстафа». –160.
- Чунгулова Г.К. (2014) Қазіргі таңдағы Қазақстан жастарының діни идентификациясы. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: – 125.

References:

- "Aqtobe oblysynyn din isteri basqarmasy" memlekettik mekemesinin Erejesin bekitu turaly" [On Approval of the Regulations on the State institution "Department for Religious Affairs of Aktobe region"] (2016) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V15C0004568> (in Kazakh)
- "Din maselelerin zertteu ortalygy" jauapkershiligi shekteuli seriktestigin quru turaly [On the creation of LLP "Center for Religious Studies"] (2022) <https://atameken.kz/kk/news/48136-dn-mselelern-zertteu-ortalyy-zhauapkershlg-shekteul-serktesgn-ruturaly> (in Kazakh)
- Abdirasilqyzy A. (2015) Radikalizm – dini mäsele emes, saiasi-aleumettik masele [Radicalism is not a religious issue, but is a socio-political issue] <https://e-islam.kz/interview/item/7052-ajn-r-abdirasilqyzy-radikalizm-dini-masele-emes-sayasi-aleumettik-masele/> (in Kazakh)
- Baitenova N.Zh. and others (2010) Qazirgi Qazaqstandagy jana dini uyymdar [New religious organizations in modern Kazakhstan]. Qurastirushy N.Zh. Baitenova, S.W. Abjalov, B.K. Beysenov, Q.M. Borbasova, Q.A. Zatov, A.D. Qurmanalieva, B.B. Meyrbaev, Sh.S. Risbekova. – Almaty: VTSOM baspahanası. – 320. (in Kazakh)
- Chungulova G. K. (2014) Qazirgi tandagy Qazaqstan jastarynyn dini identifikaciya. Filosofiya doktory (PhD) gylmy darejesin alu ushin dayındalğan dissertaciya [Religious identification of modern Kazakhstan youth. A PhD Dissertation work]. – Almaty: – 125. (in Kazakh)
- Din isteri komitetinin manyzy men tarihy [The significance and history of the Religious Affairs Committee] (2021) <https://abai.kz/post/142827> (in Kazakh)
- Din salasyndagy ozekti maseleler boıynsha 20 suraq-jauap (2016) DAISH – asa qauipti lankes uym. 7-shygarylym [ISIS is a very dangerous terrorist organization. Issue 7]. – Astana: Qazaqstan Respublikasy Madeniet jane sport ministrligi Din isteri komiteti «Din maseleleri jonindegi gylmy-zertteu jane taldau ortalygy» RMM. – 48. (in Kazakh)
- Esmahan B., Isahan M. (2021) Memleket jane din araqatynasy: Qazaqstandyq model (monografiya) [Relations between the state and religion: the Kazakhstani model (monograph)]. – Almaty: EUIC “Nur-Mubarak”. – 169. (in Kazakh)
- Isahan M. (2020) Salafitter adamdardy qalai azgyrady? [How do Salafits tempt people?] https://adyrna.kz/post/28734?fb_comment_id=2677653925617587_2679583622091284 (in Kazakh)
- Isahan M., Satybaldieva A. (2021) Dini ekstremistik uyymdar jane olarmen kuresudin bagyttary. QR Turkistan oblysy, Din ister basqarmasy. Oqu-adistemelik qural [Religious extremist organizations and ways of fighting them. Department of Religious Affairs, Turkestan region. Educational and methodological tool]. – Shymkent. – 122. (in Kazakh)
- Muhanova A. (2019) Qazaqstanda songi segiz jilda 14 terakt jasaldi [14 terrorist attacks committed in Qazaqstan]. https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-songy-segiz-zhylda-14-terakt-zhasaldy_a3566910 (in Kazakh)
- OQO ishki sayasat baskarmasiinin ABO MKM (2011) Aqparattyk kitapsha [Brochure]. – Shymkent. – 52. (in Kazakh)
- Pavlodar oblysynyn din isteri basqarmasy" memlekettik mekemesi turalı erejeni bekitu turaly [On Approval of the Regulations on the State institution "Department for Religious Affairs of Pavlodar region"] (2016) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14P0004135> (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasının Dini senim bostandıgy jane dini birlestikter turalı zany (1992) Egemendi Qazaqstan [Law of the Republic of Kazakhstan on Freedom of Religion and Religious Associations. Newspaper Independent Kazakhstan. January 15. No. 1.]. 15 qantar. No 1. (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasy Din isteri agenttigi turaly [On the Agency of the Republic of Kazakhstan for Religious Affairs] (2011) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000084> (in Kazakh)
- Qazaqstan Respublikasynda dini ekstremizm men terrorismge qarsı is-qimyl jonindegi 2013 – 2017 jıldarga arналған мемлекеттік бағдарлама туралı [State Program on Countering Terrorism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2013-2017] (2013) <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000648> (in Kazakh)
- Qojambekov D.J. (2016) Franciyanyn zayırlı memleket retinde qalıptasuyı men konstituciyalyq quyqytyq tajiribesi. QazUU, Habarshysy. Zan seriyasy [The experience of the revolution and constitutional law of France as a sovereign state. Bulletin of KazNU, Law Series], №4. – 336. (in Kazakh)
- Qozıbakova F. A. (2011) Qazaqstandagy kenestik akimshil-amirshil juyenin agrarlıq sayasaty jane onyn saldary (1920— 1930 jj.). Oqu quraly [The agrarian policy of the Soviet administrative-ruling system in Kazakhstan and its consequences (1920-1930). Textbook]. – Almaty: «MILIRK.E88» baspasy. – 188. (in Kazakh)
- Salih ibn Abd al-Aziz Ali Sheih (2011) «Sharx salasat al-usul ua adillatu» [Explanation of the origins and justice of the prayer]. – Kair: «Dar al-Mustafa» baspasy. – 160. (in Arabic)

Y. Mazhen^{1*}, T. Abdeshov², Y. Mailan³, A. Myrzabek⁴

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Consulate General of the Republic of Turkey in Almaty, Kazakhstan, Almaty

³Spiritual Administration of the Muslims of Kazakhstan, Kazakhstan, Shymkent

⁴University of Glasgow, Scotland, Glasgow

*e-mail: yernarmazhen@gmail.com

CONTENT ANALYSIS OF BUKHAR ZHYRAU'S POETRY IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL PARADIGM

Kazakh zhyrau poets have a special socio-political and religious-ideological place in humanitarian science. As the main ideologists of Kazakh society, they criticized and sometimes went against the policy of Khans. This is especially noticeable in XVIII century political figure Bukhar Zhyrau works, who was a batyr (hero) and fought against the Dzungarian invasion. Bukhar Zhyrau's work clearly shows his Islamic deep knowledge and nomadic civilization, which stood at the crossroads of the Russian Empire colonial policy. Strongly worrying about the Kazakh people fate and called for national self-identification struggle, as well as in parallel in his works mentioning the Creator in different hypostases (Allah, Kudai, Tanir) revealed the features of the Kazakhs social order. Subsequently, the relevance of the chosen topic can be clear, as Kazakh traditional Islam is not yet fully studied and requires a special approach. Therefore, the object of the study was chosen Bukhar Zhyrau poetry, where he reveals the features and differences of Kazakh traditional Islam, as well as the philosophy of the time. Thereon, the relevance of the chosen topic can be said clearly, as Kazakh traditional Islam is not yet fully studied and requires a special approach. Therefore, Bukhar Zhyrau's poetry was chosen as object, where he reveals the peculiarities and differences of Kazakhs traditional Islam, as well as the philosophy of the time. In turn, content analysis of his work revealed how much Islam in Kazakh society had a huge role. Thus, this article aims to study the religious and philosophical paradigms of Bukhar Zhyrau's work by means of research method – content analysis. The main tasks of achieving the designated goal were the actual problems of analyzing the content of Bukhar Zhyrau's poetry and the structure of the composition of poems. Historiographical review and Bukhar Zhyrau's poetry acted as the main sources.

Key words: Bukhar Zhyrau, poetry, traditional Islam, religion, philosophy, Kazakh society.

Е. Мажен^{1*}, Т. Абдешов², Ы. Майлан³, А. Мырзабек⁴

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Түркия Республикасының Алматы қаласындағы Бас консулдығы, Қазақстан, Алматы қ.

³Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы, Қазақстан, Шымкент қ.

⁴Глазго университеті, Шотландия, Глазго қ.

*e-mail: yernarmazhen@gmail.com

Бұқар жырау поэзиясының діни-философиялық парадигма контекстіндегі мазмұндық талдануы

Қазақ жырауларының гуманитарлық ғылымдардағы қоғамдық-саяси және діни-идеологиялық орны ерекше. Олар қазақ қоғамының негізгі идеологтары ретінде хандардың саясатын мақтап, сынап, кейде қарсылық танытты. Бұл, әсіресе XVIII ғасырда бір жағынан саяси қайраткер, екінші жағынан батыр, жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен Бұқар жыраудың шығармаларында ерекше байқалады. Бұқар жыраудың Ресей империясының отарлау саясатының тоғысында тұрған ислам діні мен көшпелілер өркениетін терең меңгергендігі оның шығармаларынан айқын көрінеді. Жырау қазақ халқының тағдырына қатты алаңдап, ұлттық өзін-өзі тану жолындағы күреске үндесе, сонымен бірге өз шығармаларында Жаратушыны әр түрлі формада (Алла, Құдай, Тәңір) мадақтай отырып, қазақтың қоғамдық жүйесінің ерекшеліктері мен жан дүниесін көрсете білді. Бұдан, қазақтың дәстүрлі исламы әлі толық зерттелмегі мен ерекше көзқарасты қажет ететіндігін осы таңдап алынған тақырыптың өзектілігін айқындауда. Сондықтан зерттеу нысаны ретінде Бұқар жыраудың поэзиясы таңдалып, онда ол дәстүрлі қазақ ислам дінінің ерекшеліктері мен өзгешеліктерін, сол кездегі философиясын ашып көрсетеді. Бұқар жыраудың шығармашылығын талдаудағы тарихи-мәдени және дінтанулық көзқарас оның қазақтың болашақ тағдырына жанашырлық сезімін ашты. Өз кезегінде оның шығармашылығын

мазмұндық талдау қазақ қоғамында ислам дінінің қалай орасан зор рөл атқарғанын ашты. Сонымен, бұл мақалада Бұқар жырау шығармашылығының діни-философиялық парадигмаларын зерттеу әдісі – мазмұндық талдау арқылы зерттеу мақсаты қойылған. Қойылған мақсатқа жетудегі негізгі міндеттер – Бұқар жырау поэзиясының мазмұны мен жыр композициясының құрылымын талдаудың өзекті мәселелері болды. Бұқар жыраудың шығармашылығының тарихнамалық негізі мен поэзиясы негізгі дереккөздер болып табылды.

Түйін сөздер: Бұқар жырау, поэзия, дәстүрлі ислам, дін, философия, қазақ қоғамы.

Е.К. Мажен^{1*}, Т.А. Абдешов², Ы.М. Майлан³, А. Мырзабек⁴

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Генеральное Консульство Турецкой Республики в Алматы, Казахстан, г. Алматы

³Духовное управление мусульман Казахстана, Казахстан, г. Шымкент

⁴Университет Глазго, Шотландия, г. Глазго

*e-mail: yernarmazhen@gmail.com

Контент-анализ поэзии Бухар жырау в контексте религиозно-философской парадигмы

Казахские поэты жырау в гуманитарной науке имеют особое социально-политическое и религиозно-идеологическое место. Они как основные идеологи казахского общества воспевали, критиковали, порой выходили против политики ханов. Это в особенности заметно в творчестве Бухар жырау, который в XVIII веке с одной стороны был политическим деятелем, с другой был батыром и воевал против джунгарского нашествия. По творчеству Бухар жырау отчетливо видны его глубокие знания об исламе и кочевой цивилизации, которая стояла на репутации колониальной политики Российской империи. Жырау, сильно переживал за судьбу казахского народа и призывал к борьбе за национальную самоидентификацию, а так же параллельно в своих произведениях воспевая Создателя в разных ипостасиях (Аллах, Кудай, Тәңір) раскрывал особенности общественного строя казахов. Следуя из этого, актуальность выбранной темы можно сказать наглядно, так как казахский традиционный ислам еще не полностью изучен и требует особого подхода. Поэтому объектом исследования была выбрана поэзия Бухар жырау, где он раскрывает особенности и различия традиционного ислама казахов, а так же философию того времени. Историко-культурный и религиозно-философский подход анализа творчества Бухар жырау, раскрыл его тонкую сторону сопереживания за дальнейшую судьбу казахов. В свою очередь контент анализ его творчества раскрыл, на сколько ислам в казахском обществе имел огромную роль. Таким образом в данной статье поставлена цель изучения религиозно-философских парадигм творчества Бухар жырау, путем метода исследования – контент анализа. Основными задачами достижения обозначенной цели явились актуальные проблемы анализа содержания поэзии Бухар жырау и структура сложения стихов. Историографический обзор и поэзия Бухар жырау выступили в качестве основных источников.

Ключевые слова: Бухар жырау, поэзия, традиционный ислам, религия, философия, казахское общество.

Introduction

Zhyrau poetry is an important stage in the formation of aesthetic positions, canons, traditional formulaic language of all Kazakh poetry. Spirituality, deep connection with religious and mythological position, rooted in ancient beliefs, archaic worldview systems, was one of the important principles of zhyrau poetry. In the era of Kazakh-Jungar warriors, in the XVI-XVIII centuries, which contributed to the spiritual consolidation of the Kazakh people, Islamic elements were strengthened in the zhyrau poetry. This was reflected in the active penetration of Muslim vocabulary into the zhyrau poetry, the functionality of reminiscences, quotations and appeals related to Allah. For many centuries, zhyrau

poets laid the foundations of epic poetry of Central Asian Turkic peoples. These canons became the basis of artistic and ideological features of the Kazakh people, which confirm the traditions of worship of ancestral spirits and their respect in the spiritual space. Religious and mythological paradigm in the works of zhyrau poets gradually accumulated up to the XVIII century and was connected with the ontogenesis of the people.

The poets who lived in the period of formation and development of Kazakh society in the XV-XVIII centuries left a huge spiritual heritage to Kazakh culture. In their works they showed the socio-political side of social life and the consciousness of the people in general. Poets searched for answers to questions about the meaning of human life,

life and death, the relationship between the world and man. The tension of the internal and external political situation of that time had a great impact on the worldview of the masses. Along with universal ideas, their views were characterized by national peculiarities. One of the unique features of Jyrau's worldview is the semantic diversity of the words used, i.e. the mastery of the use of artistic words is reflected in all the poetic expressiveness of Jyrau. On the other hand, kindness, decency, friendship, respect, politeness, respect for elders and the ideas of morality and humanism included in this category gradually began to appear in the zhyrau poetry.

One of the leading researchers of Kazakh poetry Zhambyl Artykbaev scientifically assessed the heritage of zhyrau: «The literary heritage of Turkic peoples was the works of outstanding literary representatives of the Islamic era Mahmud Kashkari, Zhusip Balasagun, Akhmet Iguneki. Of course, poetic works of such writers influenced the representatives of Kazakh poetry. Asan Kaigy zhyrau and Sypyra zhyrau, Kotan zhyrau, Shalkiiz zhyrau and Bukhar zhyrau formed a religious tradition in their poetic works. However, during Soviet times, Soviet ideology did not allow representatives of Zhyrau poetry to express a scientific opinion on the religious content of their works...» (Artyqbayev, 1994: 27).

Justification of the choice of articles and goals and objectives

It is known that Islam spread among the Kazakh people much better through religious literature, stories and poems that were passed from mouth to mouth than through direct preaching and propaganda. Even Mukhtar Auezov, making a content analysis of folk folklore, emphasized: «It is correct to believe that the reason for the spread of Islam in the Kazakh environment was the love for Kazakh poets. Whatever spread through the country, it only spread after it became a suffix of literature and fell into one of the dimensions of literature. If it was dry propaganda without verses, stories and beautiful words, the people did not listen to it, did not pay attention to it. That is why the Muslim religion was adapted to the nature and convenience of the Kazakh country. This is evidenced by many stories in ancient literature. The poem «Dzharamazan» also acquired religious meaning and coloring, and it has been sung by wandering singers ever since» (Auezov, 1937).

The scholar-educator Akhmet Baitursynov wrote in his works: «He (zhyrau) taught the provisions of religion and the precepts of the Shariah in

the form of poems, stories, poems, brought them to the ears of people and put them in their hearts. There were many poems and stories, widespread in the Kazakh steppe, which young people read day and night, and in the evening, gathering in one house, taught them to those who knew the letter, by the light of a lantern. Most of them were religious compositions, and all of them contained religious and aesthetic meaning» (Baitursynuly, 2013: 58). Russian researcher of the XIX century V.V. Radlov wrote about the preaching quality of religious sagas: «The influence of one «zhyrau» on the establishment of Islam among Kazakhs seems greater than the influence of hundreds of mullahs wandering in the field» (Kumisbayev, 2015: 4-7).

Today, more than ever, the study of the heritage of Kazakh poetry is a topical subject that preserves and disseminates still primordial origins. In their time, three scholars of world importance emphasized the importance and necessity of studying the oral folk art of Kazakhs, among which the genre of zhyrau is of great importance. Among the works of zhyrau poets Bukhar zhyrau is important in its content and stylistics. As one of the companions of the great Abylai khan and survived all the hardships of the struggle for the preservation of the ancestral Kazakh lands, Bukhar Zhyrau's works absorbed the problems of consolidation of the Kazakh people, tribal relations and issues of nationalism in the context of religious and philosophical foundations. In this regard, as a cultural heritage of the Kazakh people, it is necessary to study Bukhar Zhyrau's works from the position of content analysis from various positions. This study aims to analyze several works of Bukhar Zhyrau within the framework of Muslim-philosophical peculiarities by means of content analysis. This method in the theoretical-methodological perspective will help to specify and reveal the problem in the spiritual-creative perspective. Thus, in order to achieve the goal, two main tasks have been put forward, the realization of which will help to reveal the Islamic factor in Bukhar Zhyrau's work.

Scientific research methodology

The first step to the collection, publication and research of Bukhar zhyrau's work was made in the XIX century. In pre-revolutionary historiography, the first opinion expressed in this direction can be found in the scientific studies of Shokan Ualikhanov «Historical stories about the heroes of the XVIII century» (Ualikhanov, 1984: 255-257). In this study, the author has investigated the content

features of zhyrau's poetry by collecting and taking notes, where he applied content analysis of each poetic approach. The great scholar, while narrating the historical events related to Abylai Khan, paid much attention to the position of Bukhar zhyrau as wise and authoritative. In his method of research, the analysis of each word, especially words of the Islamic persuasion, prevails. Studying the scientific heritage of Shokan Ualikhanov tacitly it is possible to trace a specific theoretical and methodological approach to Bukhar zhyrau's work.

Main part

Naturally, the Muslim interpretation and religious content in Bukhar zhyrau compositions found an echo in the works of Ibrai Altynsarin. In 1878, Ibrai Altynsarin (1841-1889) in his book «Kyrgyz Chrestomathy» placed one tolgau Bukhar zhyrau «Ay, Abylai! When I saw you», but the poet's text was published under a different name (Altynsarin, 1878: 2-3).

In his time, G. Potanin also paid special attention to the legacy of Bukhar Zhyrau. He published a Russian version of his story, which begins with the words «Торуылдың төрт ұлы тауды зжайлап (Four sons of Torul were born in the mountains). But the works of Bukhar Zhyrau Tolgau were not included in the collection of 1962 «Words of Kazakh poets of XVIII-XIX centuries», as well as in the collections «Ush gasyr zhyrlaidy» (1965), «Bes gasyr zhyrlaidy» (1984). This is due to the fact that their originals have not survived. Chokan Ualikhanov and G.N. Potanin translated close to the original, as their main goal was to convey the content of the predictions. Therefore, the Kazakh original was forgotten or lost because it was not written down. And G.N. Potanin recorded and published a group of poems found in his works, giving a special task to Imantai Satbayuly» (Kazakh folklore in Potanin's collection, 1972: 68-71). In the archive of G.N. Potanin, which is in the library of Tomsk University, there is an excerpt from the legend about Bukhar zhyrau: «Under Ablai there was Bukhar the singer, who was higher than Khuduri, and Khuduri was considered higher than Dzhapak's mind. Bukhar composed praise to Ablai's Argamak and praise to Ablai himself. His son Jarlygap bi was sent with his uncle under Aisultan, who was appointed as a hostage...» (Kazakh folklore in Potanin's collection, 1972: 87-92).

At the beginning of the twentieth century, we can see a historical document about Bukhar zhyrau in Kurbangali Khalitov's work «Tavarikh Kham-

sa», published in 1911 (Kurbangali, 1992: 18-24). Speaking about Abylai Khan as a historical personality, the author also tried to mention his grief and gave the khan excerpts from his thoughts. It is especially emphasized that the policy and honor of the khan were highly valued by the people. There is no doubt that Bukhar Zhyrau was literate in Muslim script and was brought up in the atmosphere of Islamic traditions. Today about 1,200 of his legacies that have survived to us are recorded from the mouth of the people. It is clear that this is only a part of his works, the main part being Islamic-philosophical peculiarities. It is not without reason that Mashhur Zhusip mentioned in his studies: «Those who claim to write down all the words of this man need the life of Prophet Nuh, the patience of Ayub and the wisdom of Plato» (Mashhur Zhusip Kopeev, 2013: 18).

In 1922, Mukhtar Auezov in his article «The Modern Era of Kazakh Literature» published in the magazine «Sholpan» № 2, 3, dividing the history of Kazakh literature into the era before and after Abay, named Bukhar Zhyrau as the beginning of the first period. At the same time, in accordance with the level of research thought of that time, Mukhtar Auezov especially emphasizes the legacy of Bukhar Zhyrau, who divided Kazakh literary creativity into written and oral, where the social problems of the people were narrated (Dulatbekov, 2013: 301).

During the period of independence in 2002, a collection «Nar zaman men zaman poetryasy» was published in Pavlodar, where a significant number of Bukhar zhyrau's works are also presented. Bukhar zhyrau's works were first published as a separate edition in Kazakhstan in 1992 (Zhanaidarov, 2009: 48). One of the important aspects of the poet's work is that his works are inextricably linked to historical phenomena. At the same time, many of Bukhara's poems are dynamic and full of tension. The depth of thought, prophetic vision endows the poet with the ability to recognize the secret springs of history. He felt how time pulsates, turning from the past to the future. This and allowed him to see beyond his time, behind the private parts to catch the general, behind the changes of form – the movement of essence. In his work, the premonition of huge upheavals that were to come to the Kazakh people in the following centuries was vividly expressed.

Peculiarities of Bukhar Zhyrau's creativity within the framework of Islamic teachings. In general, there are different sources about the birth and insight of Bukhar Zhyrau (Buqar Zhyrau Atadan qalghan asyl soz, 2007). Since this research is devoted to content analysis of Bukhar Zhyrau's creativity in

the context of Religious-Muslim factor, the format of classification will be done and the peculiarities of Bukhar Zhyrau's creativity will be considered. First of all, it should be noted that from the age of ten young Bukhar Zhyrau studied in Bukhara, in the Muslim spiritual school (madrasah) Kokeldash and his upbringing took place in the atmosphere of Islam and Muslimism. In the madrasah the young man stood out from his peers: he was the best student. In those times Bukhara was the largest city of Central Asia. It was home to scientists, artists and the most skillful craftsmen. The city was cosmopolitan, bustling with life and flourishing with trade (Ryskaliyev, 2007: 289).

But after some time Bukhar moved to the city of Turkestan, the capital of the Kazakh Khanate, where he was offered the position of mudaris (Islamic scholar, madrasa teacher, as an expert in Muslim jurisprudence and ethical and legal norms of Islam) in the madrasa of the city of Karnak, located near Turkestan. In this madrasah, in addition to theological subjects, students studied Arabic, Persian and Turkic languages. Researchers note that Bukhar Zhyrau introduced such new academic disciplines as *ilm usul al-fiqh* (legislative law), *al-faraiz* (inheritance law), *mantik* (the doctrine of logic, thinking, verbal discussion) and *nahv* (in-depth study of Arabic grammar) into the madrasah's curriculum. In addition, in order for students to better understand the basic rules of the Shariah, Bukhar Zhyrau perfectly mastered the art of speech, and in everyday life spoke in verse, set out their content with rhythmic compositions in the Kazakh language. All this naturally influenced Bukhar Zhyrau's further creativity (Aytkazin, 1994: 41-46).

Considering the religious subjects and poems with religious motifs in the works of poets of that time, it can be said that they made a significant contribution to the education of the people in the spirit of Islam and the strengthening of moral values. These works provided spiritual guidance to the people and caused the revival of national education in combination with traditional religion. The presentation of the religious theme in Bukhar Zhyrau's works is not the same as in the literature of other Muslim countries. The theme of religion is intertwined with deep principles of morality, glorifying the interests of the land and country, glorifying heroism. In Bukhar Zhyrau's poetry, religious principles are explained in terms of faith. Zhyrau at that time, speaking about actual problems of their epoch, put religious laws next to humanistic notions and sang from this point of view. We can see a special attitude to Sharia law in his work.

In XV-XVII centuries from the moment of ethnic consolidation of Kazakh tribes, centralization and formation of the Kazakh Khanate, zhyrau begin to perform the role of statesmen. In connection with the expansion of functions, the thinking of yesterday's tribal leader changes and is considerably enriched. Having become advisers of khans and heads of khan councils, zhyrau act as unifiers protecting tribal and state interests (Abylkasymov, 1984: 12).

It should be noted that this role was not new for the Zhyrau. In all ancient archaic nomadic states that existed on the territory of Kazakhstan Sak, Massaget, Old Turkic (Kok-Turks) and others, there were always priests, in fact, the same zhyrau. The researcher of Kazakh folklore E.D. Tursunov notes that with the strengthening of the Kazakh khanate, zhyrau began to solve the most important political tasks. Roles and duties of zhyrau were expanded. They became legislators, diplomats and major military commanders. For example, it is known when Bukhar-zhyrau acted as a diplomat for the release of Abylai Khan from Dzungar captivity (Tursunov, 1999: 107-112).

In Bukhar Zhyrau's works, the personal and social origins of morality, the foundations of spiritual greatness of the people are rarely connected with religious faith, confessional dogmas and symbols of faith as imperatives and supports of existential decision. Goodness is a person's good thoughts and deeds, goodness is not an abstract religious-metaphysical principle or an imperative requirement imposed on a person beyond human origin or on behalf of someone higher, but honesty, sincerity, wisdom, generosity, courage, manifested by real human work (Kasymzhanov, 1999: 83).

According to the general opinion of researchers, Bukhar Zhyrau's poetry is an existential, deeply personal emotional impact on the state of destruction and decline of nomadic society, a selfless attempt to preserve the ideals and values of millennia. There is no doubt that Bukhar Zhyrau was interested in Muslim culture, its spiritual and moral ideals, but the adoption of Islam with all its principles, values and requirements for private and public life was considered a rejection of the eternal tradition of his personal, and even more so, nomadic culture. Bukhar Zhyrau did not agree with this. At the same time, he was deeply saddened by the decline of nomadic society through endless inter-feudal strife, the loss of the socio-typical significance of patriarchal tribal institutions in the life of steppe people (Kodar, 2006: 104).

The main theme of Bukhara Zhyrau: the beauty of the world is man, the beauty of man is his youth-

ful virtues and qualities; the world is divided between the rich and the poor, alternating, there is neither eternal wealth nor riches, neither abundance nor loneliness. Zhyrau attaches great importance to the fact that man is by nature an active person (Qayrat, 2006: 98).

The thesaurus of struggle in Bukhar Zhyrau's works is closely related to the Sufi worldview. For example, the phrase «to see the appearance» in Bukhar Zhyrau's compositions shows that he was familiar with the Sufi concept of learning:

Bir Qudaidyn Didaryn Sen Kormesen Kim Koror	Who will see the ray of Kudai (Creator)? If not you (Magain, Baidildaev, 1989: 21).
--	--

Religious subjects, poems with religious motifs in the works of Bukhar Zhyrau made a significant contribution to the education of the people in the spirit of Islam and the strengthening of moral values. These works provided spiritual guidance to the people and caused the revival of national education in combination with traditional religion. The influence of the values of Islam is particularly evident in the philosophical thinking of Bukhar Zhyrau. He as the orator of our people deeply realized the duties and rules of religion. In his work, the conditions of Islam, moral and humane values were conveyed in the form of poetic works. In particular, Bukhar Zhyrau based his poems on the meaning and value of worship in the Islamic religion. Thus, he urged people to understand the importance of prayer, which is the pillar of Islam. For example, Bukhar Zhyrau, as a wise biy of Abylai Khan, says the following in the poem «Desire»:

«Birinshi tilek tileniz, Bir Allağa zhabasqa! Yekinshi tilek tileniz, Bir shugyl pysyq zalymyn Tiline yerip azbasqa! Ushinshi tilek tileniz Ushkilsiz koylek kimeske! Tortinshi tilek tileniz, Torde tosek tartyp zhatpasqa! Besinshi tilek tileniz, Bes uaqytty bes namaz Bireui qaza qalmasqa»	«Ask for the first wish, Not to err to Allah! Ask for the second wish, Don't be in a hurry to follow the path of the cunning vil- lain! Ask for the third wish, Not to wear a shroud (dress)? Ask for a fourth wish, Not to get a lying sickness! Ask for a fifth wish, Not to miss one of the five times pray» (Suinshaliyev, 2006: 104).
---	---

Zhyrau reproduces the folk worldview, centuries-old wisdom, traditional worldview with amazing clarity and focus. In his work, centuries-old

aesthetic, philosophical and spiritual experience, as well as the tradition of mythopoetic consciousness were combined and presented in an organic synthesis. In the 18th century Bukhar was the brightest representative of the traditional mentality of nomadic society. The creative breakthrough in his poetry is not accidental, because his poems put an end to the long tradition of epic literature – his works realized the step-by-step accumulation of centuries-old cultural experience. Bukhar Zhyrau's reputation was so great that Abylai Khan appointed him as his state advisor (Tilepov, 1995: 21).

Of course, Bukhar was definitely a religious man. His first wish is not to do anything that does not please Allah (the Creator): «Make a wish first, and do not write to God». At the same time, Bukhar Zhyrau's religiosity is not just piety. He deeply and sincerely believed that «Allah Almighty is one, the Prophet is true». In this work, saturated with religious vocabulary and reminiscences, the Old Turkic God, Turkic-Persian «God» have signs of their own spiritual synthesis, the Koran Allah, Mustafa, Kursi, Nausharuan Persian substrate – Buddhist-Lamaic «Burkhan» (Buddha – Khan), but this vocabulary is high. The content is full of Islamic point of view and works in the spirit of Quranic interpretation. Based on this situation, we can predict the appearance of Bukhar Zhyrau in Muslim literature – books of stories and sagas.

All these words testify to the existence of important religious paradigms such as the Koran, Muslim apocrypha in the poet's mind, as well as the ideological orientation of the poet. Therefore, the wide use of religious and mythological religious vocabulary in Bukhar Zhyrau's works is not only a natural phenomenon, but also reflects the ideological orientation of the author. Gloomy thunder evokes a clear eschatological mood of the poet. The eschatological problem is traditional in the poetry of poets of all generations and is first touched upon in Bukhar Zhyrau's work. At the same time, Bukhar Zhyrau added new colors and intonations to the reflexions of the pioneers on the theme «The End of Time», interspersed with ideas about the moral degradation of people, which deepens from generation to generation.

In general, compared to the daily sermons of the mullahs, the legacy of Sufi literature based on the worldview of the nomadic people was more positive. In the poetry of the poets, the basic concepts of Islamic philosophy, such as morality, justice, kindness, etc., were widely recognized by the people. Their every word in this direction was absorbed into

the consciousness of the people like water into sand. The meaning of the word allows us to conclude that the Great Purpose of the creation of the world was watered by the poets with the pure source of Islamic religion. In doing so, they relied on specific ayats of the Qur'an, hadiths of the last Messenger of God Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), and the works of Islamic scholars.

Bukhar Zhyrau believes that the first characteristic of a real man is to be just, and to be him he looks for such qualities as morality, honesty, depth, intelligence, faith, purity of soul. This theme is regularly sung in the poetics of all the poets of the time. The hermits' worldview emphasizes the issue of spiritual purity. If morality is the duty to preserve spiritual purity, the concept of morality is combined with faith. The spiritual armor that preserves faith is good character, rational thinking, and a good mind. The existence of «real man» in Bukhar Zhyrau's worldview is closely connected with personal and human principles of nomadic Kazakh people, formed over centuries.

Results and discussion

Bukhar Zhyrau is undoubtedly a giant of Kazakh zhyrau poetry. To talk about Bukhar Zhyrau, the main themes and artistic character of his works means to talk about the poetry of that epoch as a whole. Bukhar Zhyrau's poetry is a phenomenon that continues to penetrate into the hearts and minds of all people. The world represented by Zhyrau's works is much wider than what a single person can see, know and feel, his works are the mood, thoughts, history and destiny of the whole nation. Zhyrau's more or less inherited legacy can be divided into three groups according to its natural characteristics: propaganda weaving, initiation weaving, and prediction weaving. Most of his works include themes of education, brotherhood, loyalty and justice. Zhyrau's group of poems: «An old friend will not become an enemy», «Much blood has been spilled», «Mirzalik is good for a guest, close to cattle», «No precipice will land on your head», «The tail of a dog is shriveled» and many other thoughts on the unity of the country, good and bad, include questions of knowledge and ignorance, common virtue.

All Bukhar Zhyrau's poems are as if woven from aphorisms. The wise priest says, don't be interested in wealth, in the garden, don't lose your bee, don't sell it for cattle, it's not something eternal, it changes, it sees what changes. He warns that schemers don't

go far: «A crook's tail can only last so long». The people have a gate called truth and a trap called honesty, and you can't go through without falling into them. «If you are friends with bad people, you will laugh at what you see, if you are friends with good people, you will not be separated» wrote Bukhar Zhyrau in his poems.

In his verses he worried about the inner world of the Kazakh people and urged the society to do good deeds. And here do not sin (ask Allah for not to err), avoid forbidden actions (do not follow the wicked), know the price of life (wish to protect yourself from going to the grave by wearing a shroud), wish for safety to do many good deeds (do not lie in bed without good deeds), one of the five duties of a Muslim is not to skip prayer, but to follow the command of Allah – valuable principles of Islam.

Naturally, the inner content of many upheavals includes the actual problems of their era, their society. However, the Kazakh Muslim priest, who knew that Allah is one and the Prophet is true, did not speak without turning the beginning and end of his words to Allah. In the last words of the composition of praise dedicated to him, Kaztugan Zhyrau noted his bravery: «He bridged the gap between Muslim and pagan and opened religion», and Dospambet Zhyrau, who said, «On the day given by God, my lineage was better than the son of Khan», the last words of Dospambet Zhyrau: «I died a martyr's death before Er Mamai, with regret». It follows that most of the Jyrau dedicated their poems to the common people who should realize Islam, for the way to a just society is through faith. Similarly, Bukhar Zhyrau, on the one hand, empathized with the degradation of society, on the other hand, touching on the problematic issues, connected them with Allah.

Another side that can be clearly seen in Bukhar Zhyrau's works is his extensive knowledge of the stories and legends of the peoples of the East, as well as the pillars of the Muslims. In his compositions: «In the Gospel are written four books from heaven», «There is no God», «The House of White is a mosque», «Ibrahim Khalil made the tabernacle of the House of God», «Where is the place where the soul will remain on the day when Azirael comes», «Nausharuan passed on his justice to the just, Khatimtai passed on his generosity to the generous», etc. customs show that Bukhar was a knowledgeable man of his time. However, he refuses to leave his life's work and blindly submit to the principles of religion. For example, the following expressions about Allah occur in his next work:

<p>«Ey, aitshy, Allany ait, Aty zhaqsy Qudaidy ait, Tort shadiyar, Mustafa, Musqap ashqan ğalamdy ait, Tanirim sozdi – burqandy ait»</p>	<p>«Hey, speak only of Allah, Speak only of the beautiful name of Qudai (God), The four shadiyars, Mustafa, Talk about the universe which discovered the Muskap, Speak only of the word of the Creator – Burqan! (Magain, 1991: 48)»</p>
--	--

Therefore, during his long life Bukhar Zhyrau, who possessed great knowledge and acquired knowledge, understood the meaning of life in connection with following the moral path and serving the country. In auyls he looked critically at the preachers of religion, and if he noticed that some of them acted contrary to the traditions of their ancestors, he felt disgust.

Predictions about different times in which there are many stages of development of society and man according to Bukhar Zhyrau faith and Islam play an important role. That is, if a fish is impatient with the desert, if a pine tree avoids water, then there will be times when life, being, nature and living conditions will turn against it. The fact that Bukhar Zhyrau's predictions in many cases are reflected even today, after many years.

For Bukhar Zhyrau, who was a great figure and ideologist of the state, the most important issue is the preservation of the Kazakh khanate, protection of its independence, unity and solidarity of the three countries, peaceful relations with neighboring countries. Bukhar Zhyrau was concerned about the state of the Kazakh state and its future. He felt that Russia and China would lead to the loss of independence of the Kazakh khanate. Moreover, Bukhar Zhyrau saw that Russia was gradually penetrating eastward and beginning to build fortresses around the outskirts of the Kazakh land. He felt that sooner or later Russia, which had more weapons and more troops, would invade the Kazakh land. Zhyrau, who accurately predicted the future, defends his native people from the tyranny and abuses of the colonizers. Therein lies his diplomatic skills and experience in the political arena.

Tauke Khan once asked: «What is immortal in this life?» Then Bukar Zhyrau answered: «The death of a support in the form of Mount Askar that its top is covered with a tower. The death of a cloud in the sky is that it cannot climb over the mountain. The death of the moon and the sun is that it bends and sinks. The death of the Aydın-shalkar is that it freezes into ice. The doom of the black earth is that it remains under the snow. That this name of an hon-

est man does not die, the letter of a scholar does not die!» By this he showed the importance of the human soul and his deeds (Bayazitov, 2005: 43).

Bukhar Zhyrau also participated in the All-Kazakh Kurultai in the Karakums held in 1710. He then issued a fatwa on the laws of Kazakh custom and Sharia law: «Every Muslim has faith in Allah in his heart, and every Muslim strives to fulfill the five duties from Allah. There is only one law for a person who has the Creator in his heart, Allah is not in heaven, not on earth – in everyone's heart, in his feelings and with him. And the law is not higher than this faith. Arab tradition to the Kazakh steppe, ours does not come there, the place is different, the air is different, the behavior is different» (Bayazitov, 2005: 86).

According to Mashhur Yusup, Bukhar Zhyrau did not even have milk cattle or a horse to ride. He lived in this poor state until he was sixty years old. However, in the last period of his life Bukhar Zhyrau became not just a good old man, a wise man, but also a slogan of his time, having a significant influence on state affairs.

In 1780, the 97th anniversary of the end of the 97th year of its existence, it is important that the device is not damaged. «Do not place the device in a place where it is not safe to do so. Doing so will cause the device to become unstable. Doing so will cause the device to become unstable. Doing so may result in fire or electric shock. Doing so may result in fire or electric shock. Doing so will cause the device to become unstable. Doing so will result in death or serious injury» – grandfather. In 1780, when he was already 97 years old, he asked his caretakers to take him outside and said the following: «When I leave this world, do not bury me in the zaml of Azret Sultan (Mausoleum of Khoja Ahmed Yassawi). Do not torture yourself in the winter cold. Bury me here in Sari Arqa. Otherwise, the prosperity of the country will be lost. Do not build me a high grave. Let my shrine be in the land of Sary Arka». In 1780, St. Comekei Bukar went on an eternal journey. His ashes are in Bayanaul, at the foot of Mount Dalba.

Conclusion

Bukar zhyrau, eloquent leader, predicting current trends, fortune teller, immersed in the art of syncretism, when he speaks, pours like water from the mountain, when he thinks, he predicts the future, unique steel hoofed genius, who became the root of the spiritual world of his people, Bukar zhyrau, reached the level of a priest. Abyz – a cherished el-

der, who has seen a lot, who has worked for a long time, a man who knows a lot, as well as an astrologer, a sage, a soothsayer, a soothsayer, an accountant, an orator. Abyzdyk is a school of traditional education, a unique phenomenon that has become the core of spiritual value. A person who has passed the school of Abyz will be able to hear the sounds of nature on a misty day or a starless night, and he will reach his destination, his ancient past, without getting tired, without getting lost on the winding road, and he will be happy and enjoy the starry celebration of victory.

Bukhar Zhyrau Kalkamanuly's poems and translations were published in Russian in the books «Poets of Kazakhstan» in 1978 and «Poetry-Zhyrau» in 1987. In the same way, the monographic work

by Mukhtar Magavin entitled «Kobyz saryny» was translated into Russian (there is a special chapter of the book devoted to the work of Bukhar Zhyrau). Thus, the heritage of Bukhar Zhyrau was widely recognized by other peoples. Today's time gives us an opportunity to take a new look at some aspects of the literature of the bygone era, to evaluate our spiritual heritage from all sides deeply, comprehensively and fairly. There is no stopping in science, research continues constantly. Therefore, it would be better if Bukhara's heritage was supplemented with new data, works worthy of modern demand were written and transmitted. There is no doubt that this good deed will be one of the steps towards making the eternity of Bukhara's works known to the next generation.

Әдебиеттер

- Абылкасимов Б.Ш. (1984). Жанр толгау в казахской устной поэзии. Алматы. – 120.
 Айтказин Т.Қ. (1994). Қазақтардың мұраты. Алматы: Ғылым. – 96.
 Алтынсарин И. (1878). Киргизская хрестоматия. Книга 1. Оренбург. – 32.
 Артықбаев Ж.О. (1994). Бұқар жырау. Он екі тарих. Қарағанды. – 333.
 Әуезов М. (1937). Көркем жырдың ұлы ақыны. Лениншіл жас. 26 декабрь (№ 225). – 121-125.
 Байтұрсынұлы А. (2013) Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары, Алматы: «Елшежіре». – 261.
 Баязитов С. (2005). Хан ием. Павлодар: НПФ «ЭКО». – 543.
 Бұқар Жырау Атадан қалған асыл сөз. Бұқар Жырау. (2007). Ақиқат. № 10. – 31-48.
 Валиханов Ч.Ч. (1984). Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии. – 255-257.
 Дулатбеков Н., (2013), Бұқар жырау: энциклопедия, Қарағанды: «Болашақ-Баспа». – 429.
 Жанайдаров О. (2009). Поэзия ақынов и жырау. Астана: «Аударма». – 302.
 Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина (архивные материалы и публикации), (1972). Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР. – 198.
 Касымжанов А.Х. (1999). Самоопределение и духовное наследие. Саясат. № 3. – 89.
 Кодар А. (2006). Менталитет казахов по народным преданиям и поэзии жырау. Зов бытия. Алматы: Издательский дом «Таймас». – 528.
 Күмісбаев Ө. (2015). Шығыс шайырлары. Бес томдық. Алматы: РПБК «Дәуір». – 318.
 Қайрат Е. (2006). Қазақтың классикалық батырлар жыры мен әдет-ғұрпындағы түркі астральді мифінің бастаулары. Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. 10-том. Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. Алматы: Жазушы. – 496.
 Құрбанғали Х. (1992). Тауарих хамса (бес тарих). Алматы: «Қазақстан». – 456.
 Мағауин М. (1991). Бес ғасыр белестері. Алматы: Қазақ ССР баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы. – 327.
 Мағауин М., Байділдаев М. (1989). Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. Алматы: Жазушы. – 384.
 Мәшһүр Жүсіп Көпеев (2013), Құрастырушылар: С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов, А.Д. Шағырбаев, Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты. – 342.
 Рысқалиев Т.Х. (2007). Руханилық және түсінік. Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. Алматы: СаҒа. – 560.
 Сүйіншәлиев Х. (2006). Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Санат. – 891.
 Турсунов Е.Д. (1999). Возникновение баксы, ақынов, сәри и жырау. Астана: Фолиант. – 267.
 Тіленов Ж. (1995). Елім деп еңіреген ерлер жыры. Алматы. – 189.

References

- Abylkasymov B.Sh. (1984). Zhanr tolgau v kazahskoi ustnoi poezii [Tolgau genre in Kazakh oral poetry]. Almaty. – 120. (In Russian)
 Altynsarin I. (1878). Kirgizskaya hrestomatia. Kniga 1 [Kyrgyz Chrestomathy. Book 1]. Orenburg. – 32. (In Russian)
 Artyqbayev Zh.O., (1994), Buqar Zhyrau. On eki tarih [Bukhar Zhyrau. Twelve stories], Qarağandy. – 333. (In Kazakh)

- Auezov M., (1937). Korkem zhyrdyn uly aqyny [The great poet of fiction poetry]. Leninshil zhas. 26 dekabr (№ 225). – 121-125. (In Kazakh)
- Aytkazın T.Q. (1994). Qazaqtardyn muraty [The ideal of Kazakhs]. Almaty: Gylym. – 96 (In Kazakh).
- Baitursynuly A., (2013). Alty tomдық shygarmalar zhinagy. «Er Sayın», «23 Zhoqtau» ayız adebi murasy, kosemsozderi, tabylgan tuyndylary [A collection of essays in six volumes. Oral literary heritage, proverbs, found works «Er Sayın», «23 laments»]. Almaty: «Elshezhire». – 261 (in Kazakh).
- Bayazitov S. (2005). Han iyem [Khan owner]. Pavlodar: NPF «EKO». – 543 (In Kazakh).
- Buqar Zhyrau Atadan qalğan asyl soz. Buqar Zhyrau [A precious word left by Ata Bukhar Zhyrau. Bukhar Zhyrau.]. (2007). Aqıqat. № 10. – 31-48 (In Kazakh).
- Dulatbekov N. (2013). Buqar Zhyrau: ensiklopedia [Bukhar Zhyrau: encyclopedia]. Qaragandy: «Bolashaq-Baspa». – 429 (In Kazakh).
- Kasymzhanov A.H. (1999). Samoopredelenie i duhovnoe nasledie (Self-determination and spiritual heritage). Sayasat. №3. – 89 (In Russian).
- Kazahskiy folklor v sobranii G.N. Potanina (arhivniye materialy I publikatsii) [Kazakh folklore in the collection of G.N. Potanin (archival materials and publications)]. (1972). Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazahskoi SSR. – 198 (In Russian).
- Kodar A. (2006). Mentalitet kazahov po narodnym predaniyam i poezii zhyrau. Zov bytiya [Mentality of Kazakhs according to folk legends and zhyrau poetry. The call of being.]. Almaty: Izdatelskiy dom «Tayms». – 528 (In Russian).
- Kumisbayev O. (2015). Shygys Shairlary [Oriental poets]. Bes tomдық. Almaty: RPBK «Dauir» – 318 (In Kazakh).
- Magauin M. (1991). Bes gasyr belesteri [Milestones of five centuries]. Almaty: Qazaq SSR baspasoz zhonindegi memlekettik komiteti Bas redaktsiyasy. – 327 (In Kazakh).
- Magauin M., Baidildaev M. (1989). Bes gasyr zhyrlaidy: 2 tomдық [Five centuries poetry: 2 volumes]. Almaty: Zhazushy. – 384 (In Kazakh).
- Mashhur Zhusip Kopeev (2013), Qurastyrushylar: S.E. Nurmuratov, B.M. Satershinov, A.D. Shagyrbaev, Almaty: KR BGM GK Philosophya, sayasattanu zhane dintanu instituty. – 342 (In Kazakh).
- Qayrat E. (2006). Qazaqtyn klassikalıyq batyrlar zhyry men adet-gurpyndagy turki astraldi mifterdin bastaulary. Alemdik mad-eniyettanu oy-sanasy. 10 toms. Qazaqstannyn qazirgi zamangy madeniyettanu paradigmalary [Origins of the Turkic astral myth in Kazakh classical heroes' compositions and customs. World cultural studies mindset. Volume 10. Modern cultural studies paradigms of Kazakhstan]. Almaty: Zhazushy. – 496 (In Kazakh).
- Qurbangali H. (1992). Tauarih hamsa (bes tarih) [Tauarih Hamsa (Five Stories)]. Almaty: «Qazaqstan» – 456 (In Kazakh).
- Ryskaliyev T.H. (2007). Ruhaniyq zhane tusinik. Qazirgi zamangy ruhaniyq maselesi [Spirituality and insight. The problem of modern spirituality]. Almaty: SaGa. – 560 (In Kazakh).
- Suinshaliyev H. (2006). Qazaq adebiyetinin tarihi [History of Kazakh literature]. Almaty: Sanat. – 891 (In Kazakh).
- Tilepov Zh. (1995). Elim dep eniregen erler zhyry [A composition of wailing heroes for their land]. Almaty. – 189 (In Kazakh).
- Tursunov E.D. (1999). Vozniknovenie baksy, akynov, seri i zhyrau [Emergence of baksa, akyns, sari and zhyrau]. Astana: Foliant. – 267 (In Russian).
- Valikhanov Ch.Ch. (1984). Sobranie sochinenii v pyati tomah. Tom 1 [Collected Works in Five Volumes. Volume 1]. Alma-Ata, Glavnaya redaktsiya Kazahskoi sovetskoi ensiklopedii. – 255-257 (In Russian).
- Zhanaidarov O. (2009). Poeziya akynov i zhyrau [The poetry of akyns and zhyrau]. Astana: «Audarma». – 302 (In Russian).

M. Shoev^{1*}, N. Anarbayev¹, K. Bagasharov², N. Tutinova³

¹Egyptian university of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

²Suleiman Demirel University, Kazakhstan, Qaskelen

³E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan, Karagandy

*e-mail: mshoev@gmail.com

KYRGYZSTAN: COMPLIANCE WITH BANKING LEGISLATION, ISLAMIC BANKING DEPARTMENT IN ACCORDANCE WITH AAOIFI ISLAMIC SHARIA STANDARDS

The government of Kyrgyzstan has introduced Islamic banking without a legislative base. Later, as in Kazakhstan, it legalized Islamic banking, making the existing bank code illegal in Islamic banking. The National Strategic Plan of the Government of Kyrgyzstan for a sustainable economy contains important provisions for Islamic finance to achieve the goals of a sustainable economy. The whole of the above the research should be analyzed and found out whether the banking legislation of Kyrgyzstan, which is part of Islamic finance, complies with the AAOIFI Sharia standards. Since the Islamic banking sector is at an early stage of development, the creation of a competitive financial sector is attractive to investors and it is possible to attract funds for the development of the real sector of the Kyrgyz economy with the help of the Islamic banking. The reasons for the emergence of Islamic banking are the prevention of future financial crises and the construction of a stable economic system. Some Central Asian countries have developed laws on Islamic banking and have made changes to existing banking legislation. Kyrgyzstan is one of the two Central Asian countries that have implemented Islamic banking, out of the way of the current banking legislation.

Key words: banking, law, legislation, shariah, standard.

M. Шоев^{1*}, Н. Анарбаев¹, К. Бағашаров², Н. Тутинова³

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Сүлейман Демирел университеті, Қазақстан, Қаскелең қ.

³Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.

*e-mail: mshoev@gmail.com

Қырғызстан: банк заңнамасын сақтау, ААОИФИ шариғат стандарттарына сай исламдық банкинг бөлімі

Қырғызстан үкіметі елде ешқандай құқықтық базасы жоқ исламдық банкингі енгізді. Кейінірек үкімет ислам банкингі туралы заңнаманы қабылдай отырып, қолданыстағы (әдеттегі) банкство туралы заңнамаға түзетулер енгізу арқылы Қазақстандағы сияқты заңнамаға ислам банкингін енгізді. Қырғызстан үкіметінің тұрақты экономика жөніндегі ұлттық стратегиясының жоспары тұрақты экономиканы құру жөніндегі кейбір мақсаттарына қол жеткізуде исламдық қаржыландыру үшін өмірлік маңызды ережелерді белгілейді. Бұл зерттеудің мақсаты ислам банкингінің бөлігі болып табылатын Қырғызстанның банк заңнамасының ААОИФИ шариғат стандарттарына сәйкестігін талдау және нақтылау болып табылады. Исламдық банк секторы өзінің дамуы мен өсуінің басында тұр, сондықтан бәсекеге қабілетті қаржы секторын құру исламдық қаржы компаниялары үшін неғұрлым тартымды болады, сондай-ақ исламдық банкинг және қаржыландыру арқылы Қырғызстан экономикасының нақты секторын дамытуға инвестициялар мен қаржыландыруды тартуға ықпал етеді. Ислам банкингін енгізудің себебі кез келген болашақ қаржылық дағдарыстардың алдын алу және тұрақты экономикалық жүйені құру болып Орталық Азияда кейбір елдер исламдық банкингке қатысты жаңа заң енгізеді немесе қолданыстағы банктер туралы заңға түзетулер енгізу арқылы енгізеді. Қырғызстан Орталық Азия елдеріндегі дәстүрлі банктік заңдарға өзгерістер енгізу арқылы исламдық банкингі енгізген екі елдің қатарында.

Түйін сөздер: банк құқығы, құқық, заңнама, шариғат, стандарт.

М. Шоев^{1*}, Н. Анарбаев¹, Қ. Багашаров², Н. Тутинова³

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

²Университет Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Каскелен

³Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганды

*e-mail: mshoev@gmail.com

Кыргызстан: соблюдение банковского законодательства, отдел исламского банкинга в соответствии со стандартами исламского шариата ААОИФИ

Правительство Кыргызстана внедрило исламский банкинг в стране, не имея какой-либо правовой базы. Позже правительство внедрило исламский банкинг в законодательство, как и в Казахстане, путем внесения поправок в существующее законодательство о (обычном) банковском деле, приняв законодательство об исламском банкинге. План национальной стратегии правительства Кыргызстана по устойчивой экономике устанавливает жизненно важные правила для исламского финансирования в достижении некоторых его целей по созданию устойчивой экономики. Целью данного исследования является анализ и выяснение соответствия банковского законодательства Кыргызстана, являющегося частью исламского банкинга, стандартам шариата ААОИФИ. Исламский банковский сектор находится в начале своего развития и роста, следовательно, создание конкурентоспособного финансового сектора будет более привлекательным для исламских финансовых компаний, а также способствовать привлечению инвестиций и финансирования в развитие реального сектора экономики Кыргызстана посредством исламского банкинга и финансирования. Причиной внедрения исламского банкинга является предотвращение любых будущих финансовых кризисов и создание стабильной экономической системы. В Центральной Азии некоторые страны либо принимают новый закон об исламском банкинге, либо вносят поправки в существующий закон о банковской деятельности. Кыргызстан входит в число двух стран Центральной Азии, которые внедрили исламский банкинг путем внесения изменений в существующие традиционные банковские законы.

Ключевые слова: банковское дело, право, законодательство, шариат, стандарт.

Introduction

The global financial crisis of the last two decades has demonstrated the problems associated with the existing global financial system. The financial crisis has set up regulatory bodies for a variety of policy changes and a legal framework to create a strong financial sector and a sustainable economy. There are several reasons why investigating the principles of the rule of sharia in the banking sphere can help achieve these goals.

Kyrgyzstan was the first country to take the first steps towards the introduction of Islamic banking in May 2006, the President of Kyrgyzstan and the management of the Islamic Development Bank and the Ecobank signed a Memorandum of Understanding on the introduction of Islamic banking in the country within the framework of the Gilot project, the President of Kyrgyzstan and the President of the Republic participated in the launch of the Gilot project, and the Ecobank obtained a license to operate within the framework of the Gilot project in accordance with Information from the National Bank of the Kyrgyz Republic in accordance with Islamic principles and rules. It was Approved by the Resolution of the Board of Directors of the National Bank of the Kyrgyz Republic dated October 30, 2006. Ac-

ording to the statement, Ecobank was authorized to offer its customers various products such as Mudaraba, Sharika, Murabaha, Ijara and Ijara Muntahia Bittamlik, Haldhasan (interest-free loans), Istisna and Parallel Istisna. In April 2008, the Ecobank held the first meeting of the Sharia Council of Directors and started banking operations in May of the same year (EkoIslamicBank, 2009).

Some Central Asian countries have introduced new legislation on Islamic banking and have made changes to existing banking legislation. Kyrgyzstan is one of the two Central Asian countries, which led to Islamic banking by making amendments to the existing banking legislation. However, the existing legislation is an obstacle to the development of the sector, and we need a new justification for the existing legislation in Islamic banking. So far, a number of studies have been conducted on Islamic finance in the domestic market in accordance with the laws of the Islamic state. Therefore, the purpose of the study was to understand the importance of bringing Islamic banking legislation in line with Islamic norms and rules. The research helps the legislative regulatory authorities to get an idea The law of Islamic banking in Kyrgyzstan, the nature of work with Islamic financial products and the law of Islamic finance in connection with other laws, such as the Civil Code.

Scientific research methodology

My methodology in this research is based on reviewing all existing three countries' legislation on Islamic Banking and also regulations of National Banks, if any, studying their compliance with principles and rules of Shariah according to main sources of Islamic Banking principles and rules. I will compare these countries' legislation with the existing practice of other countries such as Kazakhstan, Tajikistan and other countries. Also, to the extent possible, I will try to compare Islamic Banking laws among each other to find out which one is best and more compliance with the Shariah principles and rules.

Justification of the choice of topic, goals and objectives

Unfortunately, the article does not contain a standard Number-Compliance with the Islamic Association (AAOIFI). There is no legislation of Kyrgyzstan on the Swiss Accounting and Auditing Standards. However, materials on other Islamic finance issues are available, but in small quantities. Local scholars have written a number of articles on this topic, including the publication of evidence on Islamic law, its application and practical aspects of Islamic law. In our opinion, even such literature, unrelated to the above, could at least explain the current situation and problems, the challenges faced by the development of Islamic finance in Kyrgyzstan. Therefore, the researcher tried to find answers to the following questions:

- Why the rise of Islamic finance in post-colonial market-building in central Asia and Russia?
- Challenges for Islamic Banking Industry in the Kyrgyz Republic Experience

The article "The Rise of Islamic Finance in the construction of post-colonial markets in Central Asia and Russia" by David Hoggart analyzes the development of Islamic finance in the region and the vision of politics. In memory of the scientist, the introduction of Islamic finance in Central Asia in the postcolonial era revolutionized the state, the economy, and the Islamic religious discourse, destroying the materialistic and symbolic status quo. She also explains the rise of Islamic finance by the fact that countries prefer to create their own financial strategies and identities, and to end the colonial legacy by creating multidimensional financial systems.

Another reason for the growth of Islamic finance in Central Asia is the 84 million Muslim population

of the region, which is part of a project to develop faith rather than "pacify religious groups," and the separation of faith, financial and non-financial transactions by Muslims. This is unacceptable, and we point out where we think she is wrong. This conclusion stems from a lack of proper understanding of the principles of Islam. Next, she analyzes the rationale for the growth of Islamic finance by creating a multidimensional economy free from Russian influence and linked to the global Islamic economy, but the growth of Islamic finance in Russia itself is not the result of attracting investments from Islamic countries to the Russian economy, but the result of the return of investments from Islamic countries to the Russian economy. The West as an alternative source of investment after returning as an alternative source of investment after the imposition of sanctions. According to her, there is a negative attitude towards the growth of Islamic banking and "civil disobedience" on the part of religious organizations, although some scientific articles oppose the use of religion to grow the market, as this causes social unrest. In the rest of the article, the authors explain that another reason for the introduction of Islamic banking in Central Asian countries may be political goals and the creation of a cultural brand for countries with pre-colonial history. The article pursues political goals, rather than analyzing the legal and financial development of Islamic banking and Islamic finance in the region (Noggarth, 2016: 115-136).

The next article is on "Challenges for Islamic Banking Industry: The Kyrgyz Republic Experience" written by Abdurashed Zhoraev and Ali Yulsuk. The article is written for the business analysis rather core issue of the operating of Islamic Banking which legislation of the country. The authors provide additional historical information about the legal foundations of Islamic banking in Kyrgyzstan, without analyzing these legal acts from the point of view of the history of the development of Islamic banking in the country, as mentioned earlier. Further the authors give overview of current banking sector, Islamic and non-Islamic by providing no of bank operating and data on their deposits and assets. On challenges which are facing by Islamic financing institutions, the authors are referring to National Bank regulatory document where it summarize five strategic domains: 1) coordination among state bodies on issues and implementation of Islamic Banking, 2) harmonization local laws with International standards such as Islamic Financial Service Board (IFSB) and AAOIFI, 3) resolving liquidity management issue for Islamic bank sector, 4) assistance of

with market players for their increasing their market share, 5) creating regulatory act on Islamic economy such as Zakat and endowment. As per the authors as significant time passed there is no sign of impact in industry has been seen.

The authors propose to use example of Malaysia however they have not noted that legislation system of Malaysia good for development of Islamic where it is based on common law system however Kyrgyzstan legal system is civil law system where it requires to codify all matters related to Islamic banking. The best example can be followed is UAE and Indonesian where their legal system is similar to Kyrgyzstan. The authors further discuss the challenges in relation to harmonization of local laws with international standards and encourage local scientist to write and make research on Islamic Banking which goods encourage in creating local professional in field of Islamic banking. In regard of creation Central Shariah Board, the authors propose to use Supreme Board of Shariah scholar in the country where it has public trust and cost efficient and they cannot see the development of Islamic Banking without those scholars. I guess it is good example where the same is followed in Indonesia. According to the authors, due to small share of Islamic financing sector in the banking sector is “not relevant” to develop this sector at this stage where in my opinion the management this issue can be handle by National Bank of Kyrgyzstan where it can play role median and in solving the liquidity issue for Islamic bank rather leave as it is. The authors conclude reason for not developing this sectors lack of legislative acts and regulatory support from the government and central(national) bank of the country which out main aim from this article to define the issue on legislation and regulatory acts in order to amendment them and further help in the development this sector (Zhoraev, Yuksek, 2021: 713-730).

Result and discussion

In 2016, the president of Kyrgyzstan signed amendments to the existing Banking laws for the purpose of introducing Islamic Banking as part of the current law of the country, not as a separate law (National Bank of Kyrgyzstan, 2023). Since the inception, Islamic Banking sector, the National Bank of Kyrgyzstan has issued many regulations for Islamic Banking and finance. In principal Islamic banking sector was operating on the basis of National Bank regulations without any legal base. For our research, the author reviewed the existing part of the

Islamic bank having current banking law and also the National Bank's regulations. The adopted banking law has few dedicated articles for Islamic banking. The amended banking law officially and legally permits Islamic Banking to operate in Kyrgyzstan as well as the conventional banks to open Islamic window. Also, banking industry and financing are the principles and rules for the implementation of banking operations and transactions by following of AAOIFI's Shariah standard. This law will be applicable for banking and non-banking financial and credit organization. Article 4 of the Banking Law states:

Islamic Principles of Banking Industry and Financing

1) The Islamic principles of banking industry and financing shall be applied in the Kyrgyz Republic along with traditional banking industry and lending.

2) The Islamic principles of banking industry and financing are the principles and rules for implementation of banking operations and transactions in accordance with the standards of Shariah that have been developed and approved by the international organizations that establish standards for the conduct of Islamic banking industry (Organization of accounting and audit for Islamic financial institutions, the Council of Islamic Financial Services).

3) The provisions of the present Law and the banking legislation of the Kyrgyz Republic shall be applied to the banks and non-banking financial and credit organizations that carry out their activities in accordance with the Islamic principles of banking industry and financing” (Law of Kyrgyzstan, 2016).

Kyrgyzstan's banking law, Islamic financing section:

The part of the existing Banking Law related to Islamic banking was adopted in 2016. According to the author, the Law on Banks was adopted without making changes to other interrelated legislative acts. In this regard, the Civil Code contains cases that contradict the Law on Banking Activities. The Civil Code (1997) recognizes that an Islamic financial company violates the principles and rules of Sharia when it knowingly or unknowingly forces transactions that do not comply with Sharia requirements (Section, 2023). It should be noted that this issue may also be raised in Kazakhstan and Tajikistan. Section 1, relevant to the General Comment, states that article 2.3 of the Banking Act provides as follows (National Bank of Kyrgyzstan, 2023):

"In case of a conflict between the provision of the present Law and the provision of the Civil Code of the Kyrgyz Republic shall apply. In case of a conflict between the provisions of the present Law and the provisions of other laws of the Kyrgyz Republic, the rules of the present Law shall regulate the banking legal relationships."

The italic part of law mentioned that in case of contradiction between Banking law, including Islamic banking section, with the Civil Code of Kyrgyzstan, the Civil Code shall prevail. In this respect, in case of the contradiction of civil code which has clause violating the principles and rules of Shariah, the civil code law prevails, or in another word, the provision which violates the principles of Shariah shall be applicable regardless of the company has the license to operate according to Shariah principles and rules. In Civil code, Chapter 5 on legal entities, under article 99 on Satisfaction of Obliges Claims: while determining the order of payment of claims in case of liquidation in fifth order of the law mentioned (Paragraf, 2023):

"In the fifth priority, claims for forfeit (fine and penalty) of oblige of the third and the fourth priority including interests on the principal amounts of payments due to budget and non-budgetary funds."

The above point indirectly forcing Islamic Banks in case liquidation to pay interest to the claims which may arise from its the customer or any other third party where according to Quran and Hadith of Prophet interest payments are prohibited. Quran says:

{أَصْنَعْنَا مُضَاعَفَةً وَأَتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} (Quran.com, 2023)
{يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَرْبَاً

O you who have believed, do not consume usury, doubled and multiplied, but fear Allah that you may be successful. [03:130 Aal Imran (The family of Imran)] (Saheeh International, 2004:60).

Prophet Muhammad said:

"The Messenger of Allah (SWT) cursed the one who consumed Riba, and the one who charged it, those who witnessed it, and the one who recorded it", (Imam Hafiz Abu Eisa Mohamed ibni Eisa At-Tirmidhi, 2007: vol. 3, 22).

Similarly, non-Shariah compliance also clauses also found in article 103 under the same chapter. In Chapter 19, on Securing Performance of Obligation, wherein article 319 define ways of securing obligations:

"1. Performance of an obligation may be secured by penalty, pledge, retention of obligor's property, surety, guaranty, advance or any other way established by the legislation or the contract."

In the next article 320, the civil code defines penalties (Paragraf, 2023):

"Article 320. The concept of Penalty 1. Penalty (fine) shall be a sum of money or any other piece of property determined by the legislation or the contract, which the obligor must pay or transfer to the obligee, in the event of the failure to perform or improper performance of an obligation. Upon a claim for a penalty, the obligee must not prove damages suffered.

2. The obligee shall have no right to claim for a penalty if the obligor is not liable for the failure to perform or improper performance of the obligation."

The above-mentioned civil code article forces Islamic Bank to pay penalties even penalty for financial dues and obligation. However, under the Shariah, any direct and indirect revenue, income and benefits over the principal amount due will be equivalent to the interest. The banking law or civil does not exclude Islamic Banking from payment of penalties. As mentioned earlier receiving and payment of interest is prohibited under Shariah rules. According to AAOIFI standard, it is not permitted for Islamic Banks to charge a penalty for financing obligation the Standard No 3 on Procrastinating Debtor states:

"2/1/2 It is not permitted to stipulate any financial compensation, either in cash or in other consideration, as a penalty clause in respect of a delay by a debtor in settling his debt, whether or not the amount of such compensation is pre-determined; this applies both to compensation in respect of loss of income (opportunity loss) and in respect of a loss due to a change in the value of the currency of the debt.

2/1/3 It is not permitted to make a judicial demand on a debtor in default to pay financial compensation, in the form either cash or of other consideration, for a delay in settling his debt." (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

However, the Shariah standard has permitted Islamic financing company to charge a penalty for the customer who can pay its installment but not pay it on time as per agreement. However, the standard puts restrictions that (first) such penalty purpose is to force obligor to pay its installment on time and other (second) restriction on Islamic financing company that it shall forfeit it to charitable causes after deducting its actual cost and loss, with exclusion opportunity profit and cost of funding. The Shariah standard also permits to charge penalty without

forfeiting to charity causes if the penalty for non-financial obligation such not the fulfillment of construction of the building by the contractor on the time where the contractor has to pay the penalty for the Islamic Bank and Islamic Bank may get such penalty for itself. (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

The justification for non-permissibility of charging a penalty for financing obligations and dues prior to the arrival of Islam, lenders who charged interest used to say to their debtors: "Do you want to settle now or to pay an additional amount for a further period of credit?" (Imam Malik ibn Anas, 2014: 495). The prohibition charging an extra amount over the principal debt or financial dues/loan has also reported on the authority of many companions from the Prophet. On this basis, a decision reached by the International Islamic Fiqh Academy which reads as follows: "*It is impermissible from the Shariah perspective to stipulate a condition of compensation in the case of delay in settlement of a debt*" (International Islamic Fiqh Academy, 2021). However, it is permissible to put the condition that the debtor shall donate to charitable causes in case of default in payment. The interpretation of two Mailiky Scholars on Saying of Prophet Muhammad (peace be upon him) says: "*Default in payment on the part of a solvent debtor is unjust*" (Al Khatib At-Tabrizi, 1979: 878) and He also says: "*Delay in payment by a solvent debtor would be a legal ground for his publicly dishonored and punished.*" (Hafiz Ibni Hajar al-Asqalani, 2014: 331)). In case if the customer has real financial difficulties such individual who got sick or children inherited financial obligation from the parents than it is not permissible to charge any penalty or increase liability for Murabaha sell price. In this respect, the Quran says:

(Quran.com, 2023) **تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ** { وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَن

Translation is: And if someone is in hardship, then [let there be] postponement until [a time of] ease. But if you give [from your right as] charity, then it is better for you, if you only knew [2:280 *Al Baqara (The Cow)*] (Saheeh International, 2004: 42).

In light of the above facts regarding the prohibition in the hadith of the Prophet and the Quran to charge interest in terms such as interest or penalty, there is a conflict between the existing banking business and the Islamic banking business with the Civil Code, which requires Islamic banks to pay a penalty on debts. It is worth noting that similar issues may arise with respect to debts arising between Islam-

ic banks and other counterparties for non-banking transactions, in which case the Islamic bank must pay the counterparty a penalty in case of late payment. There may be more points of inconsistency between Islamic banking law and civil law, and additional research is required to list all inconsistencies with the general principles and rules of Sharia, and in particular with the AAOIFI Sharia standards. The next contradiction to the principles and rules of Sharia in the Banking Law is the article obliging Islamic banks to participate in deposit protection and insurance schemes together with other ordinary banks. The law says:

"Article 120. Deposit Mandatory Protection System"

1. Banks shall participate in the deposit mandatory protection system.

2. The procedure for functioning of the deposit mandatory protection system, formation and use of the Deposit Protection Fund. The payment of compensation on deposits in the event of warranty claims as well as the relationship between the authorized deposit protection authority, banks, the National Bank, government agencies and other relations arising in this field, shall be regulated by the law on the bank deposit protection.

3. The Bank may choose additional forms of deposit protection used in international banking practice."

Kyrgyzstan deposit protection is working on the conventional way of insurance of the deposits not Islamic way. This clause contradicts with banking law itself wherein article 4.2 (above) of banking laws say that the Islamic Bank shall operate according to AAOIFI's standards. According to the Shariah standard of AAOIFI No 29 on Islamic Insurance, Islamic Insurance is a "process of agreement among a group of persons to handle the injuries resulting from specific risks to which all of them are vulnerable". It based on donation contribution, and where insurance fund itself is a separate legal independent financial entity. The insurance fund shall pay for any injuries and loss which happen to participate in the insurance fund (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

In contrast to Islamic insurance (takaful), traditional insurance based on a mutual compensation contract. It seeks to generate income and revenue from insurance operation itself. The modern Muslim scholar prohibited conventional insurance as it consists of Garar or uncertainty. The based reference for the prohibition of traditional insurance is saying of Prophet Muhammad: "*The Prophet peace be upon*

him prohibited sales which involve Gharar” (Abū Abdullah Muḥammad ibn Yazid ibn Majah al-Rabī al-Qazwīnī, 2007: vol. 3, 254-255). In this context International Islamic Fiqh Academy also gave its resolution in respect to prohibition traditional insurance. Another contradiction in Islamic banking section existing banking law is in article 112.7 where the law mentioned Islamic banks give or place money with customer similar to conventional banking however Islamic bank never lend or put direct cash for financing purpose with its customers. The law states:

“7. Placement of funds in accordance with the Islamic principles of banking industry and financing shall be carried out in accordance with the banking legislation of the Kyrgyz Republic with account of the specifics and peculiarities of the Islamic principles of banking industry and financing.”

The mentioned law contradicts with the nature of Islamic banks which is based on trading such as selling and leasing, participating and sharing risks with its customers under Mudarabah, Wakala and Musharakah. Therefore, the above article of the law needs amendments to the nature of Islamic Banks activities.

Regulation for Implementing the Principles of Islamic Banking and Finance in the Kyrgyz Republic within the Pilot Project,

Approved by Resolution No. 32/2 of the National Bank of the Kyrgyz Republic Board dated October 30, 2006 (*As amended by the Resolutions of the NBKR Board No. 38/1 dated November 30, 2006, No. 33/1 dated June 29, 2007, No. 18/2 dated April 25, 2008, No. 47/3 dated December 17, 2008, No. 32/8 dated August 28, 2013, No. 25/9 dated June 11, 2014, No. 32/6 dated July 16, 2014, No. 7/2 dated February 10, 2016, No. 40/4 dated September 28, 2016, No. 49/8 dated December 21, 2016, No. 21/10 dated May 31, 2017*).

This regulation is mandatory regulation for Islamic Banks. It was adopted initially for the pilot project for Eco Islamic Banks. After the amendments in banking law, this regulation amended also. However, this regulation still contains contradiction to Shariah principles and rules in general, according to Shariah standard adopted by AAOIFI, in particular, which now a reference to Islamic banking transaction.

i) In Chapter 2.3, point 1 of the regulation mentioned in above part related to the definition of Murabaha. It states that when selling the goods to the client under the Murabaha Contract, the bank shall act as the owner of the products however in

next paragraph under the same definition it says that the ownership of the assets shall be transferred after full payment of the price, otherwise stipulated by the terms of the contract. However as per principles and rules of Shariah and also AAOIFI’s Shariah standard, which are the parts of Banking legislation. It is required that the goods which are subject of Murabaha must be transferred immediately on the signing of the Murabaha agreement/contract. It means, sale considered void from the Shariah aspect unless if the legislation recognizes the purchaser under such agreement will be the owner of the good without registration. This issue also exists in Tajikistan’s National Bank regulation where we discussed it as Shariah basis for such prohibition (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

ii) In the same point, 6 of chapter 2.3 of the regulation mentioned on appoint of the customer to be an agent (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).). in purchasing of the goods from the seller or the bank may purchase by itself. However, the Shariah standard eight articles 3.1.3 mentioned as a reference in the banking law such appoint shall be an only dire need, not as a general practice of the Islamic bank and standard approach where the regulation has mentioned such restriction and has provided a general procedure for the banking practice. From author experience in Islamic Banking, the Shariah Board has a significant role in controlling and implementing this standard where it permits to use as standard practice in banking operation. The Shariah Board approve the appointment of the customer to be the agent of the bank in a case by case basis and upon obtaining advance approval of Shariah Board, provided the price of the good must be paid directly to the supplier or seller, not to the customer. The justification for such a requirement to segregate the risk of ownership while the bank is buying or selling the goods. The appointing of the bank’s customer as the agent of the bank also contradicts with Shariah maxim of "Al Ghunm bil Ghurm" as “earning profit is legitimized only by engaging in an economic venture, risk sharing and thereby contributing to the economy.” (State Bank of Pakistan, 2023) and “Al-Kharaju bid-daman” is means the entitlement to revenue on corresponding liability for bearing losses (The Financial Encyclopedia, 2023), where by appointing the customer to be an agent of the bank, it does not take risks and responsibility; therefore, how Islamic Bank will deserve for the profit earned under subsequent Murabaha contract.

iii) In point 8 of chapter 2.3, the regulation states in the third paragraph: "where the client has not made the full payment of the price, the bank will not register the ownership of the goods in the name of the client until the installments paid in full." This requirement contradicts with the nature of sale and purchase in Shariah view. It is worth to note that Shariah standard of AAOIFI on Murabaha where it is required, it must be transferred immediately after signing of the Murabaha (SPA) contract. The justification of Shariah standard is that such term in the agreement is contradicting with nature or "effect" of sale purchase agreement (Murabaha agreement) where its consequence must result in the ownership transfer of the subject of the sale to the purchase, therefore, it is prohibited to stipulate such condition in the agreement to delay ownership transfer (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

iv) In chapter 2,4 which relates to leasing, in point 3 in the definition of the lessor, it mentions that bank "borrows fund"; however, Islamic Bank is not entitled to "borrows funds". The regulations states:

"Lessor is a bank that at the expense of its own and/or borrowed funds, acquires property during implementation of the Ijarah Contract and grants it as an Ijarah subject to the Lessee for a specified fee, for a specified period and under specified conditions for temporary possession and use, with or without transfer of ownership to the Lessee in relation to the subject matter of the contract."

The above definition has two issues: the first one, it is mentioning the bank (lessor) is "borrowed funds" where the Islamic banks never borrow funds from its customer. The Islamic Bank either obtains funds through Mudarabah or Wakala where both of them based on sharing of risk between the bank and fund provider. The other issues are mentioned the property subject of the lease to be "acquired during the implementation of the Ijarah Contracts" where the Shariah requirements are the bank must possess either identical goods/asset or usufruct of the asset prior concluding the of Ijarah contract not during Ijarah. Prophet Muhammad said: "*Do not sell what you do not possess*" (Al Imam Al Hafiz Abi Dawud Sulaiman Ibni AlAshath AlAzdi As-sajistani 2009: vol.5, 362) and in another Hadith of Prophet Muhammad said: "Ibn Abbas (Allah be pleased with them) reported Allah's Messenger (may peace be upon him) as saying: He who buys food grain should not sell it until he has taken possession of it" (Muslim Ibn al-Hajjaj, 2023). Also, it was narrated from

'Amr bin Shu'aib, from his father, from his grandfather, that: The Messenger of Allah prohibited lending on the condition of a sale, or to have two terms in one transaction, or to profit from what you do not possess (Abu Abd ar-Rahman Ahmad son Shuayb ibn Ali son of Sinan al-Nasai 2007: vol. 5, 329.). Hence, we cannot have selling or ownership transfer under lease agreement itself.

The mentioned Hadith of Prophet applies for selling of either goods or services. In this context, it is worth to say that Shariah standard No. 9 of AAOIFI, article 3.1 on Lease and leasing ending with ownership transfer also has mentioned such requirement for the validity of lease contract. All reason was discussed in detail earlier, and justifications of Shariah for ownership requirement before signing Buy and Sell agreement (Murabaha contract) in Tajikistan part of this thesis and there is reason to repeat all facts here again as the same required for selling of service too. In the same point 3 of the regulation also there is a contradiction with the nature of Lease ending with ownership transfer. The definition of rental payment in regulation mentioned:

"Lease payments are the fees for owning and using the subject matter of the Ijarah Contract". The definition is contradicting with Shariah nature of lease as rental payment is for using of the item or for buying of usufruct not for purchasing as Prophet Muhammad prohibited to combine two contracts in 1 contract. It narrated that Abu Hurairah said: "The Messenger of Allah forbade two transactions in one" (Abu Abd ar-Rahman Ahmad son Shuayb ibn Ali son of Sinan al-Nasai 2007: vol. 5, 332). If rental under Lease contract is considered as a part of purchasing from initial than transaction will fall under prohibition above Saying of Prophet Muhammad. In practice rental payment even, it is higher than standard market rentals, it will not consider for ownership of the price but it is used as service or usufruct of the asset. The party enter into gift agreement or another SPA agreement at the end of the lease term. Therefore, the above definition is non-compliance with Shariah principles and rules.

⊞) Also concerning maintenance, the regulation stated that in point 11 of chapter 2.4 of the document, it says that "the lessor shall provide basic maintenance. The lessee shall perform routine or periodic maintenance". However, the AAOIFI's Shariah standard No. 9 on leasing segregates maintenance by major and minor maintenances and also divide by "partial" and "Total destruction" which each has its ruling according to the Shariah standard. In case of "Total destruction", the identified lease

asset in the lease agreement is terminated however if it is leasing for the specified asset, the lessor may substitute with another similar property provided that such total loss under existing or specified leased asset does not happen due to misconduct and negligence of the lessee. In case if it is due to lessee fault, it will be liable for damage as per lease agreement. If total loss is not attributable to the customer, the lessor is not liable to charge from lessee any cost or future rental payment, and it has either substitute with another similar asset under a specified lease category. And for the identified/existing asset, the bank re-calculates all received rental payment on market operating rentals base for the same asset and will return any extra amount to the customer. In case of partial loss due to the customer, the customer has to repair leased asset and continue rental payment. However, if partial loss is not due to lessee's fault, the rental amount will be reduced for part of the partially damaged part. Regarding the maintenance expenses and costs, if the maintenance is major maintenance it must be done by lessor; however, the lessor may appoint customer or third person to do a major repair. If it is minor or ordinary maintenance, the lessee shall do it by itself on its own expense (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

vi) In the point 40 of chapter 2.4 of the regulation mention termination scenario. The regulation states that Ijarah Contract may be “terminated when the leased property is damaged” without specifying types of the damage and who did damage. However, the AAOIFI’s Shariah standards are required to define who has committed damage as we have discussed above and not by simple “damage” as it mentioned in the regulation.

vii) In point 24 of chapter 2.4 of the regulation it states: “Ijarah Contract may be entered into several lessees entitled to the same benefit in respect of any property and lease period, *without establishing a certain period for a certain person*. In this case, each lessee can get a benefit from the property during the period established for it, according to the stipulated rules between the lessees.”

The underlined part of the above regulation is contradicting Shariah principles which are required to avoid Garar from a transaction where the lessor may enter into lease agreement with many lessees without determining the period for a specific person and property subject of the lease. It is narrated that Abu Hurairah said: "*The Messenger of Allah (PBHU) forbade Gharar transactions and Hasah transactions*" (Abū Abdullah Muḥammad ibn Yazid

ibn Majah al-Rab i al – Qazwīnī, 2007: vol. 3, 254). The ambiguity and uncertainty which exist due to non-determination property and period fall under the term of Gharar, hence it is not acceptable. Also, AAOIFI Shariah standard No.9 on lease under article 4.2.1 has a similar requirement on “successive lease” (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

viii) In Istisna product (sale and purchase based on specification), under point 46 of 2.6 of the regulation states that "upon completing the manufacturing process for the subject matter of the contract, the bank shall, under the Purchase and Sale Agreement, transfers the subject matter to the client and terminate its recognition only after the client has fully repaid the value specified in the contract reflecting the amount of income received from the sale”.

The regulation has two Shariah issues: one related to the transfer of ownership to a customer under a separate SPA other than Istisna contract and the second issue is recognition transfer of property to the customer upon full payment of the price by the bank. The later issue we have already discussed it above and the same will be applicable on Isitsna as it is applicable in Murabaha. For the first issue where it is required to sign a separate SPA, there is no Shariah requirement for such SPA as Istisna contract by itself is sell and purchase agreement. In the practice, bank is not using a separate SPA, and no any Muslim scholars has required such a requirement.

ix) In chapter 2.12 of the above regulation it permits the payment of profit for current account holders under the product name “Wadi’ah Yad Dhamanah” transaction (contract) which is defined as a contract of guaranteed custody, under which the Bank shall be authorized to dispose of the funds entrusted to it and receive profit from their placement. Under point 2.2, it clarifies the nature of the payment by the bank to its customers; it will treat as a saving deposit. Under 2.3, the payment of profit to the customer will be Hiba "gift" which is not an obligation of the bank to pay such Hiba to its customer. In other words, it is at the bank discretion to such gifts to the customers. Under point 2.3, the Hiba is defined as a donation in a kind of material incentive paid to the bank's clients who placed money under the Current account (Qard Hasan and Wadi’ah Yad Dhamanah Contracts) as well as under other deposit transactions on an interest-free basis. The above-introduced product is directly violating Shariah principles and rules of an interest-free loan.

Prophet Muhammad said, "any loan which brings benefits is equivalent to Riba (interest)". It was narrated from Amr bin Shu'aib, from his father that his grandfather said: The Messenger of Allah said: "It is not permissible to lend on the condition of a sale, or to have two conditions in one transaction, or to sell what you do not have and profiting on what you do not possess" (Abu Abd ar-Rahman Ahmad son Shuayb ibn Ali son of Sinan al-Nasai 2007: vol. 5, 331). The Shariah standard No. 19 of AAOIFI on Loan stated:

“10/2 Perquisites for Qard

It is not permitted to the institution to present to the owners of current accounts, in lieu of such accounts, material gifts, financial incentives, services or benefits that are not related to deposits and withdrawals. Among these are exemptions from charges in whole or in part, like exemption from credit card charges, deposit boxes, transfer charges and letters of guarantee and credit. The perquisites and incentives that are not specific to current accounts are not governed by this rule” (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017).

The above Shariah standard which references for Islamic Banking transaction as per banking legislation of Kyrgyzstan prohibits the payment of the gift. The reason for the prohibition of Hiba is that the Hiba payment is due to Qard (interest-free loan) by the customer to the Bank. A general comment on the regulation is that it treats all types of financing by the Islamic bank as the placement of loan by the Islamic banks which contradict with the nature of Islamic financing products where these Islamic products are not a loan (The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, 2017)

Results and conclusion

The adoption of the Law on Islamic Banking and Finance is a positive and good step towards creating a stable financial sector. As mentioned earlier, Islamic banking and finance have their own characteristics and characteristics that contradict traditional finance. The adoption of sharia law is a good start in Kyrgyzstan, but if other relevant laws are not reviewed and corrected and inconsistencies are not pointed out, this will lead to conflicts between users of the law, whether financial institutions or individuals, as a result of which some people will also lose their property rights in the form of money. Since the Islamic banking sector is still in its infancy, the government and regulators need to address the following issues in order for Islamic banking to develop faster:

1. Regulatory authorities should include mechanisms in existing laws and regulations to adapt to new market changes
2. Governments should take steps to create a level playing field between conventional and Islamic finance in terms of taxation and other mandatory obligations
3. For the Islamic finance sector, it is important that governments establish working groups to amend existing laws, especially those relating to conflicts of laws in Islamic finance, civil and tax law, and national banks should take similar actions to change their rules to include conditions that do not comply with Sharia
4. Introduce courses/subjects in Islamic banking and finance at universities/institutes/colleges to educate a new generation working in various sectors of the economy.

References

- Al Imam Al Hafiz Abi Dawud Sulaiman Ibni AlAshath AlAzdi As-Sajistani (2009) Sunan Abi Dawud. – Damascus: Al-Resalah Al-Alamiah Publishers. -2625.
- Abū Abdullah Muḥammad ibn Yazid ibn Majah al-Rab i al – Qazwīnī (2007) Sunnah Ibn Majah. –Riyadh: Maktabah Dar-us-Salam. -1428/1078.
- Abu Abd ar-Rahman Ahmad son Shuayb ibn Ali son of Sinan al-Nasai (2007) Sunan an-Nasa'i. –Riyadh: Maktabah Dar-us-Salam. -1428/7415.
- Al Khatib At-Tabrizi (1979) Mishkat al-Masabih. – Beirut: Islamic for Printing and Publishing.
- Eco Islamic Bank (2009) Pilot Project. https://eib.kg/news/k_2010_godu_ekobank_stanet_.html
- Hafiz Ibni Hajar al-Asqalani (2014) Bulugh al-Maram min Adilati-il-Ahkam. -Riyadh: AlQabas printing and publishing House.
- Imam Hafiz Abu Eisa Mohamed ibni Eisa At-Tirmidhi. (2007). Jami' Tirmidhi. –Riyadh: Maktabah Dar-us-Salam. -1428/4679.
- Imam Malik ibn Anas (2014) Muwatta Ibni Malik. – Norwich: Diwan Express.
- Muslim Ibn al-Hajjaj (2023) Sahih Muslim. <https://sunnah.com/muslim/21>
- National Bank of Kyrgyzstan (2023) Law of Kirgiz Republic on Banks and Banking Activity. <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=42&lang=ENG>.

National Bank of Kyrgyzstan (2006) Resolution No. 32/2. <http://www.nbkr.kg/searchout.jsp?item=103&material=86838&lang=ENG>

Noggarth D. (2016) *The Rise of Islamic Finance: in Post-Colonial Market-Building in Central Asia and Russia*. – Oxford: John Wiley & Sons Ltd. -9600.

The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (2017) *Shariah Standards*. <https://aaoifi.com/shariaa-standards/?lang=en>

Saheeh International (2004) *The Quran English Meaning*. – Jeddah: Al Muntada Al Islami. – 2737/17.

International Islamic Fiqh Academy (2021) *Resolutions and Recommendations of International Fiqh Academy*. <https://iifa-aifi.org/wp-content/uploads/2021/12/Resolutions-Recommendations-of-the-IIFA-Official-Edition-Oct-2021.pdf>

State Bank of Pakistan (2023) *Glossary of Islamic Banking*. <https://www.sbp.org.pk/IB/Gloss.asp>

The Financial Encyclopedia (2023) *Islamic Finance*. <https://fincyclopedia.net/islamic-finance/a/al-kharaj-bid-dhaman>.

Paragraf (2023) *Civil Code of Kirgiz Republic*. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30212563

Quran.com (2023) *Holly of Quran*. <https://quran.com/>

Zhoraev A. & Yuksek A. (2021) *Challenges for Islamic Banking Industry: The Kyrgyz Republic Experience*. –Samsun: Publication of Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity.

Р. Сманов*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: SmanovPHD@gmail.com

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ «АХУНДАР» МЕН «ИШАНДАРДЫҢ» РУХАНИ-ТАНЫМДЫҚ БАСТАУЛАРЫ МЕН БІЛІМ КӨЗДЕРІ

Мақалада Ахун мен Ишан ұғымдарын зерделеудің міндеттері көрсетіліп, олардың тәлім алған рухани көздері мен білімділік деңгейлері туралы тарихи зерттеулер жүргізілді. Олар негізінен алғанда, ХІҮ-ХҮ ғасырлардан бастау алатын ілімдерден келе жатқандығы көрсетілді. Сопылық ілім мен оның мистикасын қысқаша талдай келе, негізгі өкілдерін атап өттік. Сопылықтың нақшбандия тармағы мен оның негізгі қағидалары көрсетілді, діни философиялық дүниетанымдық бағдарлары талданып, діни білім ордалары, Бұқара, Самархан, Тәшкент, Хиуа, Хорезм, Түркістан, Қарнақ, Уфа, Стамбул, Бағдат, Кайр медреселері мен ондағы білім беру бағыттары баяндалды. Бұқарадағы білім берудің мазмұнына, білім беру бағдарламаларына мысалдар келтірдік. Атап айтқанда, діни ілімдермен қатар, тіл білімі, логика, құқықтану, медицина, әдебиет, т.б. ғылым салалары оқытылғандығын зерделедік. Сондай-ақ, аталған ғылым салаларының қазіргіше айтқанда, «Академиялық» білімдерге сәйкес екендігін ұсындық. Сонымен қатар алған білімдері бойынша арнайы құжаттар табыс етіліп, бұл білімдердің шығыс, Орта Азия аймақтарындағы ортақ білім беру контингентінде өзіндік мәртебесі бар екендігі көрсетілді. Қазақ даласындағы ахундар мен ишандардың алған білімдерінің жалпы бағыттарын көрсеттік. Нәтижесінде, олардың қазақ даласына сіңірген еңбегі мен ағартушылық саласындағы айтарлықтай еңбек еткендігі туралы тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: ахун, ишан, медресе, сопылық, нақшбандия.

R. Smanov*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: SmanovPHD@gmail.com

Spiritual and cognitive origins and sources of knowledge of "Akhuns" and "Ishans" in the Kazakh steppe

The article outlined the tasks of studying the concepts of Akhun and Ishan, and conducted historical research on the spiritual sources and levels of knowledge from which they were taught. It has been shown that they come mainly from teachings dating back to the XIY-XY centuries. Having briefly analyzed the Sufi doctrine and its mysticism, we mentioned the main representatives. The naqshbandia branch of Sufism and its basic principles were demonstrated, religious philosophical worldview orientations were analyzed, religious educational institutions, Bukhara, Samarkhan, Tashkent, Khiva, Khorezm, Turkestan, Karnak, UFA, Istanbul, Baghdad, Cairo madrasas and directions of education were presented. We gave examples of the content of education in the masses, educational programs. In particular, along with religious teachings, we studied linguistics, logic, jurisprudence, medicine, literature, etc. We showed the general directions of knowledge acquired by akhuns and ishans in the Kazakh steppes. We also assumed that these areas of science correspond to "academic" knowledge, and also presented special documents on the knowledge gained and showed that this knowledge has its own status in the general education contingent in the East and Central Asian regions. As a result, conclusions were drawn about their merits to the Kazakh steppe and significant work in the field of enlightenment.

Key words: ahun, ishan, madrasa, sufism, naqshbandiya.

Р. Сманов*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: SmanovPHD@gmail.com

Духовно-познавательные истоки и источники знаний «Ахунов» и «Ишанов» в казахской степи

В статье отражены задачи изучения понятий Ахун и Ишан, проведены исторические исследования об их ученых духовных источниках и уровнях образованности. Было показано, что они

происходят в основном из учений, восходящих к XIV-XV векам. Кратко проанализировав суфийское учение и его мистику, мы выделили основных представителей. Были показаны накшбандийская ветвь суфизма и ее основные принципы, проанализированы религиозно-философские мировоззренческие ориентации, освещены религиозные учебные заведения, медресе Бухары, Самархана, Ташкента, Хивы, Хорезма, Туркестана, Карнака, Уфы, Стамбула, Багдада, Кайра и другие образовательные направления. Приводим примеры содержания образования в массах, образовательных программ. В частности, мы изучали, что наряду с религиозными учениями изучаются такие области науки, как лингвистика, логика, юриспруденция, медицина, литература и др. Также мы предположили, что указанные области науки соответствуют «академическим» знаниям, а также представили специальные документы о полученных знаниях и показали, что эти знания имеют свой статус в общеобразовательном контингенте в восточном и среднеазиатском регионах. Мы показали общие направления знаний, полученных ахунами и ишанами в казахской степи. В результате были сделаны выводы об их заслугах в казахской степи и значительном труде в сфере просвещения.

Ключевые слова: Ахун, Ишан, медресе, суфизм, накшбандия.

Кіріспе

Ахун, Ишан түсініктеріне концептуалды талдаулар жасау осы дін иелерінің пайда болуы мен оның қазақ даласына таралуы жөніндегі тарихи-мәдени шолулар жасауға алып келеді. Өйткені, шындығында да, XIX-XX ғасыр басындағы ахундар мен ишандардың қызметіне дейінгі кезең олардың генезисінен тамыр тартады, сондықтан да, біріншіден, олардың діни түсінік-танымнан, нақтырақ айтқанда, ислам дініне қатысты екендігі белгілі жайт, сондықтан, осы мәселеге қатысты ислам тарихындағы ағымдарға шолу жасаймыз.

Екіншіден, олардың қазақ даласына таралуының да өзіндік тарихи-әлеуметтік негіздемелеріне де талдаулар жасауымыз керек. Үшіншіден, осы тарихи генезисті зерттеу ХҮІІІ-XX ғасыр басындағы ишандар мен ахундардың өмір салтымен, олардың әлеуметтік өмірімен, қоғамдағы қызметімен келіп сабақтасуы тиіс.

Бұл тұста, біз зерттеу бағдары ретінде сүйенетін материалдар: ахундар туралы шет елдік және отандық зерттеулер; басқа да шет елдердегі ахун аталғандар; ахундардың өмірбаяны мен шежірелік шығу тегі; олардың қызметтері; алған білімдері, оқыған кітаптары, қоғамдық саяси қызметтері, тұлғалық болмысы т.б.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қарастырылып отырған «Ишан» мен «Ахун» ұғымдары мен олардың реалды қоғамдық өмірдегі қызметі негізінен тұлғалануынан, яғни, айтулы, танымал, жеке адам ретінде тағайындалуынан бастау алады. Бұл тұлғалар діни болғандықтан да, өзіндік бір әлеуметтік мәртебеге ие болады

және айрықша «персона» ретінде бағаланады, сонымен қатар, олардың да өзгеше субъект екендігінің әлеуметтік мәні бар деп саналады. Ендеше, діни өкілдер діни дүниетаным аясында, алғашқы діни сенімдер, ұлттық діндер, әлемдік діндер т.б. барлығына кең тараған құбылыс болып саналады. Мәселен, көне замандарда алғашқы қауымдық құрылыс пен алғашқы діни сенімдер үстемдік еткен кездері ру, тайпа басшысы көсемдер тек қана әлеуметтік мәртебелі, басшы, билеуші т.б. саяси қырымен қатар, діни қырлары да рухани-мәдени болмысымен келіп ұштасып жатты. Олар да рубасы, тайпа басшысы ретінде діни салттар мен ритуалдарды орындауды басты қызмет атқарғандығы белгілі.

Кейіннен әлемдік діндер пайда болғаннан кейін, дінге деген сенімінің дәрежесі, діни танымдағы орны мен ролі, насихаттаушылығы мен дін таратушылығы, уағызшылдығы, діни мәтіндерді түсіндірушілік қызметтері т.б. әрбір дінде әр түрлі және әрбір титулдық атаудың өзіндік болмысы да әрқилы болып келетін өзіндік бір институтты құрады.

Зерттеу мәселесінің мақсаты қазақ даласындағы ахундар мен ишандардың негізгі қызметі аясындағы олардың рухани-танымдық деңгейлері мен сусындауының діни көздерін анықтау. Осыған байланысты мынадай міндеттер қойылады.

- Ахундар мен ишандардың рухани көздерінің тарихи тұрғыдан әріден бастау алғандығы және олардың исламдық тармақтар бойынша біліктілігі мен білімділік деңгейін анықтау;

- Қазақ даласындағы сопылық, оның накшбандия тармағы, қадимшілдік білім беру мен сенімнен туындағандығын алғашқы бастаулар ретінде көрсету;

- Қазақ даласының ХҮІІ-ХІХ ғасырдағы діни ойшылдардың білім алған ордаларындағы

білім жүйесі мен білім беру бағдарламалары негізіндегі ағартушылық бағыттарын саралау;

- Ахундар мен ишандардың алған білімдерінің тарихи маңызы мен ағартушылыққа бет бұрған кезеңдерін талдау және олардың біліктілік деңгейін зерделеу, т.б.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ахундар мен ишандардың өмірі мен шығармашылығына, біліктілік бастауларына орай, тарихилық ұстаным, ретроспектива мен интроспекция негізге алынды. Олардың білім алуының негізгі көздеріне зерделеу барысында діни эпистемология, діни білім беру мазмұнына герменевтикалық талдаулар мен экспликация қолданылды. Білім жүйесіне қатысты діни ұғымдар мен түсініктерге концептуалды-семантикалық талдаулар жасалып, жалпыдан жекеге қарай жүру, дедуктивті анализ әдістері пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Діни білім көздері мен бастаулары

Бұл тұста біз діни білімдерді жалпы ислам діни тарағаннан бері сабақтасып келе жатқан білім қорларына байланысты айтамыз. Яғни, бұл білімдер академиялық білімдер сияқты оқып үйренетін, санаға тоқитын және келер ұрпаққа үйрететін мол рухани қазына. Дегенмен, бұл тұста, біз қарастыратын мәселеге қарасты мынандай күрделі жақтары да жоқ емес. Бұл діни білімдердің эзотериялық болуы мүмкін екендігіне байланысты. Бірақ, оған да нақты деректер келтірілмейді. Егер, шындығында, бұл білімдер эзотериялық болатын болса, оны жалпы көпшілік емес, тек бір адамдардың санаулы, таңдаулы тобы ғана үйренеді және баршаға қол жетімсіз болуы керек. Ал, Ахундар мен ишандардың алған білімдері негізінен экзотериялық болып саналғанмен, бұл тұлғалардың ерекше қасиетке ие болуы, екінші бір қырынан алғанда, білімдерді эзотериялық сияқты қылып көрсетеді. Ал, қазақ арасында оларды «ерекше қасиетке ие болған адамдар» деп тануы туа біткен болмысына байланысты болып шығады. Бұл әрине өз алдына жеке зерттеуді қажет ететін мәселе.

Ахундар мен ишандардың ұстанған бағыттары мен діни білім көздері тым әріден бастау алады. Қ. Байбосынұлы тарихи мәліметтерге сүйене келе, ахундардың шығу тегін ХІҮ ғасырларға апарып тірейді және Орта Азия аймағына қатысты

шығыс, оның ішінде, парсылық шығыспен байланыстыра қарастырады: «Ахун атауы алғаш рет Темір әулетінің билігі тұсында жоғары дәрежелі діни атақ ретінде білімді, тақуа, танымал үлкен дін ғұламаларына қатысты қолданылған. Герат шаһарында үш медресе ұстаған, Гәнжәуи ныспысымен танымал Әзірбайжан ақыны Мәуланна Фасихидин осы атаумен танылған... Шығыс Түркістан мұсылмандары ахун атауын «ұстаз», «мырза» мағынасында мешіт имамдарына қатысты қолданса, Орта Азия мен Ресей мұсылмандары жоғары білімді діни қайраткерлерді осылай атаған» (Байбосынұлы, 2020: 7).

Сонымен қатар, бұл ілімдер сопылық ілімімен де байланысты болғандықтан, оның теориялық және тәжірибелік қырлары, ресми түрде білім беру бағдары да Орта Азия арқылы Қазақстан жеріне ХҮІІІ ғасырдан бастап тарап, атап айтқанда, қазіргі Өзбекстан жеріндегі Бұқара, Самарқанд сынды қалалардағы, жалпылама алғанда, шығыстық мұсылмандық мәдени дәстүрдің діни білім беру медреселерінде немесе басқа да оқу орындарында құрылымданғандығы белгілі. Ендеше, қазақ жеріндегі Ишан мен Ахундардың да осы біліммен сусындағандығын айқын болып отыр. Олар сопылық ілімнің тәжірибелік жақтарын да меңгеріп, өзгелерге ұстаз деңгейіне көтерілгендігі ұсынылады. Көзге көрінетін, көрінбейтін заттар, денелер, құбылыстар, іс-әрекеттердің бастапқы тылсым әлемінен болатын күші екендігін түйсінетін, кішіпейілдік танытатын, нәпсімен күресетін ілім-білім жинақтаған, өзгелерге жол сілтейтін қабылетті жан иесін ишан деп атайтындығын зерттеушілеріміз атап өтеді (Сманов, Исахан, 2021: 182-186).

Сопылық табиғаты

Дегенмен, бұл мәселені зерделеуде қиындық келтіретін тұстары да жоқ емес, ХҮІІІ-ХІХ ғасырдағы Бұхара, Самарқанд қалаларындағы діни оқу орындарының оқыту бағдарламалары туралы мәліметтердің тым аздығы және олардың көпшілігі Кеңес үкіметі тұсында жойылғандығы бұған дәлел. Дегенмен, біз Ахундар мен Ишандардың қызметін зерделеу барысында олардың алған білімдерінің бағыт-бағдарын анықтап алуымыз керек. Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, біз мынадай жалпыдан жекеленуге қарай жүретін тізбекті басты назарға аламыз: «Суфизм (Оңтүстік өңірде, әсіресе, Түркістан аумағында) – Накшбандия (Орта Азия: Бұхара, Самарқандта, т.б.) – Қадимшілдік (әсіресе, Оңтүстік Қазақстан облыстарында) –

Қазақстандағы діни оқу орындарының мазмұны (тұтас Қазақстан жерінде ХУІІІ-ХХ ғ. басы)».

Осыдан діни тәжірибе туындайды, өйткені, бұл ілімдер діни априорлы ноумендер емес, теория-практика арқылы жүзеге асатын құрылым. Сопылықтың бастаулары тым көне дәуірде пайда болғанмен, негізінен түркі даласында Ясауи ілімі тұсында қуатта түсті.

Ал сопылық 8-9 ғасырларда бастапқыда қазіргі Ирак, Сирия аймағында пайда болған. Олардың басты қағидалары Құдайдың хақтығына шек келтірмеу, жан тәнімен берілудің өзіндік техникасы мен технологиясын меңгеру, заттық қндылықтардан бас тарта отырып, тәндік ләззат алуды да ығыстыру, ерекше бір психологиялық күйге түсу арқылы құдаймен тоғысуды меңгеру т.б. Бұл ілім философиялық дүниетаным болғанмен, де өзіндік бір ерекшелігі тек теориялық қана емес, тәжірибелік қырлары да болуы және аскеттік өмір сүру мұраттарын сопылардың бастан өткізуі. Терең философиялық пайымдауларында арнайы категориялар мен ұғымдар жүйесі құрылымданған: көп жағдайда этикалық, онтологиялық болып келетін түсініктер дәруіш, зейін, ахуал, ғайып, ғайбат, сыр, ризық, ғалам т.б. Мухасибі құдайға қарай өрлейтін қас-қағым мезеттегі нұрлану қағидасын ұсынса, Джунайд-фана деп аталатын ішкі дүниенің тазаруын, мәңгілік еріп кетуді толғайды, шындыққа жету сатыларын осылай өзіндік тұжырымдама ретінде ұсынады. Ал түркі даласына бұл ұстанымды жеткізуші Қ.А. Ясауи болып табылады. Кейіннен қайта жаңғыртылған формалары: Шахразури, Дав-вани, Молда Садра, Хади Сабзивари идеяларымен толықтырылған. Бұл ілімнің өміршендігі кейіннен Орта Азия даласына кең жайылып, ХХ ғасыр басына дейін Орта Азия жерлерінде, қазіргі Өзбекстан аймағында өз деңгейінде сақталып қалуынан да анық байқалады. Сопылық негізінен ілім-білім, діни дүниетаным, эзотериялық таным, терапия, философия, өмір сүрудің айрықша дағдысы, кейде аскеттік өмір мұраттары, рухани кемелділік жолы, саф таза рухани адамгершіліктің биік өресі т.б.

Жоғарыда атап өткендей, Ишандар мен Ахундар Өзбекстан аумағында таралған сопылық, оның ішінде, нақшбандия ілімдерінен сусындағандықтан, бұл ілімдермен де тығыз байланысты болып келеді. ХІХ ғасырдағы жазбаларда: «Однако иные, дѣйствительно почтенные ишаны насчитываютъ тысячи послѣдователей даже среди горожанъ, преимущественно низшихъ кла-

совъ. А отдѣльныя суфійскія выраженія и идеи широко распространены среди всѣхъ туземцевъ нашего края; таково «іо пиримъ!» (О, старецъ мой!), – восклицаніе, произносимое туземцемъ при взлзаніи на лошадь; далѣе, «я, Ху!» (о, Онъ, т. е. Богъ) или «Худа-я!» (о, Господи!), – обычныя присловія челоувка, ничьмъ не занятого; да-лѣе, «тоуба», или «тоуба кылдымъ Худоба», т. е. «я смиряюсь предъ Господомъ», – выраженіе смиренного изумленія, или въжливаго недоуврія къ словамъ собесѣдника и т.п., – деп сопылық пен ишандықтың бастапқы байланыстарын көрсетеді (Ишаны и суфизм, 1898: 8).

Дегенмен, бұл әрине, ресейлік көзқарастар тұрғысынан баяндалған болса да, олар жалпы табиғатында осы сопылық, пір, құдайға тәуба ету т.б. ритуалдар мен өмір салттарын бастан кешкендері белгілі. Өйткені, авторлар мен зерттеушілердің еңбектерінің атаулары да «Ишаны и суфизм» деп аталған және бұл шартты жиынтық атау болғандықтан, жеке нақты оқиғалар мен сипаттаулардан басқа тереңірек мағлұматтар сараланбайды. Сайып келгенде, ишандардың тасауф, сопылық ілімдерімен қаруланғандығына да тоқталып өтеді: «Ишаны, привлеکشіе на себя къ последнее время вниманіе русскаго общества, суть наиболее уважаемые представители особаго мусульманскаго ученія, именуемаго у европейцевъ суфизмъ, отъ слова «суфи» / адентъ этого ученія; у мусульманъ это ученіе называется «тасаввуфъ» / Изъ рядовъ представителей суфизма вышли почти всѣ мусульманскіе святые, а также весьма многіе поэты и философы мусульманскаго міра; къ этому же ученію принадлежали нѣкоторые дѣятели, игравшіе видную роль въ политической исторіи ислама. Въ настоящее время въ мусульманскихъ странахъ суфіи являються главными духовно-нравственными руководителями народа» (Ишаны и суфизм, 1898: 9).

Нақшбандия тармағына шолу

Негізінен алғанда, сопылықтың нақшбандия тармағы да көп зерттелмеген тақырыштардың бірі, әйтсе де соңғы жылдардағы Өзбекстандағы зерттеулер бойынша ХІІ ғасырдан бастап, сопылықтың – йассавийа, хаджаган-нақшбандийа, кубравийа и ишкийа тариқаттары Орталық Азияда пайда болған және оларды ішіндегі ең бастысы – хаджаган-нақшбандийа екендігін атап өтеді. Бұл бағыттың Өзбекстан елі үшін руханиятын қалыптастыруда кезінде аса маңызды роль атқарғандығын көрсетеді (Рахимов, 2020: 313). Нақшбандия тарихаты Қазақстандық ғалымдар

тарапынан көп зерттелмесе де, ресейлік, тәжік-стандық, өзбекстандық, башқұртстандық дінтанушылар суфиликтің философиясына, әсіресе, оның тәжірибелік жақтарына, атап айтқанда транс пен медитация арқылы өтетін медицинасы мен терапиясына баса назар аударды. Кейбір ғалымдары оны әлеуметтік-этикалық ілім, діни моральдің тек насихаттық формасы емес, философиялық және тәжірибелі маңызы бар әлеуметтік ілім деп бағамдау тұрғысынан келсе (Сафарова, 2011: 17), кейбір зерттеушілер оның эзотериясы мен күрделі психотехникасына үніліп, көне замандардан бастау алған құндылықтарына адам дамуы ұмтылыстарының ерекшеліктері мен демалу, физикалық жаттығу т.б. арқылы адам рухының мүмкіндіктері туралы екендігін баяндаса (Музаффар Хаджи, 2006: 44-52), сондай-ақ, кавказ жерлеріне тараған суфизмнің де өзіндік ерекшелігі оның тәжірибелік жағында болғандығына баса назар аударғандар да, оның құндылықтық қырларын саралайды (Баранова, 2005: 117).

Нақшбандия тарихатының дамуын және ондағы эзотериялық форманың негізгі бағыттарын ашып беруші Х.У. Саматов оның өкілдерінің еңбектері арқылы зерделейді (Саматов, 2018: 278). Ресейдегі суфилик терапияға көңіл аудару тек теориялық қана емес тәжірибе жүзінде де оның денсаулыққа пайдасы бар, көнеден келе жатқан өзіндік бір тұтас жүйе екендігіне тоқтала отырып, діни мазмұнының тереңдігін де көрсетеді (Музаффар Хаджи, 2006: 156). Мұндай зерттеушілік пен қызығушылық бағдар негізінен Ресейде ХХ ғасыр соңында қайтадан қолға алынды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Діни білім ордалары мен олардағы білім мазмұны

ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда Қазақстан жеріне бұндай іргелі діни оқулар көп болмағанға ұқсайды, сондықтан да қазақ азаматтары – Бұқара, Самархан, Тәшкент, Хиуа, Хорезм, Түркістан, Қарнақ, Уфа, Стамбул, Бағдат, Кайр медреселерінде білім алған. Сопылық ілімдер мен оқулар сонымен қатар көріп отырғанымыздай, татар мен башқұрт жерлеріне де тараған және діни білімдерінде де осы бағыт назардан тыс қалмаған. Мысалы, Н.Р. Сабиров ХҮІ-ХҮІІІ ғасырларда татарстан жерінде сопылық маңызды болғандығын, нақшбандия бағыты белең алғандығын атап өте отырып, оның бастау-

ын ХІҮ ғасырда өмір сүрген Бахаведдин хәзреті Нәкшбәнт деп алатындығын көрсетеді. Бірақ бұл оқу орындарындағы білімдердің барлығы тұтасымен нақшбандия тарихатын ғана оқытты деген біржақты түсінік туындамауы тиіс. Әйтсе де, жоғарыда айтылғандай, ахундардың халықтық медицинаны меңгергендігі мен ауруларға рухани-психологиялық тұрғыдан ықпал ете алатындығы туралы ақпараттар осыны айғақтайды. Әрине, бұл қалалардағы діни оқулардың нақты бағдарламалары жете таныс емес, ал зерттелген сәтте де оның өзіндік ерекшеліктерін ашу қиындықтар туығызады. Дегенмен, кейбір көзқарастар Орта Азиядағы әлеуметтік жағдайдың артта қалуы сол діни схоластикалық ілімнің салдары деп те санайды: «ХІХ ғасырда Орталық Азия, атап айтқанда Бұхара Әмірлігі әлеуметтік-саяси және мәдени дағдарыс жағдайында болды. Мұнда феодалдық-патриархалдық қатынастар үстемдік етуді жалғастырды. Орта Азия хандықтарының бүкіл әлемнен оқшаулануы, өндіргіш күштердің дамуындағы тоқырау, схоластикалық білімнің үстемдігі олардың саяси, әскери және мәдени артта қалуының негізгі себептері болды» (Зокирзада, 2020: 256).

Әрине, сол дәуірдегі Орта Азияда, оның ішінде Бұхарадағы діни оқуларға деген біржақты көзқарастар да қалыптасты, оны артта қалған феодалдық сарқыншақтар, ескішіл консерваторлық деп санайтын Кеңестік дәуірдің идеологиясына бағындырылған зерттеулер де бар. Біздің пайымдауымызша, берілген мұндай бағалардың тек объективті жағдайлары мен статистикалық мәліметтерін ғана негізге алуымыз қажет. Исламдық руханияттың білім беру жүйесін өз қолына алғандығын атап өтуіміз керек. Бірақ олар зайырлы пәндерге терең бойламаған: өз бетінше ойлау жетістік болып саналмады. Әмір, мемлекет басшысы жаңа мектептерді қажет деп таппады. Бұқараның медреселерінде зайырлы ғылымдар жоққа шығарылып, тек діни пәндер оқытылды. Бұл кезеңде ең ықпалды діни орталықтар Бұқара мен Қоқан болған, онда Орталық Азия мен Ресей студенттері оқыды. Бұқара мен оның аймағында көптеген медреселер болды (Зокирзада, 2020: 257).

Бірақ Орта Азияның көптеген қалалары, оның ішінде, Бұқара қаласы да сол дәуірдегі білім берудің өзіндік бір үлгісін қалыптастырғандығы соншалық білім алушылардың саны да бірте-бірте арта түсті, олар мешіттер ғана емес, шығыс аймақтарда өзіндік орны мен мәртебесі бар ме-

дреселерге айналды, шындығында, саны мен сапасы жөнінен де прогрессивті мәнге ие болды. Тәжік ғалымы Ш.Абдуллаев өзінің монографиясында атап өткендей, «бір Бұхарада 200-ге жуық медресе болған, ал орыс шығыстанушысы Н. Ханьковтың мәлімдемесі бойынша білім алушылардың тізімінде 9-дан 10 мыңға дейін адам болған екен (Абдуллаев, 1994: 70). Бұл білім орындары қазіргі өлшеммен қарағанда, жоғары, мәртебелі рухани ілім беретін мекемелер (академия деңгейіне дейінгі) болған. Алдымен, сауат ашу, одан соң мақтабтарда білім алу, содан кейін медреселермен келіп жалғасын тауып отырған. Г.С. Омарова өз зерттеулерінде атап өткендей, «Қазақ жерінде қожалар, сол кездегі діни білімді адамдар алдымен қазақ хандары мен ақсүйектер балаларын оқытты. Алғашқы діни білім мақтабта беріліп, оқушылар араб тілін, Құран қирағаттарын үйреніп, мақтабты бітіргендер жоғары оқу үшін медреселерге (мадраса) түсті. Қазақ жерінен білім іздеушілер діни білім орталығы Түркістан, Бухара («Мирараб», Кокелташ, т.б. медреселері), Самарқан т.б. медреселерінде жоғары білім алды» (Омарова, 2012: 49).

Т. Дәрменовтың жинақтауларында Орал ахунның өмір жолы туралы деректерінде де осы оқу сатылары анық көрсетіледі: «Жастайынан ауыл молдаларының мектебінде оқып, мұсылмандық тәлім-тәрбиесін көріп өсті. Мұндай адамдарды қазақ «мектеп көрген» деп жатады. Көрген мектебі, оқып-тоқыған ілімі талантты жасты тыным тапқызбасы аян. Осындай талап Оралды шалғай түкпірдегі ауыл деңгейінде жатқызбай Бұхараның Көкілташ медресесіне аттандырды. Медресе мұсылмандық жоғары оқу орны. Әсіресе, Көкілташ Орта Азияның аса ірі оқу орталығы саналатын. Бұл кезде Орал атамьз он жаста екен. Сол кездегі ауыл молдалары үйреткен ислам ілімінің алғашқы білім сатыларының өте мықтылығы сонда, адам санасына құйылар шапағатының өте күштілігі болу керек, он жастағы ауыл баласының Бұхарадағы Көкілташты тандауының өзі көп жағдайды аңғартса керек. Әрине, бұл мәселеде жеке бастың талап, талант, қабілет-қарым, зейін-зерде деген басты өлшемдері де үлкен роль атқаратындығы сөзсіз. Дегенмен, ауыл молдалары үйреткен алғашқы мұсылмандық, имандылық әліппесінің өте үлкен әсерін де жоққа шығаруға болмайды» (Дәрменов, 2016: 23). Ал екінші бір қырынан келгенде, Бұхарадағы медреселер қазіргі жоғары оқу орындары қызметін атқарған және академиялық білімдер де берілген, оның бағдарламалары ту-

ралы мынадай мағлұматтар беріледі: «Медресе мұсылман құқығы (фикх) және араб грамматикасы оқытылатын жалғыз жоғары мектеп болды. XIX ғасырдағы Орта Азияның рухани мекемелерінде оқыту бағдарламасы пәндердің екі түрін оқытуға арналған: жалпы білім беретін пәндер – мушкилат (келесі кітаптар зерттелді: «Шамсия» – логика, «Хамия» – «логикаға» түсініктеме, «Акоид» – догматика, «Тахзиб» – диалектика, Мулла Джалалдың «Хикмат-ул-айн-метафизика» – логика және теология, «Тавзих» – Құран туралы, жиналған хадистер туралы мәліметтер «Мускат' – және Шариф» – канондық дәстүрлер, және тафсир-және Қазі-және Байзави-Құранға түсініктемелер) және заңды-масала (Масал курсы келесі кітаптардан тұрды: «Фикх-кайдани» – міндетті, мақұлданған және мақұлданбаған «Мұхтасар-ул-викая» – діни-мемлекеттік құқықтың қысқаша мазмұны, «Шарх – ул-викая» және «Хидая-и Шариф» – «Мұхтасар-ул-викая» (Зокирзада, 2020: 256).

Ахундар мен Ишандардың исламдық білімдері сол дәуірдегі Орта Азиядағы көптеген, сан түрлі ислам бағыттарының арасында, жоғарыда атап өткендей, әсіресе, сопылықтың нақшбандия тарихаты бойынша жүргізілді, бірақ олар атеистік көзқарастар тұрғысынан бағамдалғандай, әлдеқандай бір діни фанаттықты уағыздамады, керісінше, сол дәуірде халық арасында айтарлықтай беделдерге де ие болғандығын А. Назаровтың, С.П. Толстовтың зерттеулерінен де көруімізге болады: «Айта кету керек, бұл кезеңде сопылық сенушілерге үлкен әсер етті. Ол халықтың мұсылман өміріне сіңгені соншалық, ол осы уақытқа дейін оқшауланған Ислам сектасы болып саналмады» (Назаров, 2008: 114). «Сопылық өкілдері мешіт имамдары мен билеушілерден гөрі құрметке ие болды. Орталық Азиядағы ең көп таралған сопылық тарихат Нақшбандия мен Ясауия болды. Нақшбандия пайда болғаннан бері Орта Азияның отырықшы түркі-парсы халқы арасында кең таралды, онда діни қызметкерлер үлкен ықпалға ие болды. Бұхара өз заманындағы ең ірі білім беру орталықтарының бірі болды және Нақшбандия Мұсылман ғалым элитасының идеологиясына айналды. Орта Азияда Дәруіш тарикаттары таратылды: нақшбандия (Самарқанд және Бұхара), кадирия (Ферғана), каландария, сондай-ақ кубравия (Хорезм)... Бұрынғыдай, ишан көптеген муридтердің (шәкірттердің) және халифаның пірі (тәлімгері) болды, одан «хати иршад» – ишан болу құқығын беретін құжат алды.

Сопыларды дінбасылардың жеке бір қанаты деп санауға болады. Олардың мұсылмандық өмірдегі әсері орасан зор болды. XX ғасырдың басында тек бір Ташкентте 50 ишан және олардың 400 мүридтері болды (Толстов, 1931: 27). Н.М. Зокирзода бұл тұста, Орта Азиядағы қазақстандық ишандар білім алған исламдық ілімдерге негізінен объективті тұрғыдан баға беруге ұмтылады: «Нақшбандизм, атап айтқанда, өз жақтастарын адал еңбек етуге, мамандыққа ие болуға, қолөнер жұмыстарына бағыттауға шақырды. Бұл ғылымның, мәдениеттің және экономиканың дамуына әсер етті. Сопылықтың негізін қалаушылардың қабірлері жыл бойы, әсіресе көктемде оларға баратын мұсылмандардың қажылық орны болды. Мұндай қажылық орындары Түркістан қаласындағы Ахмед Ясауи, Бұхарадағы Бахауддин Нақшбанд, Самарқандтағы Қожа Ахрар және т. б. қабірлері болды» (Зокирзода, 2020: 257). Бірақ бұл тұстағы сопылықты оның діни құпия ілімдері, эзотериялық бағыттағы, мистикаға негізделген, әрі тәжірибелік білім деп қарастырған жөн сияқты. Осы құпиялылық, шындығында да, эзотериялық болғандықтан көп зерттелмеген арналардың бірі, бірақ бұл құпиялықты еуроцентристік тұрғыдан қарап, әлдеқандай бір сиқырмен, қарапайым көзбояушылық қарамағиямен, гипнозбен т.б. шатастыруға болмайды, бұл сопылықтың нақшбандия тармағындағы құпия ілімдер іргелі ізденістер мен талантты, тәжірибе мен дағдыларды, сенім мен парасатты тұтас қажет ететін синкретті жүйе болып табылады. «Әулиелер мен ишандардың ілім деңгейі қандай дәрежеде болған дегенге келетін болсақ, олар Құран, тәпсір, хадис, фикһ, кәлам, ихсан ілімдерін меңгеріп, ғұмырын дүниеуи мақсатқа емес, рухани салаға арнағандықтан, халық «әулиелер мен ишандар ілімі» деп санаған» (Сманов, Исахан, 2021: 185). Әсіресе, әулиелер мен ишандар жүрек көзі ашылғанда сезінетін құпия ілімді (илму-ләдуни) игеруге ерекше мән берген. Бұл жүрек көзі, интуиция, терең сезімдік бағдар, өзіне-өзі шексіз үңілу арқылы құдай болмысын тану жолымен барып жететін «нұрлану» деп аталатын өзіндік бір биік саты болып саналған. Бірақ түптеп келгенде, Н.М. Зокирзода бұл ілімнің ханафи мазхабын негізге алатындығын да назардан тыс қалдырмайды. Орталық Азияда ханафит мазхабының негізіндегі нақшбандия бағыты кең таралғандығын атап өтеді. Ханафит мазхабы Орта Азияда суниттік халықтар үшін шарифат

формасының басым бағыты ретінде ғасырларға созылғандығын және бұл аймақтағы Парсы, Түрік халықтарының өзара теңдігін қамтамасыз еткендігін, төзімділікті сақтағандығын да ерекше атап көрсетеді (Зокирзода, 2020: 258).

Шындығында да, қазақ даласындағы ахундар мен ишандардың өмірбаяндары мен шығармашылық істері, өмір салттары, білім беру жүйесі турасында олардың қазіргі үлгімен айтқанда, дәстүрлі исламдық канондарды ұстанғандығы туралы баяндаулар ғана айтылады. Шындығында да, сол дәуірдегі исламның өзіндік бір ағартушылық, прогрессивті мәні болғандығы туралы тұжырымдар былайша тиянақталады. Шығыс халықтарында діни түбірлестік таным мұсылмандық қоғамында ерекше орны бар ықпалды руханият болды (Зокирзода, 2020: 254).

Қорытынды

Ахундар мен ишандардың ұстанған бағыттары рухани көздері, алған білімдеріне орай, олардың біліктілігі мен рухани болмысын, сауаттылық деңгейінің әр түрі қырлары туралы мынадай қортынды жасауымызға болады.

- бәріне міндеттелген ортақ болмаса да, алған білімдерінің мазмұны мен діни-рухани көздері: сопылық, нақшбандия, эзотеризм, тіл білімі, әсіресе, араб-парсы, қазақ-түркі, орыс-татар, тіпті көне шағатай тілдері, т.б. Кейбір деректерде, сопылықтан туған «ишанизм» деген атауды да көрсетеді.

- тек қана діни арнада емес, академиялық ғылым салалары (астрономия, медицина, әдебиет, т.б.) және олардың батыстық, шығыстық, исламдық, түркілік бағыттағы арналары мен осы ілімдердің тарихын да игерген. Бұл білімдер көне замандардан, орта ғасырдан бастау алып, кейінгіге жалғасқан білім қорларымен де жабдықталған. Ишандардың, ахундардың өздеріне тиеселі ірілі-ұсақты жеке кітапханалары да болған.

- алған білімдерінің нәтижесінде, сол кезеңдегі шығыстық руханият орталықтары ретінде танымал болған және ресми біліктілігі мен білімділігі үшін, арнайы (шатырхат, ижаза) диплом алған, ол ресми түрде шығыстық араб-мұсылман әлеміне, Орта Азияда, татар-башқұрт діни мекемелерінде т.б. ресми түре мойындалған құжат ретінде бекітілген. Өйткені, әрісі Мысыр, Стамбұл, Ауғанстан, Солтүстікте Уфа, Қазан, Оңтүстікте Бұқара, Самарқанд сынды қалаларды қамтитын үлкен ареалды қамтылған.

- алған білімдері арқылы «Ахун», «Ишан» деген тиеселі лауазымдарға ие болған және ол сол білім ордалары қазақ даласында да мойындалғандықтан, олар арнайы, мәртебелі титулдар ретінде бағаланған. Бұл білімдер 3-10, кейде одан да көп жылдарға созылғандықтан, қазіргіше айтқанда «академиялық деңгейдегі» біліктілікке дейін көтерілген.

- білім беру, алдымен, әліпби тану, мектеп, медресе т.б. арқылы өрлеп отыратын жүйелі білім жүйесімен жабдықталғандықтан, қазақстандық діни ұстаздар да осы саты бойынша білім алған. Сондықтан да алған білімдері бойынша, кейіннен, қазақ даласында өзіндік ірілі-ұсақты оқу орындарын ашқан немесе ашылған орындарда дәріс берген.

Әдебиеттер

- Абдуллаев Ш. (1994) Маорифпарвари ва озодфикри (Просветительство и свободомыслие). – Душанбе. – 213.
- Байбосынұлы Қ. (2020) Ахундар мектебі қалай қалыптасты? // Мұнара газеті. №12(18). 23.06.2020. – 7.
- Баранова И. пер. с англ. (2005) Суфийские практики Тариката Накшбандия: в соответствии с указаниями Султана уль-Аулия Шейха Абдуллы ад-Дагестани/предисл. и коммент. Шейха Назима аль-Хаккани. – Орел: ИНБИ. – 234.
- Дәрменов Т. (2016) Ишандар өткен ғұлама, Хабар берген Алладан. – Қызылорда. – 200.
- Зокирзода Н. М. (2020) Особенности религиозного сознания население Центральной Азии во второй половине XIX в // Н. М. Зокирзода // Вестник Педагогического университета. – № 6 (89). – 253-258.
- Ишаны и суфизм (1898) Перепечатано изъ №71 и 72 «Туркестанскихъ Вѣдомостей» за 1898 г. Типо-лит. Бр. Порцевыхъ.
- Музаффар Хаджи (2006) Уроки чтения сердцем. Суфийские секреты здоровья. – М.: Прайм Евро-знак. – 216.
- Назаров А. (2008) Особенности религиозной жизни мусульман Центральной Азии в начале XX века // Первая русская революция и пробуждение народов Азии. Материалы научно-практической конференции, посвященной 100-летию завершения первой русской революции. – Душанбе. – 204.
- Омарова Г.С. (2012) Қазақ ишандары мен діни қайраткерлердің қазақ жерінде ислам құндылықтарын қалыптастырудағы қызметі // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Саясаттану сериясы. Мәдениеттану сериясы. №2 (39). – 48-51.
- Рахимов К. (2020) Хожогон-накшбандия тариқати ва етти пир. – Тошкент: Узбекистон. – 313.
- Сабиров Н.Р. (2022) Суфийские традиции в татарской литературе / Н. Р. Сабиров // Исламский фактор в истории Волго-Уральского региона: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 1100-летию принятия ислама в Волжской Булгарии, Чебоксары, 12 мая 2022 года. – Чебоксары: Чувашский государственный педагогический университет им. И.Я. Яковлева. – 109-117.
- Саматов Х.У. (2018) Махдуми Аъзам Касани – теоретик и продолжатель тариката Накшбандия / Х. У. Саматов // Востоковедение: история и современность: материалы Международной научно-практической конференции для студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых, посвященной 10-летию востоковедческого направления кафедры востоковедения и башкирского языкознания Башкирского государственного университета. – Уфа: Башкирский государственный университет. – 273-277.
- Сафарова С.Д. (2011) Социально-этическое учение накшбандия: специальность 09.00.03 «История философии»: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук / Сафарова Сайлинисо Додиевна. – Душанбе. – 26.
- Сманов Р., Исахан М. (2021) «ИШАН» және «АХУН» діни лауазымы мен мәртебесінің шығу тегі, ұғымы, сипаттамасы // Ұлттық рухани тұтастықты дамытудағы діни білім берудің маңызы: – Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» баспасы. – 304.
- Толстов С.П. (1931) Религии народов Средней Азии // Религиозное вероисповедание народов СССР. – М.: ОГИЗ Московский рабочий. – 270.

References

- Abdullaev, Sh. (1994) Maorifparvari va ozodfikri (Prosvetitel'stvo i svobodomyслие) [Enlightenment and Freethinking]. – Dushanbe. – 213. (in Uzbek)
- Bajbosynuly, K. (2020) Ahundar mektebi kalaj kalyptasty? [How the School of Akhuns was formed?] // Newspaper Munara. №12 (18). 23.06.2020. – 7. (in Kazakh)
- Baranova, I. tr. from English (2005) Sufijskie praktiki Tarikata Nakshbandiya: v sootvetstvii s ukazaniyami Sultana ul'-Auliya Shejha Abdully Ad-Dagestani / predisl. i komment. Shejha Nazima al'-Hakkani [Sufi practices of the Naqshbandi Tariqat: in accordance with the instructions of the Sultan ul-Auliya Sheikh Abdullah Ad-Dagestani / foreword. and comment. Sheikh Nazima al-Haqqani]. – Orel: INBI. – 234. (in Russian)
- Darmenov, T. (2016) Ishandar o'tken gulama, Habar bergен Alladan [Ishans are the past Scholars, who gave the message from Allah]. – Kyzylorda. – 200. (in Kazakh)
- Ishany i Sufizm (1898) Perepechatano iz' №71 i 72 «Turkestanskikh' vedomostej» za 1898 g. [Ishans and Sufism. Republished Turkestan Statements from 71-72 for 1898 year]. – Tipo-litography of Porcevyh Brothers. (in Russian)

Muzaffar Hadzhi (2006) Uroki chteniya serdcem. Sufiskie sekrety zdorov'ya [Lessons in reading with the heart. Sufi secrets of health]. – M.: Prajm Evro-znak. – 216. (in Russian)

Nazarov, A. (2008) Osobennosti religioznoj zhizni musul'man Central'noj Azii v nachale XX veka // Pervaya russkaya revolyuciya i probuzhdenie narodov Azii. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchyonnoj 100-letiyu zaversheniya pervoj russkoj revolyucii [Peculiarities of the Religious Life of the Muslims of Central Asia at the Beginning of the 20th Century // The First Russian Revolution and the Awakening of the Peoples of Asia. Materials of the scientific-practical conference dedicated to the 100th anniversary of the end of the first Russian revolution]. – Dushanbe. – 204. (in Russian)

Omarova, G.S. (2012) Kazak ishandary men dini kajratkerlerdiñ kazak zherinde islam kundulyktaryn kalyptastyrudagy kyzmeti [The service of Kazakh monks and religious leaders in establishment of Islamic Values in Kazakh Land] // Bulletin of KazNU, Series of Philosophy, Political Science and Cultural Studies. №2 (39). – 48-51. (in Kazakh)

Rahimov, K. (2020) Hozhagon-nakshbandiya tarikati va etti pir [The Tariqat of Khojagon-Nekhshbandi and Seven Saints]. – Toshkent: Uzbekiston Press. – 313. (in Uzbek)

Sabirov N.R. (2022) Sufijskie tradicii v tatarskoj literature / N. R. Sabirov // Islamskij faktor v istorii Volgo-Ural'skogo regiona: materialy Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 1100-letiyu prinyatiya islama v Volzhskoj Bulgarii, Cheboksary, 12.05.2022 [Sufi traditions in Tatar literature / N. R. Sabirov // Islamic factor in the history of the Volga-Ural region: materials of the All-Russian scientific and practical conference dedicated to the 1100th anniversary of the adoption of Islam in the Volga Bulgaria]. – Cheboksary: I.Ya. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University. – 109-117. (in Russian)

Safarova, S.D. (2011) Social'no-eticheskoe uchenie nakshbandiya: special'nost' 09.00.03 «Istoriya filosofii»: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskih nauk / Safarova Sajliniso Dodierna [Social and ethical teaching of Nakshbandiya: specialty 09.00.03 "History of Philosophy": abstract of the dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences / Safarova Sayliniso Dodierna]. – Dushanbe. – 26. (in Russian)

Samatov, H.U. (2018) Mahdumi A'zam Kasani – teoretik i prodolzhatel' tarikata Nakshbandiya / H. U. Samatov // Vostokovedenie: istoriya i sovremennost': materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii dlya studentov, magistrantov, aspirantov i molodyh uchenyh, posvyashchennoj 10-letiyu vostokovedcheskogo napravleniya kafedry vostokovedeniya i bashkirskogo yazykoznanija Bashkirskogo gosudarstvennogo universiteta [Makhdumi Azam Kasani – theorist and successor of the Naqshbandi tariqat / Kh. U. Samatov // Oriental studies: history and modernity: materials of the International scientific-practical conference for students, undergraduates, graduate students and young scientists dedicated to the 10th anniversary of the Oriental direction of the Department of Oriental Studies and Bashkir Linguistics Bashkir State University]. – Ufa: Bashkir State University. – 273-277. (in Russian)

Smanov, R., Isahan, M. (2021) «ISHAN» zhәne «AHUN» dini lauazymy men мәртебесиниң shygu tegi, ugymy, sipattamasy// Ul'tytk ruhani tutastykty damytudagy dini bilim berudiñ маңызы: – Halykaralyk gylymi-tәzhiribelik konferenciya materialdary [The origin, concept, description of the religious position and status of "ISHAN" and "AKHUN" // The importance of religious education in the development of national spiritual integrity: – Proceedings of the international scientific and practical conference]. – Almaty: «Nur-Mubarak» University Press. – 304. (in Kazakh)

Tolstov S.P. (1931) Religii narodov Srednej Azii // Religioznoe veroispovedanie narodov SSSR [Religions of the peoples of Central Asia // Religious confession of the peoples of the USSR]. – M.: OGIz Moskovskij rabochij. – 270. (in Russian)

Zokirzoda, N. M. (2020) Osobennosti religioznogo soznaniya naselenie Central'noj Azii vo vtoroj polovine XIX veka. // Vestnik Pedagogicheskogo universiteta [Features of the religious consciousness of the population of Central Asia in the second half of the twentieth century. // Bulletin of the Pedagogical University]. №6 (89). – 253-258. (in Russian)

ШЕТЕЛ БАСЫЛЫМДАРЫ

FOREIGN PUBLICATIONS

ЗАРУБЕЖНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

N. Alasgarova

Institute of Philosophy of Azerbaijan National Academy Sciences, Azerbaijan, Baku
e-mail: metanetshakikhanova@gmail.com

WAYS OF SUFI IMPROVEMENT IN THE HALVATIAN BROTHERHOOD

In the article perfection, all-round development of man is researched not only in the sphere of trustful, spiritually rich, unselfish men, but also in the high intelligence sphere of men with the definite way (mystic cognitive way), men who devoted themselves to the God, to the being. Looking to the sophism as a movement explaining the inner meanings of invisible sides (esoteric) of visible and implemented (exoteric) religion i.e. the psychology of community religions is right. Cognition of meanings of religions that formed with the birth of human and not leaves during life and cognition of the God Who created the being requires muhhemity (to be in secret). This muhhemity is also a sample of Prophets to those who want to be perfect. With this article from the motherland of xalvatiya we intend to convey to the researchers who gathered around the light of xalvatiyya and in the example of them to the whole mankind, that real tawhid that surrounds all spheres of social life, will be reached in case if all the world, all humanity will come to the same plane of humanity i.e. when a human being will minimize pretensions in order to purify the spirit. Thus our aim is to show that “perfect men” will prove that this is the best way that leads to the Haqiqat (truth – Allah) – coming from our century to the indefinite future, through making humanistic societies, achieving the equality of all nations. With this message, after 550 years of his works, we again rebirth the specific philosophy of our spiritual father who perfected his life, who devoted his life live as God wants and we will remember and make the readers to remember the eternal ideas of mankind.

Key words: Khalwati dervishes, Sufism, spirituality, the way to Allah.

Н. Алескерова

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы, Әзірбайжан, Баку қ.
e-mail: metanetshakikhanova@gmail.com

Халват бауырластығындағы сопылық жетілу жолдары

Мақалада кемелдік, адамның жан-жақты дамуы тек сенім, бай руханилық, риясыздық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар өзін Құдайға, болмысқа арнаған, белгілі бір жолы (мистикалық когнитивті жол) бар адамдардың жоғары интеллектісі тұрғысында зерттеледі. Сопылықты көзге көрінетін және жүзеге асырылатын (экзотерикалық) діннің көрінбейтін қырларының (эзотерикалық) ішкі мағыналарын түсіндіретін ағым ретінде, яғни қауымдық діндердің психологиясын қарастыру дұрыс. Адамның өмірге келуімен әрі өмір бойына адаммен бірге болатын діннің мәні туралы таным мен болмысты жаратқан Құдай туралы таным тылсымды (құпиялылықты) талап етеді. Бұл құпиялылыққа кемелдікке ұмтылған пайғамбарлар тұлғасы мысал болады. Зерттеу жұмысында автор Халватия отанынан Халватия ілімінің айналасында жиналған зерттеушілерге және солар арқылы бүкіл адамзатқа қоғамдық өмірдің барлық салаларында көрініс тапқан шынайы таухидке бүкіл әлем, бүкіл адамзат болып рухани тазалыққа жету үшін өзіндік талаптарды азайта келе ортақ пікірге келген жағдайда қол жеткізу мүмкіндігі айқындауды көздейді. Осылайша, алға қойылған мақсат – «кемел адам» бүгінгі күннен бастап мәңгі болашаққа дейін Хаққа (нағыз – Аллаға) жеткізетін ең тура жол гуманистік қоғам құру, барлық ұлттардың теңдігіне қол жеткізу арқылы жүзеге асатынын дәлелдейтін көрсету. Осы қолжазба арқылы өзінің 550 жылдық шығармаларынан кейін өз өмірін кемелдендірген, бар ғұмырын Құдай қалағандай өмір сүруге арнаған рухани тұлғаның адамзаттың мәңгілік идеяларымен ұштасатын философиясын қайта жаңғыртып оқырмандардың жадында қалдырамыз.

Түйін сөздер: Халват, сопылар, сопылық, руханият, Аллаға жеткізер жол.

Н. Алескерова

Национальная академия наук Азербайджана, Азербайджан, г. Баку
e-mail: metanetshakikhanova@gmail.com

Пути суфийского совершенствования в Халватском братстве

В статье исследуется совершенство, всестороннее развитие человека не только в сфере доверчивых, духовно богатых, бескорыстных людей, но и в сфере высокого интеллекта людей с определенным путем (мистическим познавательным путем), людей, посвятивших себя к Богу, бытию. Рассматривать суфизм как движение, объясняющее внутренние смыслы невидимых сторон (эзотерических) видимой и реализуемой (экзотерической) религии, т.е. правильнее будет рассмотреть психологию общинных религий. Познание смыслов религий, сложившихся с рождением человека и не покидающих его при жизни, и познание Бога, сотворившего сущее, требует мубхемии (быть в тайне). Этой статьей мы намерены донести до исследователей халватии, и на их примере всему человечеству, что настоящий таухид, окружающий все сферы общественной жизни, будет достигнут в том случае, если весь мир, все человечество придет к тому же плану человечества, т.е. когда человек уменьшит притязания, чтобы очистить дух. Таким образом, наша цель – показать, что «совершенные люди» докажут, что это лучший путь, ведущий к Хаккату (истине – Аллаху) – приходу из нашего века в неопределенное будущее, через создание гуманистических обществ, достижение равенства всех наций. Этим посланием, спустя 550 лет после издания его трудов, мы вновь возрождаем специфическую философию нашего духовника, совершившего и посвятившего свою жизнь тому, чтобы жить так, как хочет Бог, и мы будем помнить об этом и напоминать читателям о вечных идеях человечества.

Ключевые слова: Халвати, дервиши, суфизм, духовность, путь к Аллаху.

Introduction

Among the numerous medieval Sufi brotherhoods, the most common in Iran and Turkey, was Halvatiya brotherhood that originated in Shirvan (North Azerbaijan).

Therefore, the initial period in the development of the brotherhood, i.e. period in the II half of the XIV century, can be called Shirvan period.

Most prominent representative of the Shirvan period was Sayyid Yahya al-Shirvani al-Bakuvi (a descendant of the Shiite Imam Musa b. Dzafar al-Kazim d.799). According to the tradition, he is considered to be a “second preceptor” (pir-isani – a leader of Sufi brotherhood)).

Sayyid Yahya Bakuvi performed a series of reforms in the ritual and ceremonial practice and he organized the structure of the brotherhood that was moved under his leadership to Baku in the II half of the XV century (after which he took nisba al-Bakuvi). It was after his arrival; Baku became one of the centers of Sufism.

Reform efforts, ideas and teachings of Sayyid Yahya Bakuvi reflected in the 23's, still not studied, works which are stored in 10 libraries and manuscript collections of the Republic of Turkey. One manuscript is kept in the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan under code B-6960. The manuscript in-

cludes 10 scientific and theological works (risala) in Persian.

The writings of Sayyid Yahya Bakuvi were done in especially genre style which is called Sufi writings-i. e. genre of scientific-theological works-Rasa'il (pl. of risala). This genre was born at a very early stage of Sufism, in the IX century, when rasa'il was considered to be a more doctrinal. To this period can be included “Al-Risala fi-t-tasawwuf” by al-Haris al-Musahibi (d.857), “Al-Risala fi-l-hikma” by Zu-n-Nun al-Misri (d.860) and “Al-Risala fi-l-hikmava-t tasawwuf” by Sahl b. Опостроф. Abd Allah at-Tustari” (d.896) (Alikberov, 2003).

Later, during the classical period of Sufism there were appeared didactic, hortatory essays, practical guides in Muslim mysticism, exactly to say in X-XI centuries. According to the scientific tradition, one of the earliest didactic works considered “Kitab at-ta-arruf-li-mazhab ahl-at-tasawwuf” (Introduction to Sufi teachings) by Abu Bakr Muhammad b. Ishaq al-Calabazi (d. 990 or 995)-who was the greatest representative in Mavarranahr school of Sufism (Knysh, 2004: 409). Tropologies of well-known Khorasan Sufi Abu Nasr as-Sarradzh at-Tusi (d.988)- “Kitab al-Luma ‘fi’ ilm at-tasawwuf” (The most brilliant in Sufism) and “Kut-al-Kulub” (Food Hearts) famous for Meccan theoretician of Sufism, a mystical received education in Basra and Baghdad, Abu Talib al-Makki (d. 996), already were less doc-

trinal, but more didactic character. Finally, risala as a genre took shape in Sufi literature in the XI century. Researchers attribute this to the “Al-Risala fi-tasawwuf” of Abu Mansur Mu’ammarr al-Isfahani (d.1027). The most significant event in the history of Sufism was written by Abu al-Qasim al-Qushayri (d. 1027) in 1046, “Al-Risala fi-ilm” at-tasawwuf (Epistle of Sufi science), a small Sufi encyclopaedia devoted partly theoretical foundations and most importantly, the practice of Sufism (Alikberov, 2003: 409).

Justification of the choice of articles and goals and objectives

Thus, the central line of the philosophy of sufism is forming its ontology, which major aim is to solve the main issue of “God and nature”. A relationship which is general and fundamental to religious and philosophical ideas relating to it. That’s why, the sufi interpreter theorists were trying to elucidate the problem of creation of nature. It is created either with the God’s will “be” or by the creating of definite form through joining the substance with the God which is immanent.

I think that generally, we need to analyze the ontology of sufism in order to explain the category of existence in movement “Khalvaty” (secrecy) – which constitutes the main aim of this article. Wahdati-wujud – “unity of being” supporters of sufism theory accept positively the second aspect of the problem mentioned above, as many researchers confirm.

Scientific research methodology

In current research work the author used historical-comparative method, classification and descriptive methods trying to achieve the defined goal of the article, to prove that influence to the society is possible through higher spirituality, mystic Sufi way, “perfect man”, to give a rebirth to the spiritual heritage of the whole nation in the sample of the fate.

Results and discussion

Followers of famous Sufi schools (Khorasan, Baghdad, Nishapur, and Maverranahr) were natives of the Caucasus, also created Sufi treatises in the pe-

riod of classical Sufism. Great work of native Darband Abu Bakr Muhammad b. Musa b. al-Faraj ad-Darbandi-ash-Shafi’i As-Sufi (d.1145) was Rayhan al-hakaikva -Bustan -al- daka’ik “Basil truths and garden of delicacy” written nearly in the late XI early XII centuries. Rayhan al- haqa’iq is a unique encyclopaedia, which includes a wide range of issues of mysticism. Here are revealed doctrines, theoretical and practical (ceremonial, ritual) problems, in the works was given a broad set of general Islamic and mystical terms, moreover, it’s included the biographies of almost all prominent Muslim scholars and Sufis, starting early in the development of Sufism and ending classic, ad-Darbandi developed the concept of mystical knowledge, increased the number of stages and states on the mystical path, improved theosophy. Besides, he laid the foundation of the ethical principles, and had done work on the improvement of the Sufi Code rules. In his work, he was able to demonstrate the fact that the main form of Islam in the Caucasus is Sufism.

The main source for Sayyid Yahya Bakuvi along with the Koran, Hadiths, served al-Rayhan al-hakaik of ad- Darbandi.

Sayyid Yahya Bakuvi managed to organize all that had been written before him by Sufi authors, relying primarily on the work ad-Darbandi, on sections about general Islamic and Sufi, ethical and practical problems.

Thematically, Sayyid Yahya Bakuvi’s works can be divided into two groups. The first (large) group of works by Yahya Bakuvi is included scientific and theological messages on the concept of mystical Sufi knowledge novice (murid), cognition of the sacraments of Genesis, human existence, knowledge of supersensible reality – God, spiritual and moral purification, self-improvement under the tutelage of an experienced Murshid with the aim of communion with God, and mastery of the divine attributes (ma’rifat). This group includes messages devoted to the disclosure of the Sufi mystical concept of "heart" (qalb), the ratio of the carnal soul (nafs) and the spirit (ruh) (breathing coming from the brain (meaning clever soul).

This group consists of the work "Kashf al-Kulub" (Disclosure of hearts), "Atvar – al-Kulub" (Images of behavior of the hearts), "Gulshaniyarar" (The Flower of Garden secrets). Scientific and theological message of "Manazil – al- ashikin" dedicated to stages and states of mysticism as Ways of

perfection. This group also includes the message "Maqamat" which was dedicated to the seven staged space perfection that had been already done in the Sufi works such as "Asrar al-Kulub" (Secrets of hearts), "Sharh-i- samaniya-yi Usama" (Interpretation of eight names), as well as the third, seventh and eighth issues defined by Yahya Bakuvi and his murids and description of the epistle "Gulshaniarar" (The Flower of Garden secrets). Scientific and theological message of "The mystical knowledge" (Dar-Bayan -i 'ilm), written as a series of admonition and "warnings", can also be attributed to the first thematic group works written by Yahya Bakuvi.

In the second thematic group includes messages "Ma labuddabatiniya" (Mandatory concealment), as well as "Tafsir wata'wilahadna al-Sirat al-Mustaqim" (Allegorical interpretation and exposition of the words "Show us the straightway"). The second group of writings devoted to the general Muslim rituals and deep understanding of the meaning of these rites for humble devoted Muslims and for selected friends of God (awliya Allah - perfect mystics).

The basis of the concept of mystical knowledge - the doctrine of "stages" and "states" of the mystical Ways. Epistemological doctrines of Yahya Bakuvi are also considered to be the doctrine of stages and conditions, which are described in the three biggest scientific and theological writings of the Baku's manuscript. These risala are "Manazil-al ashikin" (Dwellings of the lovers), "Maqamat" (Stages) and "Asrar -al- Kulub" (Secrets of hearts). To this subject were devoted all the works of theorists of Sufism, starting from Shakik al-Balkhi (d. 810), who is considered to be the founder of the "science of the mystical path (Ilm-al-Tariq) till Yahya Bakuvi himself (Knysh, 2004). As the stage and condition sometimes seem to be very similar to mystical phenomena (perfection methods), some of the Sufi theorists combined them into a single category of "stages" or "states" (manazil) on the mystical path. Yahya Bakuvi is also related to this group of Sufis. In "Manazil-al- Ashikin" is counted 40 manazils - stages and states of perfection, and the names of the terms Yahya Bakuvi actually borrowed from al-Rayhan al-haqaik of ad-Darbandi. Both authors - Sayyid Yahya Bakuvi and Abu Bakr ad-Darbandi defined two aspects of the meaning of terms. The same term is used by humble devoted Muslims and Muslim mystics. That is, these terms are of vital importance, the faithful are taught to the correct way of life,

and they have theosophical significance when these terms appear as mystical states. Here the author describes the essence of the Sufi mystical science or knowledge (ilm-at-tasawwuf), explains the value of Sufi terms, defining "stages" (maqamat) and the state (Ahval), as well as the ethical basis of mystical halts or stages (manazil). Continuation of the works of "Manazil-al- Ashikin" is risala "Maqamat."

It is well known that the basis of Muslim mysticism is a triad: the shari'at- religious law – Tariqat (the path to God) - hakikat - The Truth (which is often replaced by the term also ma'rifat) - extrasensory mystical cognition. This triad at a certain stage of evolution of mysticism complemented and concretized by the concepts of: 1) sayr-ilaLlah; 2) sayr fi-Llah 3) sayr-bi-Llah 4) sayr 'an Allah bi-llah. 1) Travelling to Allah 2) Travelling in Allah, and 3) Traveling with Allah, 4) Travel from Allah to Allah.

Conclusion

The essence of these mystical terms is in the fact that human life, according to the Sufis, has meaning through a return to God and His cognition. Sayyid Yahya Bakuvi made a few details of these mystical concepts and describes seven of these stages in risala, "Maqamat".

1) The path to Allah (sayr-ila-llah) - the stage at which begins the first phase of the mystical path, which includes the "stage of Sharia", i.e the fulfillment of all the prescribed religious laws together with the initial Sufi practical exercises. This stage involves the state of asceticism (zuhd) and patience (sabr). Yahya Bakuvi includes this stage to the very early stage of sense. He advises to disrupt relationship with authorities, abandon the property and the high status (social status), to refuse the pleasures of the flesh, from different kinds of food, to be far from pride, to abdicate oneself, to beg in order to be saved from sin, and become worthy of public love, accept with all that the Lord God sends down and treat everyone equally, do not divide people into rich and poor.

2) The Way to Allah (sayr-li-llah). This is a continuation of the first phase, the entry on the mystical path of perception, comprehension of supersensible cognition (irfan) by internal struggles through unceasing remembrance of God (dhikr), achieving an ecstatic state of fana and the transition of this state to baka. Therefore, this stage corresponds to manzals

“dhikr” and “ma’rifat”. At this stage, emerging mystical intuition, direct “illumination” Zauk of divine truths. Here Yahya Bakuvi advises to renounce not only of this world, but also from the world beyond the grave. He advises not to seek God for the salvation in the next world, but for the sake of God. It’s one the basic postulates of Sufism.

3) Makamsayr- ‘ala llahi completes the sense of the first phase. Sayyid Yahya Bakuvi teaches that at this stage a novice mystic “masters the art of” how to become a perfect mystic and to be similar as in Adam’s perfection.

4) The new sensible stage begins on the stage of – sayr ma- ‘llahi (Path with Allah). This step corresponds to the closeness and friendship with God. This phase awarded only by favorite servants of God with His favor of selection. This stage is reached under the tutelage of an experienced sheikh and continues until the end of this stage of life on earth and beyond. This step opens the gates of Divine Powers.

5) Sayr-fi-l-Lah (Path in Allah) – is a continuation of the second phase. The point of this step is in staying in God after merging in it. Sayr-fi-l-Lah is equivalent stage of haqiqat, exactly to say, sair-fi-l-Lah has no end –the process of acquisition of mystical knowledge is infinite, it continues. Describing this mystical stage, the author compares it with the letters of the Arabic alphabet: Alif represents a uniqueness of peace, unity, and existence of God,

the other letters of the Arabic alphabet represent the multiplicity of the world which is generated from the uniqueness.

The third mystical stage finishes with the steps of 6) sayr ‘an-Allahi and 7) sayr-bi-illahi—Travel from Allah with Allah. They contain the essence of all stages of spiritual growth and improvement in the cognition of the divine world, these are the final stages of the mystical ways, overlapping the previous one, in which the mystic while continuing to acquire mystical knowledge, began to teach the next generation of mystics.

In his rasa’il Sayyid Yahya responds to the questions asked by his murids. The answers of Sheikh primarily disclose methods of perfection. In his writings described metaphysics, disclosed ontology and anthropomorphism of teaching fraternity halvatiya. He was able to show the evolutionary path that passed Islamic mysticism, from the period of its origin till the depths of Islam through XV-th century. The main purpose of Sayyid Yahya Bakuvi was to show that Sufism brings together the most zealous and devout Muslims, and its provisions do not contradict either the Koran or the precepts of the Prophet and his companions, as elements of self-devotion and ascetic of self-sacrifice have been an integral part of the normative Islam since its inception. In his works he reveals all the main aspects of “Sufi science” (‘ilm al-tasawwuf).

References

- Alikberov A.K. (2003) The era of classical Islam in the Caucasus. – Moscow. – 425.
 Knysh A.D. (2004) Muslim mysticism. – Moscow: Publ Dilya. – 454.
 Sayyid Yahya Bakuvi () Asrar al-Kulub. Institute of Manuscripts named after M. Fizuli ANAS. B-6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. GulshaniAsrar.Institute of Manuscripts. M.Fizuli. ANAS. B-6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Dar Bayan -iilm. Institute of Manuscripts. M.Fizuli. ANAS B-6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Ma labuddaBatiniya. Institute of Manuscripts. M.Fizuli. ANAS. B-6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Maqamat. Institute of Manuscripts. M. Fizuli. ANAS. B - 6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Manazil al- Ashikin. Institute of Manuscripts. M. Fizuli. B - 6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Kashf al- Kulub. Institute of Manuscripts. M. Fizuli. ANAS. B- 6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Tafsir watawilahadna as- Sirat al- Mustaqim. Institute of Manuscripts. M. Fizuli. B – 6960.
 Sayyid Yahya Bakuvi. Sharh-i - SamaniyayiUsama. Institute of Manuscripts. M. Fizuli. B- 6960.
 Hismatulin A.A. (2008). Sufizm [Sufism]. – Saint Petersburg: Publishing House «Azbuca-klassika».
 Khismatulin A. A. (1996) Sufi Ritual Practice. SPb: OSP. – 208.
 Schimmel Annemari (1999) The World of Islamic mysticism. Moscow.

О. Шамшиев Университет социальных наук Анкары, Турция, г. Анкара
e-mail: ozat.shamshiyev@asbu.edu.tr

ВЗГЛЯД ИСЛАМА НА ДЕНЬГИ И ИЗУЧЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ВАЛЮТ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ПРАВА

Данная статья посвящена изучению цифровых валют центральных банков (аббр. ЦВЦБ) относительно параметрам Исламского правоведения в частности, и изучению теории денег Ислама в целом. ЦВЦБ являются одной из самых актуальных тем последней декады в области монетарной политики стран и государств. Предполагается, что концепция ЦВЦБ получила резкий прорыв в развитии и стала актуальной проблемой финансовых властей из-за усиливающейся конкуренции активно развивающегося рынка криптовалют. В связи с тем, что концепция ЦВЦБ непрерывно развивается и модифицируется, следует отметить, что вынесение конкретного вердикта о ЦВЦБ – действие рискованное. В данной статье прослеживаются основные стадии в прогрессе денег и предоставляется таблица изображающая подобности и различия электронных, криптовых и цифровых валют. Так же излагаются технических аспекты исследования. Далее рассматривается взгляд Ислама на деньги и его монетарная философия. Особое внимание уделяется словам и анализам ученых классической эпохи как Газали и Ибн Теймия. Статья раскрывает экономическо-юридические аспекты цифровых валют центральных банков. Примечательно, что Исламские экономисты и финансисты, подобно специалистам традиционной экономики, не опознают препятствующие факторы в идентификации ЦВЦБ как деньги. Далее был проведен тщательный анализ ЦВЦБ с точки зрения исламского права. В ходе исследования были опознаны вероятно неприемлемые Исламом характеристики ЦВЦБ. Подводя итоги, были предоставлены предположительные решения к данным проблемам.

Ключевые слова: цифровая валюта, ЦВЦБ, исламское мировоззрение, исламское правоведение, анализ.

O. Shamshiyev

Social Sciences University of Ankara, Turkey, Ankara
e-mail: ozat.shamshiyev@asbu.edu.tr

Islamic Worldview on Money and a Study of Digital Currencies from Islamic Law Perspective

The article aims to study the digital currencies of central banks (CBDCs) in relation to the parameters of Islamic jurisprudence in particular, and the study of the monetary theory of Islam in general. CBDCs are one of the most important issues of the last decade in the field of monetary policy of countries and states. It is believed that the concept of CBDC has made a significant breakthrough in its development and has become an urgent problem for financial authorities due to the growing competition in the actively developing cryptocurrency market. Due to the fact that the concept of CBDC is constantly being developed and modified, it should be noted that it is risky to make a final judgement on CBDC. The article outlines the main stages in the evolution of money and provides a table showing the similarities and differences between electronic, crypto and digital currencies. Additionally, technical aspects of the article are presented. The study then examines Islam's view of money and its monetary philosophy. Special attention is given to the words and analysis of classical scholars such as Ghazali and Ibn Taymiyah. The article then explores the economic and legal aspects of central bank digital currencies. It is noteworthy that Islamic economists and financiers, like specialists in traditional economics, do not recognise the impediments to the identification of CBDCs as money. At the end of the study, a thorough analysis of the CBDC from the perspective of Islamic law was carried out. In the course of the study, the characteristics of CBDC that are likely to be unacceptable to Islam were identified. Finally, the proposed solutions to these problems were presented.

Key words: digital currency, CBDC, Islamic worldview, Islamic jurisprudence, analysis.

О. Шамшиев

Анкара өлеуметтік ғылымдар университеті, Түркия, Анкара қ.
e-mail: ozat.shamshiyev@asbu.edu.tr

Ислам дінінің ақшаға қатысты көзқарасы және цифрлық валютаның фиқһ тұрғысынан зерттелуі

Бұл мақала – орталық банктердің цифрлық валюталарын (бұдан әрі ОБЦВ) ислам құқығы тұрғысынан зерттеу мен ислам дінінің ақшаға қатысты дүниетанымын анықтауға бағытталған. ОБЦВ – әлем бойынша әр түрлі елдер мен мемлекеттердің монетарлық саясатында соңғы онжылдықтағы ең өзекті тақырыптардың біріне айналды. Бірнеше жылдың ішінде ОБЦВ даму жолында күрт серпіліс алды және белсенді дамып келе жатқан криптовалюта нарығының бәсекелестігінің күшеюіне байланысты қаржы органдары үшін өзекті мәселеге айналып үлгерді. ОБЦВ-ның үздіксіз дамып, түрленіп отыруына байланысты, фиқһ тұрғысынан нақты үкімін беру аса қиын екенін атап өткен жөн. Алайда мақаланың кіріспесінде ақшаның негізгі даму кезеңдері қарастырылады. Электрондық, крипто және цифрлық валюталардың арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар анықталады. Сонымен қатар мақаланың техникалық аспектілері де ұсынылады. Мақалада талқыланған өзекті мәселелердің бірі – исламның ақшаға қатысты дүниетанымы мен философиясы. Осы орайда Ғазали, Ибн Теймия сынды классикалық дәуір ғұламаларының сөздері мен талдауларына ерекше назар аударылды. Одан әрі ОБЦВ-ның экономикалық және құқықтық тұстары зерттеледі. Айта кететін жайт, дәстүрлі экономистер секілді, ислами қаржы мен экономиканың мамандары да ОБЦВ-ны ақша ретінде қарастырып, ақшалық болмысына кедергі келтіретін ешқандай фактор анықтамаған. Мақаланың соңына қарай қарай ОБЦВ-ге қатысты ислами құқық (фиқһ) тұрғысынан жүйелі талдау жасалады. Талдау нәтижесінде ОБЦВ-ның фиқһ тұрғысынан рұқсат шеңберіне кірмейтін потенциалды ерекшеліктері анықталады. Қорытындылай келе аталмыш кедергілерге қатысты ықтималды шешімдер ұсынылады.

Түйін сөздер: цифрлық валюта, ОБЦВ, исламдық дүниетаным, ислам құқығы, талдау.

Введение

Деньги это – один из самых основных элементов человеческой цивилизации. Невозможно представить какой либо народ или цивилизацию, где не было бы понятия как деньги. Так как деньги являются одной из фундаментальных потребностей для человеческого существования, несмотря на различные формы и виды, повсюду и во все времена деньги как сущность занимали немаловажное место в повседневной жизни.

Первым видом обмена товаров и услуг является бартер. Бартер на основе обмена продуктов питания и основных потребностей так же древен как и история человечества. Люди начали напрямую обмениваться бытовыми товарами как зерно, сахар, масло и т.д. (barter). Поскольку непосредственный обмен товаров не всегда был удобным и людям часто не удавалось находить точно такие предметы, в каких они нуждались взамен своих товаров (это явление в экономике называется проблемой двойного совпадения желаний ‘the problem of coincidence of wants’), люди начали обмениваться посредством некото-

рых веществ, такими как ракушки, камни, кости и т.д. (commodity money system).

Затем люди перешли на драгоценные металлические и иные материалы (metallic money system). И наконец-то наступила эпоха золота и серебра (bi-metallist system) (al-Usmānī, 2017: I/143-147). Экономисты предполагают, что эти два элемента послужили более распространенным инструментом обмена по сравнению с другими металлами, благодаря их устойчивости, доступности, портативности и в то же время популярности. Золото и серебро пользовались большой популярностью и приемлемостью по всему миру. Это длилось до тех пор, пока купцы и торговцы не начали сталкиваться с трудностями как транспортировка и хранение этих драгоценных металлов. Вследствие этого на свет появились бумажные банкноты (fiduciary money), которые изначально служили как чеки удостоверяющие активы в виде золота или серебра. Эти бумажные банкноты впервые появились в Китае (7-ой век нашей эры). А в странах Европы начали распространяться благодаря путешественникам как Марко Поло (13-ый век нашей эры) (William & Rouwenhorst, 2005: s. 94).

Рисунок 1 – Пример банкнота, выпущенного банком Stockholmes Banco в 1666 г
(Официальный сайт Турецкого банка «Халкбанк»)

На протяжении столетий, золото сохранило статус как основа для всех денежных единиц. В 1821 году, вместе с принятием фунта стерлингов в качестве главной резервной валютой официально началась эпоха «золотого стандарта» в денежной системе, в которой гарантируется, что каждая выпущенная денежная единица может по первому требованию обмениваться на соответствующее количество золота. Но в июле 1944 года в результате Бреттон-Вудского соглашения был утвержден «золото-долларовый стандарт». В рамках договора, валюты 44-х стран были привязаны к доллару США, а доллар — к золоту (35 долларов за тройскую унцию). Однако в 1971 году этот стандарт был отменен. Тем не менее, несмотря на кризис Бреттон-Вудской валютной системы, доллар оставался основной резервной валютой (Ayub, 2007: 3-4). По сей день Американские доллары продолжают доминировать в мире финансов и в межгосударственных денежных переводах.

Параллельно с появлением интернет банкинга зародился новый вид денег, электронная валюта (e-money/deposit money), не имеющий физическое бытие, который несомненно представлялся предшественником и прототипом криптовалюты и цифровых валют. Денежные единицы которыми мы пользуемся на цифровой основе с помощью компьютера, смартфона, банкомата и т.д. являются примером электронных валют. Как правило, стоимость электронных валют привязана к национальным валютам соответствующих стран. Так же эти валюты могут быть привязаны к драгоценным металлам.

В конце 2008 года некий Сатоши Накамото разработал и эмитировал совершенно новую альтернативную валюту под названием Биткойн. И это было началом новой эры в мире монетарных систем. Биткойны, или обобщающим названием, криптовалюты (cryptocurrency), представляют собой любой вид валюты в цифровой или виртуальной форме, где для защиты транзакций используется шифрование (криптография). В этой системе не существует центрального органа по выпуску или регулированию криптовалют. Для записи транзакций и выпуска новых единиц используется децентрализованная система. В транзакциях осуществляемых с помощью криптовалют, которые в свою очередь функционируют на основе шифрования блокчейн и иных технологиях, где не участвуют банки или какие либо посредники. И это дает пользователям широкий доступ, скорость, неуязвимость и безопасность.

И наконец последняя фаза валютной эволюции на сегодняшний день – это цифровые валюты (digital currency), которые чаще всего упоминаются как «Цифровая валюта центрального банка – CBDC (Central Bank Digital Currency)». Функционально CBDC – это тип платежного средства, эмитируемая центральным банком государства, который гарантирует устойчивость курса этой валюты относительно своего фиатного (бумажного и безналичного) аналога, регулирует обращение этой валюты и все остальные транзакционные аспекты. Основные атрибуты цифровых валют – централизованность и приверженность легальности.

Обсуждения и разработки концепций начались еще в 90-х годах прошлого века, а активно тема ЦВЦБ в экспертных кругах начала обсуждаться с 2018 года. Предполагается, что идея ЦВЦБ получила резкий толчок в развитии и стала навязчивой идеей финансовых властей под влиянием усиливающейся конкуренции со

стороны активно развивающегося рынка криптовалют.

Фактически, нет никаких правил, различающих ЦВЦБ (CBDC) от простых электронных и криптовалют. То есть все эти валюты являются цифровыми. Тем не менее, между ними есть различия, которые можно перечислить следующим образом:

Таблица 1 – Таблица сравнения валют

	<i>Эл. валюты</i>	<i>Криптовалюты</i>	<i>ЦВЦБ</i>
<i>Централизованность</i>	Да	нет	да
<i>Волатильность</i>	не высокая	высокая	не высокая
<i>Физические аналоги</i>	Да	нет	да
<i>Легализованность</i>	Да	нет	да
<i>Отмывание доходов (Money laundering)</i>	Нет	да	нет
<i>Подверженность хакингу</i>	Высокая	не высокая	не высокая
<i>Прозрачность</i>	Да	нет	да
<i>Фискальность</i>	Да	нет	да
<i>Фидуциарность</i>	Да	нет	да
<i>Трансферабельность</i>	Да	да	да
<i>Скорость переводов</i>	не высокая	высокая	высокая
<i>Офлайн доступ</i>	Нет	нет	да
<i>Вмешательство посредников при переводе</i>	Да	нет	нет

По сей день уже 11 стран полностью перешли на цифровые версии своих национальных валют. Среди них можно отметить Багамские Острова, Нигерию, Ямайку и страны Карибского бассейна. 18 стран наряду с Китаем, Австралией, Россией, Саудовской Аравией и др. запустили пилотные версии цифровых валют. 32 стран до сих пор работают над улучшением и развитием относительной инфраструктуры, в то время как 39 стран находятся в стадии изучения. Примечательно, что 15 стран разных континентов не проявили заинтересованность в ЦВЦБ. А страны как Эквадор и Сенегал категорически отказались от этой цифровой финансовой новизны (CBDC Tracker, 2023).

Обоснование выбора темы, цели и задач

Цель и задача этой статьи заключается в описании стадии развития понятия денег в истории человечества, предоставлении полной картинки относительно философии денег в Исламе и изучении цифровых валют с точки зрения исламского правоведения и определить их проблемные аспекты.

Во время проведения исследования были приняты некоторые ограничения, такие как:

изложение истории развития денег вкратце и воздержание от описания технических характеристик и атрибутов крипто-цифровых валют. Следует отметить, что исследование не стремится к определению положения или к вынесению фетвы насчет цифровых валют центральных банков (ЦВЦБ), а лишь является научным анализом, который может облегчить работу частных организации. В ходе работы ограничились достижениями ЦВЦБ Багамских Островов (Sand Dollars), Китайской Народной Республики (e-CNY) и Российской Федерации (Цифровой Рубль), опираясь на тот факт, что Багамские Острова числятся среди стран, полностью перешедших на цифровые валюты, а Китай и Россия считаются лидерами среди пилотирующих государств.

Существует множество книг и статей, написанных и опубликованных на разных языках и на различных платформах на тему криптовалюты и ее положения в исламе. Однако мы не нашли, особенно в русском языке, научную статью, которая изучает конкретно исламско-правовые аспекты ЦВЦБ. В связи с недавним появлением и актуальности на сегодняшний день, мы сочли необходимым изучить ЦВЦБ с точки зрения фикха.

Следует отметить, так как ЦВЦБ является инструментом новой сферы, которая продолжает развиваться и может быть подвержена модификациям и изменениям, относительно, результаты этой работы впредь тоже могут быть изменены.

Научная методология исследований

Основной объем исследования основан на отчетах и докладах центральных банков изучаемых стран. При изучении исламского мировоззрения относительно денег, были использованы классические источники богословов и улемов ортодоксального направления. Правовой анализ в значительной степени осуществлялся в рамках ханафитского мазхаба и в соответствии с взглядами ханафитских правоведов. Особое внимание уделялось применению дескриптивного метода на основе калитативной методологии исследования.

Основная часть

Материальная сущность не самое главное в Исламе. Ибо основная миссия человека быть покорным Аллаху (Сура ат-Тур, 51:56). Однако эта миссия не ограничена определенными ритуалами и молитвами. Человек в качестве халифа Аллаха, должен осуществлять мир и благополучие на земле и достичь счастье вечное (Zaim, 2010: 19-20). И во имя осуществления этой заветной миссии он несомненно вынужден прибегать к материальному. Касательно миссии человека с точки зрения Исламской экономики Профессор Сабахаттин утверждает, что человек должен обрести *рафах* (материальное благополучие, с ар. رفاه) на земле и *фалях* (спасение и вечное блаженство, ар. فلاح) на небе (Khan, 1994: 34-47).

В Исламе деньги не признаются как предмет торговли, за исключением обменивания валютами. Соответственно, они не могут быть использованы как средство продажи или аренды. Деньги не имеют свойства собственной ценности. Именно в этом контексте передается слово великого табиина Хасана аль-Басри (110/728): «*Деньги – это такой спутник, от которого нет пользы пока не покинет тебя*» (al-Usmānī, no date: 7). Поэтому деньги являются средством в приобретении определенных материальных целей, а не самой материальной целью. Именно это самое свойство денег и бессмыслие в их накоплении выражается в следующих аятах Корана: «*Горе всякому хулителю и обидчику, который*

копит состояние и пересчитывает его, думая, что богатство увековечит его». (Сура аль-Хумаза, 104:1-3)

Так как в Исламе деньги не являются самостоятельной ценностью и лишь выражают стоимость других материальных активов, нельзя требовать мзду за пользование деньгами. Другими словами, Ислам не приемлет ростовщичества. Однако традиционные банки как дают кредиты под проценты, так и начисляют на депозит проценты, что абсолютно противоречит канонам Ислама относительно денег.

Великий ученый и мыслитель Имам аль-Газали (505/1111) безупречно описывает позицию ислама насчет денег:

«Создание дирхамов и динаров (денег) является одним из благословений Аллаха... По сути, это камни, не имеющие свойственной пользы, но все человечество нуждается в них. Потому что у каждого индивидуума есть основные потребности как пища, кров, ношения и т.д. И часто у человека нет того, что ему нужно, и есть то, в чем он не нуждается..., следовательно, обмена товарами неизбежны. Но должна быть мера, на основе которой можно определить цену вещей... Всем товарам нужно средство измерения, чтобы определить точную стоимость. Аллах создал дирхамы и динары с этой целью... Итак, тот, кто владеет деньгами, подобен тому, кто владеет всем, в отличие от того, кто владеет к примеру тканью. Потому что, если владельцу ткани нужна еда, владелец еды может быть не заинтересован в обмене своей еды на ткань, потому что ему нужен, например, скот. Таким образом, была нужна вещь, которая по своему внешнему виду является ничем, но по своей сути является всем. Вещь, не имеющая определенной формы, может иметь разные формы по отношению к другим вещам, подобно зеркалу, у которого нет цвета, но оно отражает все цвета. То же самое относится и к деньгам. Это не цель сама по себе, но это – инструмент, ведущий ко всем целям... Таким образом, тот, кто использует деньги способом, противоречащим их основному назначению, фактически пренебрегает благословениями Аллаха. Следовательно, тот, кто накапливает деньги, поступает с ними несправедливо и искажает их действительную цель... И тот, кто совершает процентные сделки с деньгами, на самом деле отвергает благословение Аллаха и совершает несправедливость...» (al-Gazali, no date: 91-92).

Также известный ученый Ибн Теймия (728/1328) утвердил, что физическая составляю-

щая денег не может стать целью обладания деньгами. Деньги, предоставленные в виде займа, не могут послужить средством извлечения выгоды, то есть долги не должны порождать новые долги и генерировать деньги (Ibn Taumiyah, no date: 473). Деньги – это всего лишь единица измерения и средство накопления. Выгода от обычного обладания деньгами не гарантируется. Выгода от денег зависит от реального предпринимательства и настоящего вложения, что означает подвергание денег финансовым и иным рискам. Поэтому использование денег как предмет торговли и извлечение выгоды от денежных долгов – категорический противоречит принципам и канонам Ислама.

Результаты и обсуждение

Согласно доктрине традиционной экономики деньги, должны иметь три функции и ряд характеристик. Основные свойства денег – это функционирование денег как 1) средство обмена, 2) единица измерения стоимости и 3) инструмент для накопления ценности (Tabakoğlu, 2021: 426). А характеристики, которые свойственны деньгам можно перечислить следующим образом: приемлемость, легитимность, стабильность, портативность, делимость, неподражаемость, труднодоступность, долговечность и т.д.

Судя по данным, ЦВЦБ, аналогично своим предшественникам, тоже служат как средство обмена, единица измерения и инструмент накопления. Подобным образом ЦВЦБ, характеризуются всеми вышеперечисленными свойствами. Даже можно отметить, что благодаря централизованности, ЦВЦБ намного больше пользуются приемлемостью, легитимностью и стабильностью нежели криптовалюты. А что касается портативности, наряду с онлайн переводами, уже не в далеком будущем планируется создание инфраструктуры, позволяющей денежные переводы в виде оффлайн (Bluetooth, NFC) (Банк России, 2021; Central Bank of the Bahamas, 2019: 10). За счет цифровой основы ЦВЦБ, делимость и долговечность в свою очередь не составляют какое-либо препятствие. А характеристики как неподражаемость и труднодоступность являются приоритетом всех государств и центральных банков (Central Bank of the Bahamas, 2019; Mu, 2023; Банк России, 2021).

На самом деле вышеупомянутые функции и характеристики денег не противоречат основам исламской экономики. Среди исламских эконо-

мистов и финансистов образовался своеобразный консенсус на том, что вышеперечисленные критерии также действительны в приемлемости денег с точки зрения Ислама (Yazici, 2020: 142). Так как в аятах Корана или в хадисах Досточтимого Пророка не существует правил регулирующих физическое составляющее денег, материальность или абстрактность денег не влияет на их сущность. То есть по Исламу, все виды цифровых валют могут быть признаны как деньги. Поэтому, большинство фетв, вынесенных касательно криптовалютных валют были сфокусированы не на том, являются ли криптовалюты деньгами или нет, а на второстепенных и политических вопросах как волатильность, децентрализованность и фидуциарность (Kahveci & Yahya, 2021: 274-278).

Однако у ученых исламского права, существуют свои мерки и критерии в определении денег. По мнению правоведов Ислама, в отличие от золота и серебра, которые рассматриваются как естественные деньги (الثلث الخلقى), признание какого-либо предмета как *саман урфи* (الثلث العرفي: установленные деньги) зависит от *ыстыляха* (الاصطلاح) и *урфа* (العرف), то есть от согласованности и приемлемости в обществе. В этом контексте Имам Агзам (150/767) и его последователь Абу Юсуф (182/798) придерживались мнения, что любой предмет может считаться деньгами по соглашению двух сторон сделки. Тем временем Мухаммад аш-Шайбани (189/805), второй ученик Имама Абу Ханифы считал, что для восприятия предметов валютой и деньгами, необходим общий и распространенный *урф*. Таким образом, согласно мнению Имама Мухаммада, только тогда, когда некий предмет достигнет общественного признания, может рассматриваться в статусе денег. Большинство улем всех четырех мазхабов и в то же время современные ученые придерживаются мнения Имама Мухаммада (al-Usmānī, 2018: II/683-684). Поэтому, неговоря о том, что эмитирование денег со стороны самого государства и их приемлемость в международном масштабе означает довольно многое, мы можем описать ЦВЦБ как *саман урфи* с перспективы Исламского права.

Однако для полного определения следует провести анализ ЦВЦБ с точки зрения второстепенных мерок Исламского правоведения. Другими словами, необходимо протестирование ЦВЦБ на их функциональность в качестве денег по параметрам фикха как *бай'* (البيع), *иджара* (الإجارة), *сарф* (الصرف), *кард* (القرض), *за-*

кят (الزكاة), *мирас* (الميراث) и *милкия* (الملكية). То есть ЦВЦБ должны полностью подчиняться правовым положениям и правилам упомянутых тем.

1) *Бай'* (البيع) – это сделка, где осуществляется обмен товара на деньги. Продаваемый товар называется *маби'* (المبيع), а активы взамен которых передается *маби'* называется *саман* (الثمن). Под термином *саман* подразумевается «договоренная цена» между сторонами контракта. Этим, *саман* отличается от *кыйма* (القيمة), рыночной и естественной цены товара. Благодаря функции единицы измерения, ЦВЦБ вполне может функционировать как *саман* в независимости от наличной или отсроченной оплаты (Ibn Rushd, 2004: III/209).

2) ЦВЦБ также может функционировать как *уджра* (الأجرة; оплата за аренду), с учетом того, что предметом контракта в случае *иджары* (الإجارة; аренда, лизинг) является услуга и *узуфрукт* арендуемого объекта. Однако следует отметить, что с точки зрения фикха *муамалат* ЦВЦБ не могут быть использованы как *арендуемый объект*. Потому что изъятие выгоды от использования денег, противоречит канонам Ислама и является *ростовщичеством* (al-Marghīnānī, no date: III/231).

3) Одним из важных параметров фикха относительно финансовых соотношений является *сарф* (الصرف). *Сарф* – это один из видов контракта, при котором выполняется транзакция между денежными активами с обеих сторон. *Сарф* включает в себя обмен валютами разных стран и размен банкнотов одинаковых валют. Самая критическая сторона *сарфа* заключается в обусловливании моментального и одновременного трансфера (التقابض) активов. Даже малейшее опоздание в передаче активов, которое считается задержкой в финансовой сфере, *бескомпромиссен* и подвергает контракт проценту называемым *риба ан-наси'а* (ربا النسيئة). Судя по данным ЦВЦБ пользуются высокой скоростью и благодаря отсутствия посредников, все требования и условия *сарфа* могут быть выполнены (Güney, 2020: 49-50).

4) Один из важных аспектов денег по Исламу – *заменяемость/fungibility* (المثلية), что проявляется особенно в кредитных контрактах как *кард* (القرض; заем). *Кард* означает давать деньги *взаймы* на *безпроцентной* основе с условием *возмездия*. Важно отметить, что *возмещение* долга производится не тем самым банкнотом,

который был получен *взаймы*, а *субститут*ом равным в цене данному банкноту (Ibn Qudāmah, 1997: VI/431). То есть неотъемлемые свойства и зашифрованные серийные номера каждой единицы ЦВЦБ не препятствуют их *заменяемости*.

5) *Закият* (الزكاة) и *наследство* (الميراث) в соотношении с деньгами важны для выражения *трансферабельности* денег из одной *зиммы* (الذمة) в другой. *Зимма* в литературе определяется как «абстрактный атрибут, который дает человеку способность *задолжать* и быть *задолженным*», что является синонимом термина «*правовая компетенция*» (legal competence) (Committee, 1984-2006: XXI/274). Так как ЦВЦБ могут быть легко переведены Центральным Банком из одного кошелька в другой, даже без присутствия *владельца*, переводы активов из *зиммы* и *имущества* одной стороны в другой в *закиятах* и *наследственных транзакциях* также *вероятны*.

6) По сравнению с капитализмом, в Исламе не одобряется, *частное имущество* без границ, которое ради *максимизации* личной выгоды допускает *ущемление* прав окружающих и *пренебрегает* интересом других людей. Подобным образом Ислам не приемлет вид *имущества* не позволяющее человеку иметь что-то *частное* и *личное*. *Modus operandi* с точки зрения Исламского концепта *имущества* – это *золотая середина* между вышесказанными. То есть по Исламу у каждого человека есть *право* на *частное имущество*. Но это *право* имеет свои границы. А что касается ЦВЦБ, то они вполне могут быть *обособлены* частным лицам. Относительно *владелец* ЦВЦБ в *праве* *управлять* и *распоряжаться* ими, как *угодно*. Однако судя по данным *центральные банки* в случаях *опасения* могут ввести *определенные ограничения* в их *использовании*. Эти *ограничения* могут проявляться в *лимитировании* суммы, времени, зоны активности, лиц в адрес которых *осуществляются* переводы и т.д. Следует учесть тот факт, что эти *ограничения* уже могут быть *осуществлены* в *нынешней банковской системе*. То есть это не *новизна* присущая ЦВЦБ. Тем не менее *дискуссия* на эту тему между *властями* и *заинтересованными организациями* до сих пор *продолжается* (Jabbar et al., 2023: 9). *Центральные банки* утверждают, что *полный контроль* над ЦВЦБ *необходим* для *безопасности* страны, *национальной экономики* и в том числе *граждан государств*. Поэтому Китай *пологается* на «two-tier operating system» и «wallet matrix design» с целью *балансировки* между *приватности* граждан и *безопасности* государства

(Mu, 2022: 2-3). Однако проблемы касательно приватности личных данных граждан и ограничения права имущества остаются под вопросом. Следовательно, с точки зрения Исламской теории имущества ЦВЦБ также проблематичны. Следует отметить что в Исламской юриспруденции тоже существуют правила конфискации личности в случае необходимости (الضرورة) или (المصلحة العامة). Этот процесс называется *истимляк* (الاستملاك) и осуществляется в виде купли-продажи. Даже в Исламе есть своеобразное понятие полукомпетентного имущества (المالك الناقص), которое проявляется в случае аренды, где арендодатель не может распоряжаться своим имуществом полноценно пока контракт в силе, также арендатор не может утверждать право на распоряжение объектом, так как он всего лишь владелец узупрукта данного объекта (Zaidān,

2002: 190). Тем не менее ограничение права имущества, ожидаемое в случае ЦВЦБ не имеет аналога в Исламском правоведении и это может повлиять на неприемлемость ЦВЦБ.

7) Некоторые ученые и специалисты предполагают, что центральные банки, в зависимости от монетарной политики страны, вынуждены ввести позитивные или негативные проценты в операции ЦВЦБ. Этим имеется в виду обращение ЦВЦБ как процентные облигации и бонды. В таком случае речь будет идти о двузначности ЦВЦБ: номинальная стоимость каждой единицы ЦВЦБ и проценты применимые центральным банком (Garratt et al., 2023: 19-21; Ali & Akyazi, 2019: 578). А это категорически противоречит монетарным правилам ислама.

Подводя итоги, мы можем проиллюстрировать анализ ЦВЦБ с точки зрения классического фикха следующим образом:

Таблица 2 – Итоговые показатели

	Самания (الثمنية)	Ыстылях (الاصطلاح)	Зимма (الذمة)	Уджра (الأجرة)	Такабуд (التقايض)	Мислия (المثلية)	Милкия (الملكية)	Риба (الربا)
ЦВЦБ	✓	✓	✓	✓	✓	✓	?	X

Заключение и выводы

Если взглянуть на историю эволюции денег, можно заметить стремительное продвижение из материальной сферы в сторону абстрактного измерения. Однако это развитие вовлекло за собой растущую сложность и запутанность. Как очевидно, последним достижением человечества в монетарной сфере являются цифровые валюты. Являются ли ЦВЦБ возможностью вырваться из-под гегемонии банковских посредников и финансовых империалистов, все еще является предметом споров среди экономистов. С точки зрения Исламского права ЦВЦБ не носят элементы, препятствующие их обращению в качестве денег, кроме теории собственности и вовлеченности процентов.

Как правило, контракты несущие проценты без компромисны с точки зрения Ислама. В случае использования ЦВЦБ как инструмент ростовщичества, у мусульман не будет выхода из положения, за исключением избегания их применения или прибегания к правилу необходимости (الضرورة).

Согласно Исламской теории собственности, человек должен иметь возможность полностью распоряжаться тем, чем он владеет. Однако с точки зрения ЦВЦБ это кажется не полностью приемлемым. В итоге исследования мы можем предложить три вероятных исхода по решению проблемы собственности в ЦВЦБ. Во-первых, ЦВЦБ могут быть определены как «недозволенное» согласно Исламу на том основании, что они противоречат положениям права собственности; во-вторых, опираясь на *маслахат* (интерес общества) речь может идти о создании нового вида имущества, которая может быть выражена как ограниченная собственность (الملكية المقيدة), которая в свою очередь предоставит возможность правителям принимать критические меры по ограничению обращения ЦВЦБ в случае необходимости; в-третьих, проблема может быть рассмотрена в рамках *хаджр* (الحجر), секвестрования правовой компетенции подозреваемых лиц со стороны государства с целью безопасности.

References

- Al-Gazali A.H. *Ihyā 'ulūm al-dīn* [Revival of religious sciences]. – Beirut: Dār al-ma'rifah. – 4 volumes. (in Arabic)
- Ali, İ. & Akyazi, H. (2019) Merkez Bankası Dijital Parası ve Para Politikasına Yansımaları. BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19 (3), 573-593. <https://doi.org/10.11616/basbed.v19i49542.560653> (in Turkish)
- Al-Marghīnānī, B. A. *al-Hidāyah sharh bidāyat al-mubtadī* [Straight path: commentary on Commencing of the beginner]. (ed. Yūsuf, T.). – Beirut: Dār ihya al-turās al- 'Arabī. – 4 volumes. (in Arabic)
- Al-Usmānī, M. T. *Causes and Remedies of the Present Financial Crises from Islamic Perspective*. – Karachi: Quranic Studies Publishers. – 47.
- Al-Usmānī, M.T. (2017) *Buhūs fī qaḍāyā fiqhīyyah mu'āshirah* [Analysis of contemporary juristic issues in Islamic Law]. – Damascus: Dār al-qalam. – 2 volumes. (in Arabic)
- Al-Usmānī, M.T. (2018) *Fiqh al-buyū' 'alā al-madhāhib al-arba'ah* [Islamic contract law according to four schools of jurisprudence]. – Damascus: Dār al-qalam. – 2 volumes. (in Arabic)
- Ayub, M. (2007) *Understanding Islamic Finance*. – West Sussex (England): John Wiley & Sons Ltd. – 544.
- Bank of Russian Federation (2021) *Concept of Digital Ruble*. Moscow: Bank of Russia Publ.
- Central Bank Digital Currency Tracker (2023) <https://www.atlanticcouncil.org/cbdctracker/html>
- Central Bank of the Bahama. (2019) *Project Sand Dollar: A Bahamas Payments System Modernisation Initiative*. Nassau: Central Bank Pub.
- Committee (1984-2006) *Al-Mawsū'ah al-fiqhīyyah al-Kuwaitīyyah* [Fiqh encyclopedia of Kuwait]. – Kuwait: Wizarat al-Auqaf. – 45 volumes. (in Arabic)
- Garratt, R. & Zhu, H. (2023) On Interest-Bearing Central Bank Digital Currency with Heterogeneous Banks. *Comparative Political Economy: Monetary Policy e-Journal*. 17 Sep. 1-34. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3802977>
- Güney, N. (2020) *İslam Hukukunda Para Kavramı ve Paranın Yeri*. (ed. Korkut, C.) *İslam İktisadında Para: Bakırdan Dijitale*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 49-50. <https://doi.org/10.11616/basbed.v19i49542.560653> (in Turkish)
- Halkbank internet sitesi (2023) *Paranın Tarihi*. <https://www.halkbank.com.tr/tr/blog/finans/paranin-tarihi.html> (in Turkish)
- Ibn Qudāmah, M. (1997) *al-Mughnī* [The Sustainer]. (ed. al-Turkī, A.). – Riyad: Dār 'ālam al-kutub. – 15 volumes. (in Arabic)
- Ibn Rushd, H. (2004) *Bidāyah al-mujtahid* [Beginning for the mujtahid]. – Cairo: Dār al-ḥadīṣ. – 4 volumes. (in Arabic)
- Ibn Taymiyah, T. D. (2004) *Majmū' al-fatawā* [Compilation of fatwas]. – Riyad: Majma' malik Fahd. – 35. (in Arabic)
- Jabbar, A., Geebren, A., Hussain, Z., Dani, S., Ul-Durar, S. (2023) Investigating individual privacy within CBDC: A privacy calculus perspective. *Research in International Business and Finance*. 64 (2023) 101826. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2022.101826>
- Kahveci, N. & Bilginer, Y. (2021) *Çağdaş İslam Hukukçularının Kripto Paraların Meşruiyetine Dair Görüşlerinin Analizi*. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Issue 26. 274-278. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.894874> (in Turkish)
- Khan, M. A. (1994) *An Introduction to Islamic Economics*. – Islamabad: The International Institute of Islamic Thought. – 172.
- Mu, Ch. (2022) *Balancing Privacy and Security: Theory and Practice of the E-CNY's Managed Anonymity*. *People's Bank of China*. 2-3.
- Mu, Ch. (2023) *Theories and Practice of Exploring China's e-CNY*. (ed. Dombret, A. & Kenadjian, P.S.). *Data, Digitalization, Decentralized Finance and Central Bank Digital Currencies*. – Berlin/Boston: De Gruyter. – 179-190.
- Perkins, J. (2004) *Confessions of an Economic Hitman*. San Francisco: – Berrett-Koehler Publishers, Inc. – 148.
- Tabakoğlu, A. (2021) *İslam İktisadına Giriş* [Introduction to Islamic Economics]. – İstanbul: Dergâh Yayınları. – 580. (in Turkish)
- The Qur'an (M.A.S Abdel Haleem, Trans.) (2004) – Oxford: Oxford University Press. – 502.
- William N. G. & Rouwenhorst, K. G. (2005). *The Origins of Value: The Financial Innovations that Created Modern Capital Markets*. – Oxford: Oxford University Press. – 416.
- Yazıcı, A. (2020). *Kaydî Para Üretimi ve Fikhî Açından Bir Değerlendirme*. (ed. Korkut, C.) *İslam İktisadında Para: Bakırdan Dijitale*. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 142. (in Turkish)
- Zaidān, A. (2002). *al-Madkhal li-dirāsah al-sharī'ah al-İslāmiyyah* [Introduction to Islamic Shariah Studies]. – Lebanon: Mu'assasah al-risālah. – 400. (in Arabic)
- Zaim, S. (2010). *İslam Ekonomisinin Temelleri* [Principles of Islamic Economics]. – İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları. – 270. (in Turkish)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

<i>U. Tungatova, N. Aljanova, D. Utebayeva, T. Yuldashev</i> Integrating “secularism and fundamentals of religious studies” into the mandatory curriculum of secondary education in Almaty, Kazakhstan: a case study.....	3
<i>Л. Қалыбекова, Қ. Ержан</i> Қазақстан Республикасында дінтану сараптамасын жүзеге асырудың теориялық және практикалық негіздері	14
<i>Ф. Камалова, М. Төлегенов, А.Р. Өзкан, А. Бейсенов</i> Пауль Тиллихтің діни философиясындағы символдар мен мифтердің маңызы және қызметі	24
<i>J. Dosmagambetova, R. Imanzhusip, S. Turarov, U. Aimbetova</i> The problem of loneliness in religious studies and philosophy	34
<i>М. Исахан, Н. Арыстанбекұлы, А. Сатыбалдиева</i> ҚР діни оңалту жұмысына жауапты мекемелердің құрылуы және олардың функционалдық міндеттемелері.....	42
<i>Y. Mazhen, T. Abdeshov, Y. Mailan, A. Myrzabek</i> Content analysis of Bukhar Zhyrau’s poetry in the context of religious-philosophical paradigm	52
<i>M. Shoev, N. Anarbayev, K. Bagasharov, N. Tutinova</i> Kyrgyzstan: the compliance of banking law, part of islamic banking, with the shariah standards	62
<i>Р. Сманов</i> Қазақ даласындағы «ахундар» мен «ишандардың» рухани-танымдық бастаулары мен білім көздері	73

Шетел басылымдары – Foreign publications – Зарубежные публикации

<i>N. Alasgarova</i> Ways of Sufi improvement in the Halvatian Brotherhood.....	83
<i>О. Шамшиев</i> Взгляд ислама на деньги и изучение цифровых валют с точки зрения исламского права	88